

ТОШКЕНТ
«ЧЎЛПОН»
1990

ОРЗИКУЛ ЭРГАШЕВ

ДАРХОН

ҚИССАЛАРИ

ҚИССАЛАР

Тошкент
«ЧЎЛПОН»
1990

Муҳаррир Шойим БЎТАЕВ

Эргашев О.

Дархон қиссалари: Қиссалар: [Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун].— Т.: «Чўлпон», 1990.—128 б.

«Дунёнинг бир чеккаси» қиссасида балоғат ёшидаги кишлоқ қизларининг ҳаёти қаламга олинади. Ўз гўзаллиги, оқила ва меҳнатқашлиги билан ҳақиқий бахтга муносиб бўлган қизларнинг ачинарли кечмишлари Самижон исмли ўсмир нигоҳи билан кузатилади ва ҳикоя қилинади. Тўпламдаги иккинчи асар—«Дала ўртасидаги дарахт»да табиат ва жамият ўртасидаги мутаносибликнинг бузилиши яхши оқибатларга олиб келмаслиги қаламга олинади. Бу ниятларнинг қай тарзда амалга ошган-ошмаганини баҳолаш сизнинг ихтиёрингизда, азиз китобхон!

Эргашев О. Повести Дархана: Повести: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз2

4803620201—52
Э 50—90
360 (04)—90

ISBN 5—8250—0185—9

© О. Эргашев, 1990 й.

ДУНЁНИНГ БИР ЧЕККАСИ

ёки сой бўйи қизлари

Одил ака, сиз бу топшириқни бир ҳафта бурун бергандингиз. Мен бўлсам, шунча кунни ўтказиб юбориб, мана энди ёзишга ўтирдим. Жуда шошиляпман. Қанийди бир-икки саҳифада ҳаммасини айтиб қўяқолсам. Аввалига-ку, бу гапларни ёзишни истамай юрдим...

Ҳозир ярим тун. Ҳаммаёқ жимжит. Ой тиккага келган. Бу ердан — мен турган болохона деразасидан бутун қишлоқ, қишлоқ этагидаги баланд қирлик, ҳатто қирлик тепасига илонизи сингари ўрлаб борган энсизроқ йўлгача яққол кўриниб турибди. Қишлоқ жануби бедазор, ундан нарёғи пахта даласи. Дала сўнгида кун чиқишдан кун ботаргача чўзилган қора кўланкалар кўзга чалинади. У Кўксой толлари. Қанча тикилмайин, ундан нарини кўролмайман. Лекин яхши биламанки, тоғлар ортида — жуда олисда тоғлар бор. Улар ҳам Кўксой толлари каби кунчиқардан кунботарга қадар чўзилиб кетган. Яна шуни биламанки, ўша тоғлар орасидаги бир қишлоқда тўй бўляпти. Комиланинг тўйи. Уни бугун шомда роса қийқиришиб, «ёр-ёр» айтишиб қишлоғимиздан олиб кетишди. Комила олисга тушди. Ўзи айтгандай, дунёнинг чеккасига... Айтмоқчи, сиз уни танитайсиз. Унинг Раъно, Шарифа деган дугоналарини ҳам. Улар учови ҳам менинг опам, опажонларим эди...

Бугун мактабдан келсам: «Сени Комила опанг йўқлатувди, бир кўриниб кел», деб қолдилар онам. Хайрон бўлдим, очиги қўрқдим. Нега десангиз, у анчадан бери мени яқинига йўлатмай қўйган эди. Энди бирдан...

Дарвозадан кириб боришим билан узун айвондаги эшиклардан

бири шахт очилиб, Комиланинг ўзи отилиб чиқди: оқ кўйлақда, бош яланг, оёқ яланг, сочлари ёйилган. Орқасидан кўлида тароқ, қайчи билан бир хотин ҳам чиқиб келди. Ҳовлида таниш, нотаниш эркак-аёллар юрибди-ю, у мени кучоқлаб, икки-уч ўпиб олди. Сўнгра юзимга тикилиб:

— Бормисан, укажон, нега опамни бир кўрай демайсан?! Аразинг шунча қаттиқми сенгинанинг-а?!— дея ўпкалади. Унга қараёлмай бошимни эгдим.— Энди гап бундай, укажон, ҳозир Шавқия қаерда бўлса?

Бирдан қизардим. У кулди, яна қайтарди:

— Қаерда юрибди менинг бийрончам, келиб бир кўрмайдими?!

— Боя ўт ўришга кетаятувди, дугонаси билан.

— Ўт ўришга... унда сой бўйида бўлади,— деди бир зумда ўйчан тортиб. Сўнг кифтимдан тутиб, ўзига қаратди-да:— Тез бориб топиб кел, ўтини кейин ўраверади, ўзинг ҳам бирга кел, хўпми?— деди қатъий қилиб.— Бугун мен кетяпман-а...— Шундай дейиши билан катта-катта қора кўзларида ёш айланди, елкамни сиккан бармоқлари бўшашди. Унга ортиқ қараб туролмай ҳовлидан югуриб чиқиб кетдим.

Шавқияни чақириб келиб, Комиланинг олдига киритиб юбордим. У шу заҳотиёқ қип-қизариб қайтиб чиқди-да:

— Сиздиям сўраяптилар,— деди.

Ишонасизми, Одил ака, Комиланинг хонасидан чиққанимда ҳовли ҳам, уёқ-буёққа ўтиб-қайтиб турган одамлар ҳам негадир ўзгариб қолгандай эди. Фикр-ўйим алғов-далғов бўлиб кетган, атрофдаги ҳодисаларни тузук идрок қилолмаётгандим.

Тўй тарқалди. Келин кетди. Лекин мен анча маҳалгача ҳувиллаган қоронғи кўчаларда, сой бўйида дайдиб юрдим. Ниҳоят бундан бирор соатлар олдин уйга қайтиб келиб, тўғри бу ерга — болохонага чиқдим.

Одил ака, бу ёзаётганларим балки бошқа ўқувчиларнинг иншо-сидек қизиқарли, силлиққина чиқмас. Айрим ўринлари Сизни ранжитар ҳам, лекин энди бундан бошқача ёзолмайман.

Бу гапларни иншода ёзмаганимда ҳам, қачон бўлмасин, фақат сизга айтишим мумкин эди, Одил ака. Сизни ўша биринчи дарсга кирган кунингиздан бери ёқтириб қолганман. Бир мен эмас, бошқа болалар ҳам шундай. Кўряпсиз-ку, танаффусга қўнғироқ чалинади-ю, ҳеч ким жойидан жилмайди. Синфда пашша учса билинади. Олдинги муаллимларда бунақа бўлмасди. Бу билан уларни камситмоқчи эмасман, лекин барибир Сизнинг келганингиз яхши бўлди. Энди мана шу уч ой ёздаги саргузаштларимга келсам.

Сиз ҳали бизнинг қишлоқни кўрмагансиз. У колхознинг бир чеккасида жойлашган, мактабдан беш-олти чақиримлик йўл. Бу кўпчиликка олис туюлади. Бироқ ўзимизга билинмайди. Ҳар эрта ўттиз-қирқта бола кўчани тўлдириб жўнайвера-миз. Гангир-гунгур қилиб, ҳадеганда етиб қўямиз.

Лекин ҳар қанча чеккада бўлса ҳам, уйлари пасқам, лой сувоқ, кўчалари эгри-бугри, чанг-тупроқли бўлса ҳам қишлоқчамиз

жуда файзли. Сердарахт. Уни анови кирликда туриб томоша килсангиз борми. Айникса баҳорда ям-яшил бўлиб кетади. Томларда лолакизгалдоқлар чунон очиладики...

Бу йилги каникулни жуда зорикиш билан кутгандим. Бутун ёзни Кўксой бўйидаги далаларда, пахтазорда ўтказмоқчи эдим. Жўраларим ҳам аллақачон маслаҳатни пишитиб қўйиб, ичикиб туришарди: тезроқ таътил бошланса, ҳар эрта велосипеду эшакларига миниб олиб, ўт ўриш, қўй-эчкиларини ўтлатиш баҳонасида дарё бўйига жўнашса, уч ой ёзни хилват дайравотда мирикиб тўп тепишу чиллак, кулок чўзмаю қўчқор уриштириш билан ўтказишса, чўмилишса, балиқ тутишса, балиқ шўрва қилишса.

Ўтган йиллар мен ҳам уларнинг бири эдим. Бу йил ўзимни тортдим. Таъна қилишди. «Бунча ишсираб қолгансан, бой бўлмоқчимисан?» деб ачитишди. Жаҳлим қўзиса ҳам чидадим. «Ҳа, пул топмоқчиман», деб қовоқ уюб қўяколдим. Чунки асл сабабини айтолмасдим, айтиб бўлмасди. Нега десангиз...

Ниҳоят орикиб кутилган кун келди-ю, ҳафсалам пир бўлди. Далага чиққим келмай қолди. Тенгқурларим тонг азонлаб бақириб, чақириб қўй-эчкиларини ҳайдайверишади. Болохона деразасидан мунғайиб кузатиб қоламан. «Боре!» деб эргашиб кетаверишга ғурурим йўл қўймайди.

Охири зерикдим. Онамга эргашиб, далага чиқдим. Далада нукул аёллар, қизлар, қизчалар. Ўғил болалардан бир ўзим. Мендан ёши каттароқ йигитлар ғўза суғоради, тракторчиларга кўмаклашади.

Ғўзани чунонам ўт босганки, тушгача бир жуфт, тушдан сўнг бир жуфт эгатни аранг ўтдан чиқариб, чопиқ қиламиз, холос. Бу туришда шунча майдон қачон ўтдан тозаланаркан. Амин сарик деган ҳисобчимиз бор: уззукун орқамиздан юргани-юрган. Ҳар бир чопиб чиққан эгатимизни титкилаб текширади. Биттагина ўт тирик қолган бўлса, бир чақирим ердан ҳам орқамизга қайтариб келиб, ўзимизга юлдиради. Айникса ёш қизчаларнинг жонини олади. Уч-тўрттаси бир зум гаплашиб қолса: «Ҳой, ниманинг кенгаши бу, эрга тегишними?!» деб бақиради.

Ҳадеб ўт юлаверганимдан бармоқларим кўқариб кетган. Кечқурун уйга қайтиб ҳарчанд совунлаб ювмай, лўки кетади-ю, ўтнинг тахир, аччиқ таъми кетмайди. Бармоқларим лабимга тегса, кўнгилни беҳузур қилиб юборади. Офтоб урган бўйним, елкам туни билан жизиллаб ачишади, аъзойи баданим қақшаб оғрийди.

Ишнинг қийинлиги, куннинг тиғига қўника бошладим, аммо яқин бир ҳамсуҳбат йўқлигидан ниҳоятда зерикаман. Нима қилай, ўзим тенги бижилдоқ қизчалар билан ишлаёлмайман — дам ўтмай уришиб қолишим тайин. Агар... (энди очигини айтақолай) агар мендан икки синф қуйида ўқийдиган Шавқия (аёллар уни Бийронча дейишади) шаҳардаги аммасиникига кетиб қолмаганида сира зерикмасдим-а.

...Икковгинамиз эгатга ёнма-ён тушиб оламиз-да, одамлардан ё олдинлаб кетиб, ё орқада қолиб, суҳбатлашиб ишлайверамиз. Бошимизда похол шляпа. Бу унга жуда-жуда ярашган. Кўпроқ Шавқия

гапиради. Мен эсам берилиб кулоқ солган киши бўлиб, унинг юпка лаблари, туташ қора кошлари, кулганида юмилиб кетадиган кийғоч қўзларига тўйиб-тўйиб термуламан. Туш пайти Кўксоини ёқалаб, аллақаяқларга кетиб қоламиз. Энди унинг бошида бўтакўздан чамбар, калтагина икки ўрим тимқора сочи олдига тушиб туради. У ўзича ҳиндча қўшиқ айтиб бораётиб, ҳар замон кинолардаги кизлардек ғалати-ғалати қараб қўяди. (Баданим жимирлаб кетади.) Бир маҳал сойга эгилиб, менга сув сепади-да, қикирлаб кулиб қочади. Қуваман. Толларни айланиб қочаётиб, тойиб сувга тушиб кетади. Энди уни осонгина тутаман. Қўлимдан чиқиш учун роса чиранади. Иккинчи қўли билан сув сепиб, уст-бошимни шалаббо қилиб юборади. Жилмайганча иккинчи қўлидан ҳам маҳкам тутаман. Қимирлаёлмай қолади. Бирдан ювош тортади. Қўйлагининг баданига ёпишганиданми, бошқа нарсаданми уялиб, юзини четга буради. «Қўйворинг», дейди секингина. «Қўйвормайман», дейман кулиб. У аста бошини кўтариб, кўзимга шундай таънали тикиладики, беихтиёр қўлларини бўшатаман... Эҳ, булар ҳаммаси хаёл, таътилдан аввалги хаёллар эди. Энди бўлса у шаҳарда. Одамга алам қиларкан. Аслида уни ҳам айблаб бўлмайди. Ҳаммасига ўша «иби-иби»лаб гапирадиган аммаси сабабчи. Шавқияни қўярдақўймай олиб кетган, «биз чолу кампирлардан хабардор бўлиб турасан», деган. Уларнинг биттаю-битта арзандаси армияга кетиб, уйланиб, ўша ерда яшаб қопти. Ёлғиз қолган чол-кампирлар Шавқияни ўзларига қиз қилиб олмоқчи бўлишса, онаси кўнмабди. Кейин талаба қизларни ижарага қўйиб, ўшалар билан овуниб юришган экан. Ёзда қизлар қишлоқларига кетиб, яна ёлғиз қолишибди. Ишқилиб уларга ҳам осонмас...

Эҳ, шаҳарда менинг ҳам аммамми, холамми бўлгандами, жўнаворардим. Кейин Шавқияни секин бориб аммасиникидан бирорта болага айттириб чиқардим-да, шаҳарни роса томоша қилдирардим. Шаҳарда яхши-да, ҳеч кимни танимайсан, уялмайсан, ҳеч ким танимайди, уят қилмайди. Ким билсин, Шавқиянинг ўзи ҳам роса сиқилиб юргандир. Қўпам ёз бўйи қолиб кетмас шаҳарда, бир ой-ярим ой юриб келиб қолар... Ҳали ҳеч қанча вақт ўтмай шунчалик соғиндимки. Эҳ, Шавқияни соғинмай бўладими?! Момини тилга олганимнинг ўзида қанчалар яйраб кетаману...

Шундай қилиб, бутун бошли бригадада ўғил бола бир ўзим ишлаб юрибман. Ёлғизлигим иш пайтида унчалик билинмайди-ю, тушликка чиққанимда гангиб қоламан. Амин сариқ шалоқ велосипедини минади-да, қаёққадир ғойиб бўлади. Колхозчилар тўрт-бештадан алоҳида-алоҳида давра қуриб ўтиришади. Дастлабки кунлар онамнинг ёнида ўтириб, хотинларнинг тегажқлигидан тўйиб кетдим. Сўнг, нон, қанд-курсимни олиб бир чеккага чиқиб кетадиган бўлдим. Барибир хотинлар бўлар-бўлмасга жиғимга тегар, айниқса қўшнимиз Сожида янга: «Ҳой, Самижон, қайнижон, бизлар билан ўтирмайсизми беквачча бўлиб. Қўрқманг, куёв қилмаймиз», деб ҳол-жонимга қўймайди. Ҳар кун шу аҳвол. Мен бора-бора далага чиқмай қўйишим мумкин эди, лекин...

— Эй укам, бери келинг.

Қарасам, Сожида янга, яна бир гап чиқаради шекилли.

— Нима дейсиз?

— Қўркманг, келаверинг. Самовардан битта чой дамлаб берсан-гиз.

Ту누ка чойнакда чой келтириб, ёнига қўйдим.

— Ҳа, балли. Ка-атта йигит бўлинг. Қани, бу ерга ўтиринг.

— Йўқ, раҳмат.

— Вой, раҳматни кейин айтасиз, ўтиринг, гап бор.

Қўлимдан тортиб, ёнига ўтқазди. Янганинг қорамағиз, озғин-гина юзига хавотирли қизиқиш билан тикилдим.

— Бир маслахатли гап...— у шундай деб, онамга юзланди:— Зебо ойти¹, сиз ҳам кулоқ солинг. Сизлар ҳам... Кеча мен қизим билан гаплашдим, у рози.

— Нени гаплашдингиз, келинжон?

— Нени бўларди, ойтижон, тушунмаганга оласиз-а!

Онам кулиб атрофдагиларга қаради, атрофдагилар кулимсиб, менга тикилишди. Сожида янга энди менга ўгирилди-да:

— Хўп, қизимиз тўйга рози, сиз тараддудингизни кўраверинг энди, куёв,— деди.

— Қайси қизингиз, янга?— дедим бирдан шўхлигим тутиб. Аёллар, «ана бўлмаса», деб кулиб юборишди.

— Қайси бўларди, куёв тўра, тўққиз улдан сўнг тилаб-тилаб топганим битта Олтиной қизим бор. Ўша-да. Қулоғини тишлаб кўйгансиз-ку.

— Э, унингизни олмайман.

— Вой, нега?!

— Ҳали муштдек-ку, кутиб юраманми?

— Нега кутаркансиз, ҳеч кутмайсиз-да! Амакингиз кечкурун подадан келсин, биргалашиб элтиб берамиз. Ўзингиз катта қилиб оласиз. Фақат подачининг қизи деб ноз қилмайсиз-да.

Йўрғақланган Олтинойни кўтариб юрганимни тасаввур қилиб, кулиб юбордим-да, ўрнимдан турдим. Роса кулги бўлди. Бошқа даврадагилар ҳам қўшилди. Шу пайт анҳор ёқасида, толлар панасида ўтирган қизлардан бирининг овози келди.

— Ҳей янгамулло, хомтама бўлманг, Самижон бизнинг куёв.

Дамим ичимга тушиб кетди. Чунки гапирган қиз Шавқиянинг ўтган йил мактабни битирган Шарифа опаси эди. Нимага шама қилди экан? Наҳотки сезган бўлса?!

Улар куёв талашиб қолаверишди, мен олди-кетимга қарамай сой ёқалаб юриб кетдим. Анча вақтгача хотин-халажнинг кулгиси, гап-сўзлари эшитилиб турди.

Шу куни тушдан сўнг Шарифа опа ёнига чақириб қолди. У икки дугонаси билан дала бошида дам олиб ўтирарди. Улар учови доим бирга юришар, иложи борича хотинлардан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилишарди. Далага ҳаммадан эрта келиб, икки-уч ҳисса иш бажариб

¹ О й т и — опа демокчи.

қўйишгани учун хоҳлаган пайтда дам олиб, ҳатто сой бўйига кетиб, соатлаб юришса ҳам Амин сариқ ғинг деёлмасди.

Уларнинг шивир-шивирини ҳеч ким эшитолмасди. Лекин гоҳ-гоҳда янграб қоладиган кулгилари далани тутиб кетарди. Бу давра мен учун жуда гаройиб, сирли туюлар, шу сирдан, озроқ-қина бўлса-да, огоҳ бўлишни орзу қилардим...

Оёғим тортиб-тортмай, уларга яқинлашдим.

— Қани ўтир-чи,— деди Шарифа ёнидан жой кўрсатиб. Учови ҳам кулимсираб турарди.

— Зерикапсан-а,— деди Комила дегани туйқусдан,— гап бундай, биз билан ишлайсанми?

Бутунлай бошқача гап кутиб, хавотирланиб тургандим. Бу таклифдан қувониб кетиб: «Майли», деб юбордим ўйлаб ўтирмай.

Комила дугоналарига қараб кулди-да:

— Лекин шарти бор,— деди.— Биз не десак, бажарасан, хўпми? Боғдан олма, узум, шафтоли обкеп турасан. Шотут териб келасан. Ҳов дайравотдан, Мирзанинг полизидан қовун-тарвуз. Агар шу хизматларни бажариб юрсанг, манови опаларингнинг хоҳлаган биттасига қуёв қип қўямиз. Мановисида ўзига ўхшаган пачоқ-пучук сингилчалардан бир тўда, а, улар ёқмаса, мана бунинг битта, битта-ю, дунёнинг кетига ўт қўядиган бийрончаси бор, шуни олиб берамиз. Бўптими?!

«Э, боринг-е», деб ўрнимдан туриб кетдим. Қизлар бараварига кулиб юборишди-да, қўлимдан тортиб, жойимга ўтқазишди.

— Бўпти, ҳазиллашдим. Вой, ўтир, энди гапирмайман,— деди Комила елкамдан босиб,— Хуллас, энди гап шу, биз билан бўласан, қарасам бир ўзинг бошинг айланиб юрибсан. Зебо ойтиям қизик, муштдай бошингдан далага обчикиб нима қиларкинлар. Ҳали жиловлаб олиб, чунонам ишлатишади. Ҳа, майли, сенинг боринг ҳам тузук, бўлмаса ёрилиб ўламиз-ку.

Ҳозир ўйлаб қарасам, ҳаммаси ўша кундан бошланибди.

* * *

Бу воқеалар эса анча олдинроқ бўлиб ўтганди...

Шавқия иккимиз мактабга кетяпмиз. Кечаси қалин қор ёққан. Йўлда фақат эрталаб мактабга кетганларнинг излари. (Биз пешиндан кейин ўқиймиз.) Юришимиз унмайди. Совуқдан қўл, оёқ учлари, юзларимиз чимиллаб ачишади. Айниқса Шавқия озғин эмасми, бурун учларигача кўкариб кетган, лаблари гапга қовушмайди. Барибир тинмай гапиради. Совқотдим, демайди. Кел, бир чопайлик, дейди. Портфелларимизни қўлтиққа қисганча, сирпана-сирпана бир зум чопамиз. Илигандай бўламиз. Олдинда ҳам, орқада ҳам бирорта бола кўринмайди.

Қор кеча-кеча ниҳоят машиналар из солган асфальт йўлга чиқдик. Юришимиз осонлашди. Бир маҳал шундоқ орқамиздан машина сигнал берди. Қарасак, олчаранг «Москвич»— Фармон

бригадирнинг машинаси тўхтаб турибди. Гап билан бўлиб сезмай қолибмиз. Четланиб йўл бердик. Лекин бригадир «мининглар» дегандай ишора қилди. Унинг ёнида хотини, орқа ўриндикда ўғли Козим ўтирарди. У ичкари сурилиб, бир кишилик жой бўшатди. Шавқия тараддулланиб менга қаради.

«Тез бўлинглар», деди бригадир, кейин: «Берироқ ўтирсанг-чи!» деб ўғлини жеркиди. Козим қовоғини уйиб, бир оз сурилган бўлди. Сезиб турибман, у мени хушламаяпти. Шавқия машинага кириши билан эшикни ёпдим ўзим кетавердим. Мени қайта қистаб ўтиришмади. Машина бир сирпанди-да, яна ўнгланиб, оқиш тутун буруқситиб йўлга тушди. Шавқиянинг хижолатли тикилиб ўтганини хис қилдим.

Бу воқеадан сўнг анчагача ўзимга келолмай юрдим. Кейинги пайтларда отасизлигим сезила бошлаганидан ўксидим.

Отам мен икки ёшлигимда вафот этган. Онамнинг айтишича, у баъзан ярим тунда ўрnidан сапчиб тураркан-да: «Олға», деб бақираркан ўрисчалаб. Сўнг: «Ватан учун, Сталин учун», дея қичқирганча, уйдан отилиб чиқиб кетаркан. Уни кўни-қўшни бўлиб излашиб, дарё бўйидан, қирнинг нарёғидан, тўқайзорлардан топиб келишаркан. Урушдан кейин йигирма йил шу кўйда яшабди. Кейинчалик тез-тез оғриб, касалхонага туша бошлабди. Мен туғилганимдан сўнг бугунлай ётиб қолибди. Ўшанда мен ҳали йўлга қирмаган бола — нуқул атрофида ғамирлаб, эмаклаб юрарканман. Отам менадан кўз узмай ётиб, дам-бадам: «Самижон, полвон йигит, бошимни босиб қўйинг», дер экан. Мен дарҳол қичкина қўлчаларим билан унинг бошини босган бўларканман. Лекин буларни ўзим эслолмайман.

Козимнинг ўша кунги қилиғи жон-жонимдан ўтиб кетганди. Ўтган кузда моторли велосипедига Шавқияни миндириб, ёнимдан ўтганида ҳам шундай кўйга тушгандим. Шулар сабаб бўлди-ю, отамни кўярда-қўймай кўндириб, эрта кўкламда велосипед сотиб олдим. Ўша кунни қувончимнинг чеки йўқ эди. Бироқ бу велосипед ҳали менга қанчалар ташвишлар келтиришини билмасдим...

Велосипедни кўриб, Шавқия жуда қувонди. Мингашиб, мактабга жўнадик. Қишлоқдан чиқиб олгач, тезлатдим. Чунки сал нарида қирлик, тез ҳайдаб бормасам, қирга чиқолмай уялиб қоламан, деган хавотирда эдим. Қирликка чиққунча жикқа терга тушдим. Бироқ чарчаганимни унга сездирмасликка, ҳансираб нафас олмасликка чиранардим. У ҳам гапга тутмасди. Ниҳоят тепадикка чиқиб олдик-да, шитоб билан пастлай бошладик. Пастда оппоқ гуллаган ўрикзор, биз илфони йўл билан ўша томонга елиб боряпмиз. Ойначага секин кўз ташлайман. Шавқия юзини шабадага тутиб боряпти. Сочлари тўзғиб, юзларини яширади. Кузатаётганимни сезиб, жилмаяди. Оппоқ, майда тишлари ярақлаб кетади. Ўзимда йўқ хурсандман. Гўё учиб кетаётганга ўхшайман.

Пастликка тушдик, ўрикзордан ўтиб, асфальт йўлга чиқиб олдик. Тераклар соясидан кетяпмиз. Бир вақт орқадан моторли велосипед овози эшитилди. Қарасам, Козим. Қичаб ҳайдайвердим. У дарров етиб олди-да, секинлатди. Муфтани босиб, газ берди.

Мотор ванғиллаб кетди. «Ҳе, муборак бўлсин!» деб бақирди иршайганча. Ҳўрайиб қараб қўйдиму индамадим. Козим бир оз ёнма-ён борди-ю, бирдан газ бериб олдимга ўтиб олди ва бизни қоп-қора тутунда қолдириб, олислаб кетди.

Бояги кайфиятимдан асар ҳам қолмади. Негадир кўзгучага қарашга ҳам юзим чидамасди.

Бир маҳал Шавқия биқинимга секин туртиб: «Ҳа, чарчадингми?» деди қувноқ оҳангда.

— Йўғе, нега чарчайман,— дедим руҳсиз.

— Энди бундай қиламиз,— деди у,— менгаям ҳайдашни ўргата-сан. Сен чарчасанг, мен ҳайдайман, мен чарчасам, сен. Бўптими?

Бу гап кўнглимни кўтарди. Оёғимга қувват киргандай бўлди-да, велосипедни шитоб билан ҳайдаб кетдим.

Қайтишда мактаб қоровулининг уйдан велосипедимни етаклаб чиқаётсам, олдинги ғилдирак тақирлаб қолди. Камерасида дам йўқ. Дарров насос билан дам уриб, мингашиб, йўлга тушдик. Эллик қадамча юрмай, ғилдирак яна тақирлай бошлади. Демак, тешилибди. Велосипедни етаклаб, яёв кетдик. Кечқурун елимлаб ямадим. Бирок эртасига яна шундай ҳол такрорланди. Энди ик-кала камерага ҳам игна санчиб олинганди. Ҳеч тушунмасдим, нега бундай бўляпти. Наҳотки Козимнинг иши бу! Қоровулнинг хотини ҳам, болалари ҳам ҳайрон эди.

Учинчи кун қоровулнинг ўғлига бир ҳовуч конфет бериб, пойлоқчиликка қўйдим. Дарсдан келсам, йигирмага яқин велосипед ичидан яна меникининг камералари пучайиб қолган, бу сафар дам ушлағичлари ҳам ечиб олинганди. Аламимдан йиғлаб юборай дедим. Қоровулнинг ўғли ҳовли тўрида турган веломоторга ишора қилиб, ўшанинг эгаси қилди, деди.

Велосипедни қолдириб чиқдим. Шавқия ранг-рўйимдан аҳволни тушунди. Ҳеч нарса сўрамай, ёнма-ён йўлга тушди. Деярли гап-сўзсиз борардик. У мендаги ўзгаришдан ўзича маъно туйиб, хавотирланиб қараб-қараб қўярди.

Қир этагидаги ўрикзордан ўтяпмиз. Боларилар ғўнғиллайди. Ҳаво дим. Орқамдан моторли велосипед овози эшитилди. Қўлларим ўз-ўзидан мушт бўлди. Қадамим секинлашди, лекин тўхтамадим. Овоз тобора яқинлашяпти. Кўз олдимда Козимнинг масхараомуз тиржайган башараси. Тахминан беш қадамлар қолганда илқис орқамга бурилдим унинг рўпарасига чиқдим. У шошиб рулни четга буриб юборди-да, қатқалоққа урилиб йиқилди. Мотор ванғиллаб кетди. Югуриб бориб, ўрnidан тураётган Козимнинг бе-лига тепдим. У «вах» деганча букчайиб қолди. Этли камаридан силтаб тортдим, йиқилди. Устига ташланиб, юз-кўзи аралаш ура кетдим. Муштим дам юшоқ лунжига, дам юзини тўсган бармоқ-ларига, дам бошига тегар, негадир унинг овози чиқмас, нуқул ҳансираб, ётган жойида типирчилаб, мени устидан иткитиб таш-ламоқчи бўларди. Миямда фақат битта фикр чарх урарди: «Бош-ладимми, тамом, бир ёқлик қилишим керак. Қасос олишим керак!»

Ҳайронман, бунча ваҳшийлашиб кетдим. Бир маҳал унинг сочи-

дан ушлаб қолдим: худди кинолардагидай сочидан чангаллаб бо-
шини ерга ура бошладим. Шунда у бирдан бақириб, мени ағдариб
юборди. Яна устига миниб олдим.

— Бас қил! Бас қил деяпман!

Бош томонимда ранги қум ўчган Шавқияни кўрдиму ёнга
йиқилдим. Козим босиб олиб, тасир-тусур ура кетди. Унинг баша-
раси қон, лой эди. Елкаси оша Шавқиянинг юзи кўринди. У Козим-
нинг елкасидан тортар, «бас қилинглар», деганча йиғлаб, бақирарди.

— Шавқия, нари қоч!— дея бақирганим баравари яна Козимни
йиқитиб олдим. Шу пайт кучли бир қўл ёқамдан силтаб тортиб,
Козим иккимизни бир йўла ердан узиб олди. Яна бир силташда
иккимизни икки тарафга итқитиб юборди. Қарасам, тракторчи
Карим ака, Козим яна жазава билан менга ташланганди,
у «бас қил» деб жеркиб берди. Сўнг йиғламсираб турган Шавқияга,
менга бир-бир қараб олди-да, Козимни етаклаб ариқча бўйига
олиб борди. «Ювиниб ол» деди.

Козим сўкина-сўкина юзини юва бошлади. Кўйлагини ечиб,
бир четга улоқтирди. Шунда белига кўзим тушди — моматалок
бўлиб кетибди. У бурнига сув олар, жаҳл билан қоқиб ташлар, яна
сув олар, сўкина, алланамалар деб ғудранар, бурнининг қони
тўхтайдиганга ўхшамасди. Ўзидан кичик боладан (ундан бир синф
қуйидаман), бунинг устига қиз боланинг олдида калтак егани жуда
алам қилиб борарди унга. Назаримда, у мени ҳали тинч қўймай-
диган, бурнининг қони тўхташи билан яна солишадиган вазоҳатда
эди.

Карим ака менга яқинлашиб: «Ўзи нима бўлди, нега уришди-
ларинг?» деди. Мен индамай бошимни эгдим. Кейин Шавқиядан
сўради. Шавқия жим турди-турди-да, сўнг қишлоқ тарафга югуриб
кетди. Бошимни кўтариб, қир устида бир зумгина кўриб қолдим:
сочлари тўзғиб, қизил дуррачаси елкасида ҳилпираб, югуриб борар-
ди. Чеккароққа чиқиб, ўрик тагига ўтирдим. Бир ёқда веломотор,
бир ёқда Карим аканинг велосипеди ағанаб ётибди. Ҳаммаси тамом
бўлди, дердим ўзимча, уйдаям, мактабдаям тўполон бошланади.
Фармон биргад тинч қўймайди... Лекин мен кутганчалик бўлмади.
Козим кўрқдим, мардлик қилдим, ҳеч кимга айтмади. Худди
келишиб олгандек Шавқия билан Карим ака ҳам бировга сездир-
мабди шекилли, қишлоқда гап-сўз бўлмади.

Бироқ Шавқия тўсатдан бегоналашиб қолди, ёнимдан қовоқ
уйиб ўтадиган одат чиқарди. Унга кўринишдан чўчирдим, гўё
ёнига бориб бир нарса десам ё кечирим сўрасам, қаттиқ айтишиб
коламизу тамом узилишиб кетадигандаймиз.

Орадан уч-тўрт ҳафталар ўтди. Бир куни тушдан сўнг ўқийди-
ган ҳамма синф ўқувчиларини мактаб яқинидаги далага ғўза ягана-
сига олиб чиқишди. Мен ҳеч кимга қўшилмай, ҳеч қаёққа қарамай
ишлайвердим. Кечга яқин қарасам, ён-веримдаги болаларнинг
кўпчилиги кетиб қопти. Мактабга қайтиб келиб, шошилмай ҳовли-
даги кранда ювиндим. Синфдан портфелимни олиб чиқиб, йўлга
тушдим. Бу пайтда қуёш ботиб, қоронғилик туша бошлаганди.

Эллик кадамча олдинда кетаётган Шавқияни кўрдим-да, тараддуд-ланиб қолдим. Ўша кунги воқеадан буён танҳоликда энди учрашимиз эди. У секинроқ юраётгандими, мен шошилдимми, тезда унга етиб олдим. Ёнма-ён кетавердик, на у гап бошлади, на мен. Ҳайронман, шунчалик бийрон қиз бир оғиз ҳам гапирмас-я. Йўлнинг икки чеккасида кетиб боряпмиз. Шошилмаймиз. Осмонда юлдузлар кўрина бошлаган. Мен то унинг ўзи гап очмагунча бир оғиз ҳам гапирмоқчи эмасман. Майли, не деса розиман, ҳамма таъна-гиналарини индамай эшитаман. Аммо у негадир жим. Бу жимлик ҳар қанча аччиқ сўздан оғир. Ўрикзордан ўтаётганда ҳам пинагини бузмади. Ниҳоят кирга кўтарила бошладик. Бу пайтда тун қуюклашиб, юлдузлар кўпайиб қолганди. Бир маҳал у туйқусдан: «Қандай чиройли-я,— деди.— Осмонга чиқиб бораётганга ўхшаймиз. Юлдузлар яқинлашиб қоляпти».

Кувончдан нафасим бўғзимга тикилиб, ҳеч нима деёлмадим. Гапини маъқуллагандек бош ирғаб, осмонга тикилдим. Дарҳақиқат, биз юлдузлар сари бораётгандик. Ҳаяжонланиб кетдим. Тўлиб-тошиб унга барча ўйлаб юрган гапларимни бир йўла гапиргим келаверди.

— Шавқия,— деб юбордим, овозим бўғиқ чиқди. У ялт этиб қаради-ю, индамади. Кейин бирдан қўлимдан тутди-да:

— Чопамиз,— деди.— Қани ким олдин тепага чиқиб оларкин. Олдинма-кейин югуриб тепаликка чиқдик.

Бу ердан ҳаммаёқ кафтдек кўриниб турарди: ҳов ана қишлоғимиз, бериқоқда Кўксой толлари, сойнинг шовуллаши, чигирткаларнинг чириллаши эшитилади. Қир устида ёлғиз икковимиз. Ҳеч қачон бундай бўлмаган... Мен беихтиёр унинг аввал бир қўлини, кейин иккинчисини ушладим. Икковини бирлаштириб, кафтларим орасига олдим.

Қўллари олов бўлиб ёнарди. Шундай шаддод, бийрон қизча индамай бош эгиб турар, жуда вазмин, итоаткор бўлиб қолганди. Мен ўзимда йўқ кувониб, кўксим тоғдай бўлиб борарди. Шу лаҳзанинг ўзидан бир неча ёш улғайиб, куч-қувватга тўлиб кетгандай эдим. У ниҳоят бошини кўтариб менга қаради. Унинг кўзига илк бор дадил тикилдим. У уялиб, бошини эгди. Кейин журъатсизгина қўлини тортди-да: «Кетайлик энди, юринг»,— деди сизлаб.

* * *

Тонг азонда келганимизча тинмасдан чопиқ қилиб боряпмиз. Бугун биринчи июль. Авжи саратон. Ҳали тушликкача анча бору иссиқдан нафас қайтади. Дам-бадам кичик-кичик қуёнчалар пайдо бўлиб, чор атрофга бетоқат югуради.

Далалар бегона ўтдан тозаланиб, ғўза жонланиб қолган бўлса-да, иш сусайгани йўқ. Ҳамон кун чиқмай келиб, шом қоронғисида қайтади. Амин сариқ боз боягидай кетимиздан қолмайди. Бировга

минғирлайди, бировга дўк уради, бировга кўз олайтиради. Фармон биргад кун ора раис ё агрономни, ёки қандайдир бегона кишиларни бошлаб кеп қолади. Шляпали кишилар даланинг бир чеккасидан тушиб, ғўзалар остинчи кавлаб кўришади, унинг танаси, баргини, ҳосилини кўздан кечиришади. Маслаҳатлашишади, тортишишади... Сўнгра бизларга «ҳорманг — бор бўлинг» қилишиб, кўшни пайкалга ўтиб кетишади...

Далага чиқа бошлаганимга мана бир ойча бўлиб қолди. Аввалига ишни ўйласам, юрагим безилларди. Энди ишлаб чарчамайман. Чекка-чеккада сиқилиб, мунғайиб юриш йўк. Бир-биридан хушрўй, меҳрибон опаларим қуршовидаман. Уларнинг кўрар кўзи, эркатойига айланиб қолганман. Ҳеч тушунмайман — нега бунча ёқтириб қолишган мени? Чўпдай озғин, коп-қора бўлсам. Соч қўйганман: офтобда куйиб, жизғанаги чикиб боряпти. Лекин уларнинг эркалашларидан ийиб, қоравойлигиму озғинлигим ҳам эсимдан чикиб кетади.

Эҳ, опаларим-ей, бунча чиройли-я улар. Айниқса сой бўйида, этикларини ечиб ташлаб, ювиниб, тараниб, ўсма қўйиб туришганда кўрсангиз... Комила оппоқ, кулча юзли. Қош-кўзлари тимқора, иягида чиройли чуқурчаси бор. Сожида янга уни «ўзи бир қиз, сочи бир қиз», дейди. Комила сочига ҳозир унча эътибор бермайди-я, лекин мактабдалик чоғида ҳафсала билан тепакокил қилиб, майдалаб ўрдиртириб юарди. Анчайин совуқларда ҳам бошига дуррача ўрамасди: ўтган-кетганнинг кўзи унда бўларди. Шарифа сал қорача юз, қошлари туташ, кўзлари қисикқоқ (Шавқиянинг опаси-да!), сочи Комиланикидек узун бўлмаса-да, уникадек қалин, тимқора, майдалаб ўриб юради. Кокилларининг учи қўнғирок-қўнғирок бўлиб кетади.

Раъно озғингина, оқиш, чўзинчоқроқ юзли, кўзлари мовий қиз. Сочлари сал маллатоб бўлиб, уни гоҳ битта, гоҳ иккита ўриб, ташлаб юраверади.

Ўтган ҳафтадан бошлаб опаларим оқ халат кийиб келишни одат қилишди. Дастлаб ҳамма хотинларнинг кўзи уларда бўлди. Бири: «Қизларимиз жуда очилиб боряпти-да, кўз тегмасин», деса, бошқа бирови: «Ўзларини бозорга солишади-да энди, бўлмаса ғўзанинг ичидаям оқ киядимми?» деб бурнини жийирарди.

Мана ҳозир учалови ҳам оқ халатда, оқ рўмол билан юзбошларини ўраб олишган, деярли гап-сўзсиз мендан олдинроқда чопиқ қилиб боришяпти. Шу туришда уларни фақат семиз-ориклиги-ю, паст-баландлигидан таниб олиш мумкин. Комила ўрта бўйли, тўларок; Раъно новча, ориққина; Шарифа Раънодан пастроғу Комиладан тикроқ...

...Куёш тик келиб, қиздирапти. «Қилт» этган шабада йўк. Эрта-лаб кўм-кўк бўлиб турган осмон ҳам, ғўзаларнинг барги ҳам оқаринқираб қолган. Қушлар, қурт-қумурсқаларнинг уни ўчган. Қўйлагим тердан жикқа хўл бўлиб, елкам, бўйним чимиллаб ачишяпти. Кўксой томонга дам-бадам қараб қўяман. Соков чойхона-чимизнинг: «Шай пишди, абид!» деб бақиршига ҳали анча бор.

Бир маҳал Шарифа: «Ҳей, қуриб кетсин, бўлди-е!» деди-да, кетмонини отиб юбориб, дала бошига кетди. У доим шунақа қилади, иссиққа чидамсизроқ. Кун кизиди дегунча: «Миям куюшяпти, кўзим тиниб кетяпти», деб нолийверади.

Кўп ўтмай биз ҳам даладан чикдик. Опаларим кўкламда каллакраниб, қайта барг ёзаётган балх тутнинг бир тутамгина соясида ғуж бўлиб ўтиришди. Рўмолларини ечиб, елкаларига ташлаб олишди. Мен сал наридаги тут тагига чўзилдим.

— Уни қара-я, тандирдан ҳил чиқаётганга ўхшайди,— деди Раъно живир-живир ҳовур кўтарилаётган далага тикилганча.

— Ановилар бўлса, тандирда ҳил-ҳил пишяпти,— деди Шарифа кулиб.

— Ўзинг пишмаяпсан-а,— гапга аралашди Комила,— қара, нони Осиёга ўхшаб боряпти юзгинанг.

— Шуниси яхши-да, қорамайиз бекларнинг чўнтагида бўлади,— дея Шарифа менга қараб кулиб қўйди.

— Вой-бўй, бекларнинг чўнтагига тушиб қолган ойпари, ҳали кўрамиз, қайси бек чўнтагида ардоқлаб юраркан,— деди Комила кесатиб.

— Нима, арзимапмизми?

— Бинойдаи арзийсиз. Лекин ҳозиргининг авлиёси ҳам чўнтагида олиб юрмас. Қайтанга: «Хотин, аравани тенг тортасиз»,— дейди. Совчиларига ҳам кетмон уриб белим демайдиганидан, учта туғиб ўтириб қолмайдиганидан бўлсин, деб тайинлайди. Ҳе, қорамайиз қурмагур-ей, ҳали шунақа дегин. Мабодо ёнбошлатиб қўйиб, нон берадиган жойни топмасангиз, билмадик тагин.

— Топсак, не бўпти?!

— Унда бошқа гап...— Комила Шарифага синчков тикилиб турди-да, сирли тарзда қўшиб қўйди.— Шипшитиб қўйиш керакми дейман-а. Сал буровингизни қўлга олмасалар, эркинлаб кетяпсиз.

Шарифа менга қараб кулиб қўйди-да, ўрнидан турди:

— Вой-вой, жуда қўрқитиб юбординг-ку. Яхшиси туринглар, салқинлаб келамиз, лоҳасланиб кетяпман,— деди. Сўнг дугоналарининг қўлидан тортиб, қўярда-қўймай турғазди. Менга ҳам «кетдик» дегандай ишора қилди.

Сой бўйига етиб келдик-да, кирғок бўйлаб юқорига юра бошладик.

Бу ернинг соя-салқинлигини қўяверинг энди. Икки кирғок ҳам кета-кетгунча баланд-баланд, салобатли толлар. Улар сойга энгашиброқ ўсганидан, юқори шохлари бир-бири билан бирлашиб, осмонни бекитган. Соининг усти атайлаб шийпон қилиб ёпилгандай. Мен ўзимча бу ерни қайси бир эртақлардаги «яшил сарой»га ўхшатаман. Назаримда бу толлар оддий дарахтлар эмас, уларда қандайдир сирми, сеҳрми яширингандай туюларди. Кейинчалик эшитсам (опаларимдан эшитдим), улар ҳақиқатдан ҳам оддий толлар эмас экан...

Қизлар улкан ёввойи жийдага етиб тўхташди-да, менга кулишиб тикилишди. Тушундим. Бу: «Сен шу ерда қол, буёғига мумкинмас, қоровуллик қилиб тур», дегани. Сал ўтмай, жийданинг нарёғи-

да сувнинг шовқини кучайди. Қизларнинг кий-чуви эшитила бошлади. Майсага ўтириб, далага тикилдим. Пайкалнинг нариги чек-касида колхозчилар ишлашяпти. Олисда бўлганидан уларни таниш кийин. Кичик-кичик қуюнчалар ҳамон колхозчилар атрофида изгиди.

Ердан кўтарилаётган ховурдан кўзим тиниб кетди. Чалқанча тушиб ётдим. Юзимга қуюқ япроқларни оралаб иссиқ нур тушди-да, дарҳол йўқолди. Сал ўтмай яна тушди. Худди биров кўзгу билан ҳазиллашаётганга ўхшайди. Жийданинг нарёғида эса дам олисдан, дам яқингинадан қизларнинг кийқириви эшитилиб қолади.

— Комила, ушла!

— Қоч, Раъно, ўласан!

— Ҳе, ўл, йиртиб юбординг-ку!

— Ҳечқиси йўқ, янгисини оберади.

Қулоқларимни бекитаман, кўзларимни юаман. Уларнинг овозлари олислаб кетади. «Шавқия», деб шивирлайман. Дам-бадам тушиб турган нур юзларимни қитиқлайди. Жилмаяман. «Шавқия», деб шивирлайман яна. Дунёдаги энг чиройли исм: Шавқия. Чинданам унинг номини топиб қўйишган... Шу кунларда бирам соғиндимки. Анови опаларимнинг бўлса сира эсига келмайди. Ҳатто Шарифанинг ҳам. Тилга олиб қолишар, бирор янгилик айтиб қолишар, деб шунчалар қулоқ тутаман. Йўқ, унутишган. Опаси ҳам, бошқалар ҳам... ой ўтмай унутишган.

Кеча дам олиб ўтирувдик. Комила мени сўроққа тутиб қолди. Кўзимга тикилиб туриб:

— Сен болани ичингда дардинг бор. Кўзларинг киртайиб қопти, не бўлди?— деди.

— Ҳеч нарса,— дедим мен тушунмай.

— Иш оғирлик қиялптимми?

— Йў-ўқ.

— Офтоб ўтиб кетялптимми?

— Йўқ.

— Овқатингнинг мазаси йўқми?

— Йў-ўқ.

Улар қулиб юборишди.

— Бўлмаса бошқа дардинг бор, бировни яхши кўриб қолгансан,— деди Комила негадир яқинимга сурилиб.

— Э, боринг-е, фақат шунақа дейсиз.

— Боринг дема,— деди у бўш келмай,— ўзинг айтсанг, айт, ёрдам берамиз. Кўнмасанг ўзимиз топамиз-да, айтитамиз. Қани биздан ўтиб, бир иш қилиб кўр-чи. Шундайми?— дея дугоналарига қаради. Улар «албатта», «бўлмасам-чи», деб қулиб қўйишди.

— Майли, топинглар, барибир овора бўласизлар,— дедим.

— Бўпти, кўлингни бер, чап қўлингни,— Комила томиримни ушлади-да, Раънога буюрди:

— Мана шу даладаги қизларнинг номини битта-битта айтаверсан. Секин, секин... фақат чиройлиларини.

Раъно «хўп» деди-да, кулгидан ўзини аранг тутиб, даладаги

қизчаларнинг номини айта бошлади. Мен бемалол, бежавотир қулиб ўтиравердим. Раъно ҳамма қизларни чиройлига чиқариб, битта қолдирмай айтиб чиқди. Кейин беш ойлик Олтинойни, ҳатто ўзининг кўк кўз сингилчаларини ҳам (Комила мажбур қилди) «қаторлаштирди». Юрагим дукилламади. Томир уришим бузилмади. Комила, «вой товба-ей», деб ёқа ушлади.

— Ким у, осмондаги ойми?

— Топинг-да,— дедим жилмайиб. «Осмондаги ой», деб қўйдим ичимда.

Билмадим, улар атайлабми ёки чиндан унутишганми, Шавқиянинг номини тилга олишмайди. Атайлаб бўлса, демак, сезишган, шунча қизларни номма-ном айтиб туриб, уни эслаб қолмасликлари ақлга сиғмайди. Ахир унутиб бўладими юнса? Салкам бир ой бўляпти кўрмаганимга, шундоқ кўзимни юмсам, бир ўрим сочини олдига ташлаб, бошини хиёл ёнга эгганча, жилмайиб қаршимда пайдо бўлади... Лекин қизик, кейинги пайтлар доим шу туришда тасаввур қиладиган бўлиб қолганман. Сочлари учида лента, бўйнида галстук... унинг шунақа сурати бор эди шекилли... Мактаб коридорида... «Аълочилар доскаси»да... Юрагим гупиллаб уриб кетди. Ўрнимдан туриб олдим.

Шу пайт жийданинг нарёғидан Раънонинг овози келди.

— Ҳей, қоровул, бўлди, келавер энди.

Улар жийдадан йигирма қадамча нарида сочларини сиқиб туришарди. Кийинишган. Комила бошини бир ёққа эгиб, узун сочларини сиқа-сиқа қулмсираб олдимга келди.

— Чўмилгинг келяпти-я.

— Йў-ўқ.

— Яширма, муғамбир. Ечин!

— Йўқ, мен кейин.

— Ҳозир!

Нажот истаб, бошқаларга қарадим. Улар ҳам жилмайиб, синовчан тикилиб туришибди.

— Ҳозир чўмиласан,— деди у қатъий,— қувлашмачоқ ўйнаймиз. Ё қўрқасанми?

— Нимадан қўрқаман?

— Туш бўлмаса.

Тол панасида ечиндим-да, шоша-пиша сойга тушдим. Белимгача келган сув шовуллаб, мени суриб кетмоқчи бўлди. Ўзимни сал орқага ташлаб, оёғимни каттароқ тошга тирадим.

— Қани, сизлар ҳам бўлинглар, тез!— деди Комила халатини майса устига ташларкан. У қош чимириб олган, негадир энди мен томонга қарамасди. Ички қўйлақда қолган Комиланинг оппоқ, тикмачоқ елкаларига кўзим тушди-ю, дарров сувга тикилдим.

— Сизлар қочасизлар, мен қуваман!

Фақат Раъно ечинди. Шарифа чопиқ қилганда тутадиган пешбандини ерга ташлаб, томоша кўрадигандай ўтирди. Раъно ёнимга тушгач, Комила сочини бошига чамбарак қилди-да: «Бошладик.

Бир... икки... уч...» деб сувга сакради. Раъно нариги қирғоққа қочди. Мен шўнғидим.

Бошимни кўтарсам, Комила қирғоққа чиқай деб турган дугонасининг этагидан ушлаб олган, у ялпизларга ёпишиб, юқорига кўтарилади, Комила судраб тушади. Шарифа қирғоқда қотиб-қотиб кулади. Қоидага кўра, қувлаган одам уни бошидан тутиши керак. Новчагина Раъно бўлса, дугонасининг кўлини теккизмай, бошини уёк-буёққа олиб қочади. Ниҳоят, Комила кучлилик қилди, уни сойнинг ўртасига судраб келди. Раънонинг оёғи тойиб, чалқанчасига йиқилди. Устидан Комила босиб тушди...

Кейинги сафар Раъно кувадиган бўлди. У ҳам мени қувиб овора бўлмай, дугонасини ушлай қолди. Комила энди мени таъқиб қила бошлади. Кутиб тураман, секин-аста яқинлашиб келади-да, бирдан ташланади. Шошилмай сувга шўнғиб, анча этакдан бориб чиқаман. Шарифа билан Раъно гурра кулги кўтаради. Комила кулмайди. «Қочиб бўпсан, болакай», деганча бостириб келаверади. Тўғриси айтсам, унга тутқазгим келади. Бироқ ўзимни унинг қучоғида тасаввур қилиб, уялиб кетаман.

Ана, бостириб келяпти. Ундан кўз узмай, эҳтиётлик билан тисарилиб боряпман. Кўп овора қиялпман, ишқилиб ранжиб қолмасин-да. Бир жаҳли чикса борми, кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Шунинг учун дугоналари ҳам ҳайкиброк туришади...

Тутқазсамчи-я?!

Мана ҳозир етиб келади. Бақувват, яланғоч қўллари билан маҳкам қучоқлаб олади. Кейин қутулиб бўпсан, нафасларинг қайтиб кетади. Сени бемалол кўтариб, дугоналарининг олдига олиб чиқади. Кейин кўрасан кулгини...

— Мендан кутулмайсан,— дейди у сал хириллаган овозда. Бир нарса дейишга кўрқиб, кулиб кўяман. «Мана ҳозир... ҳозир», деганча кўлини икки томонга ёйиб келяпти. Пастки лабини тишлаб олган, бошига чамбарак қилган чилвир сочлари ечилиб сувга тушган. Сув уни тортқилаб оқяпти. Шу туриши бирам чиройлики... Қизик, у Шавқияга ўхшаб кетаркан, қошларининг туташлиги, лабларининг юпқалиги, пешонасининг энсизлиги ҳам, фақат бунинг кўзлари катта-катта, уники қийқроқ. Шу топда яна мактаб коридоридаги сурат кўз олдимга келиб, ич-ичимдан қувониб қўйдим...

Тисарилиб бораётиб, орқамга қарадим. Ҳалиги улкан ёввойи жийдага яқинлашиб қолибмиз. Жийда сувга энгашиб ўсган. Бу ерда сув димиқиброк оқар, анчагина чуқур эди. Олдинда Раъно кўринмасди. Олди-орқамга қараб, аланглай бошлашим билан Комила ташланиб қолди. Чаққон шўнғидим. Бу сафар шундай қилайинки, тутиб ҳам ололмасин, ранжимасин ҳам.

Сув остидан жийдани мўлжаллаб суздим-да, танасидан ушлаб, аста бошимни чиқардим. Бу ер айни муддао жой бўлиб, жийданинг пастга осилган новдалари, ўсиқ қамиш, ялпизлар орасидан мени пайқамасди. Комилани кузата бошладим. У аланглаб атрофга қаради. Мен тарафга кўзи тушди-ю, кўрмади. Этакка қараб анча юриб борди. Қирғоққа чиқиб, бояги ерга қайтиб келди. Яна сувга

тушди. Юзи оқара бошлади. Нарёқдан Раънонинг овози келди.

— Нега жимиб қолдинг, Комил? Нима қиялпсизлар?

Кетидан Шарифа икковининг қулгани эшитилди.

— Раъно,— деди Комила орқасига қараб,— Раъно деяпман!..

Овози қалтираб чиқди.

— Нима дейсан, Комил?

Раъно сувдан, Шарифа қирғоқдан ҳовлиққанча етиб келишди.

— Нима гап? Нима гап?

— Йўқолиб қолди. Шўнғиди-ю, йўқ энди.

Қарасам, Комила йиғламоқдан бери бўлиб турибди. Қулиб юбордим.

— Вой!— юзига бирдан қон югурди.— Вой, айланайин сендан,— сувни шалоплатиб, йиқилиб-сурилиб келабошлади. Энди қочмадим. Ялпизлар орасидан чиқиб, жилмайиб туравердим.— Юрагимни ёрдинг-а, сен шумтака.— У маҳкам қучоқлаб олди-да, юз-кўзимдан ўпа кетди.— Шунақаям чакқонмисан-а, ўргилай сендан.

Қизариб-бўзариб, унинг қучоғидан чиқишга чиранардим. Бирок кучим етмасди. Шу пайт Раъно бизни итариб юборди. Сувга йиқилдик. Шарифа ҳам завқланиб кетиб, кийим-боши билан сойга сакради. Мени бири олиб, бири қўйиб, торткилаб қирғоққа олиб чиқишди.

Шу кундан бошлаб опаларим билан ўртамизда ётсираш бутунлай йўқолди. Унча-мунча гапни мендан сир тутмай қўйишди.

* * *

Бу воқеа қирк-қирк беш йиллар бурун худди шу ерларда бўлиб ўтган экан. Қишлоғимиз йигит-қизлари икки звено бўлиб, Кўксой бўйидаги чакалакзорлардан анча-мунча ер очишибди. Трактор йўқ экан. Ҳамма ишни кетмон, болта, арра, чалғилар билан қилишибди.

Ўша чакалакзордан озгинаси Зарафшон бўйида ҳозиргача сақланиб қолган, ичига одам оралаши маҳол: терагу ёввойи жийдалар, қиёку қамишлар бир-бири билан шунчалик чапишиб, чирмашиб кетгани, ўшанда ёлғиз қўл кучи билан шунча ишни бир қишда бажаришганига қойил қоламан.

Кўкларда чигит экиб бўлингач, йигитларнинг ҳаммаси (тўққиз киши экан) ҳарбий хизматга чақирилади. Улар ҳарбий комиссариатга бориб келишади-да, эртаси кун яна далага чиқишади. Қизлар сой бўйидаги жийда соясида маъюсгина нонушта қилиб ўтиришган бўлади. Даврага қўшилишади. Лекин гаплари сира қовушмайди. Охири қизлардан биттаси: «Келинлар, бир иш қиламиз,— дейди йигитларга,— ҳали уч кун муддатларинг бор экан. Шу уч кунда сойнинг нарёғидан сизлар, буёғидан бизлар тушиб оламиз-да, бошдан-одоғи, тол экиб чиқамиз. Аскарликдан қайтгунларингча катта-катта бўлиб қолади. То ўшангача сизларнинг далангизда ҳам ўзимиз ишлаб турамиз».

Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлади. Уч кун ичида Зарафшондан бошланиб, қўшни колхоз еригача бўлган масофада сойнинг икки қирғоғига тол қаламчалари экилади. Қаламчалар бехато кўкаради. Қизлар энди икки пайкалда ҳам ишлашади. Ғўзадан ортиб, толларга қарашади: остини юмшатишади, бачкиларини бутаб туришади. Айниқса йигитлар эккан толларга меҳр қўйишади.

Ҳарбий хизматнинг учинчи йилида уруш бошланади. Уруш чўзилади. Йигитлар жанг қилаверади. Қизлар сойнинг икки тарафидан тун-кун демай меҳнат қилишади. Толлар ўсаверади.

Уруш тугайди. Урушга кетганларнинг бир қисми қўлсиз, оёқсиз бўлса ҳам қайтиб келади. Аммо ўша тўққиз йигит қайтмайди. Бироқ қизлар гуркираб ўсаётган толларга тикилиб, уларнинг ўлганига ишонишмайди, кутишади.

Ниҳоллар тобора гуркираб, салобатли дарахтларга айлана боради. Икки қирғоқ толлари бир-бирига интилиб ўсгани туфайли йиллар ўтиб, охири жуда баландда бирлашади...

Бу гапларни опаларимдан эшитгандим. Уни ўзлари тўқишганми ё ҳаётда бўлганми билмадим, лекин ўша йигитлар, қизлар, ҳатто толларга ҳам жуда ачиндим. Шундан буён кўча-кўйда кексароқ аёлни учратиб қолсам, ўша қизлардан бирови эмасмикан, деб ўйлаб қоламан. Унга қандайдир яхшилик қилгим келади.

Кейинги пайтларда Кўксой толлари шунчаки чиройли, салобатли дарахтлар эмас, балки жонли, менга кўп нарсаларни сўзлаб бериши мумкин бўлган мавжудотга айлангандек эди. Фақат толлар эмас, сой ҳам, онда-сонда учраб турадиган ёввойи жийда, Зарафшон бўйидаги чакалакзор ҳам, далалару ўзимиз чопиқ қилаётган ғўзаларгача — барчаси жонли нарсаларга айланиб бораётгандай эди.

Туш пайтлари соя-салқинда узала тушиб олиб, иягимни кафтимга тираганча опаларимнинг сўзларини тинглаш жуда мароқли эди. Улар завқ-шавқ билан гаплашишар, суҳбатлари мазмунидан яқин кунларда қайдайдир қувончли ҳодисалар содир бўлишини туйиб турардим. Ўша кунларнинг тезроқ келишини сабрсизлик билан кутардим...

* * *

Июлнинг ўрталари. Туш пайти. Ўша ёввойи жийдадан бериқроқда шохлари тарвақайлаб ўсган улкан тол тагида ўтирибмиз. Бу ер анча хилват, аёлларнинг овози эшитилмайди. Сув димиқиб, шовқинсиз оқади.

Шарифа пиёлада ўсма эзяпти. Комила сочини ечяпти. Раъно унга кўмаклашяпти.

Комиланинг сочига ҳамма ҳавас қилади-ю, бироқ ўзи бепарво. «Умрим соч ўриш билан ўтади-я», деб нолиб юради. Мабодо кечаси бош ювмоқчи бўлса, пешинда ечиб, икки ўрим қилиб олади-да, гоҳо эртаси куни яна шу кўйда чиқиб келаверади. Дугоналари: «Шундоқ мўйи миллани хор қиласан-а, ношукр», деб юмма талашади. Сочини ёйиб, қайтадан эринмай қирқ кокил қилишади. Ўриб

бўлишгач, Комила: «Уйингда ўриб келмайсан, деб уришасизлар, шундай канизакларим туриб, аямни ишлатармидим»,— деб кулади. Раъно бир куни газетадан битта шеър топиб келди-да: «Сенга атаб ёзишибди», деб ўқиб берди. У шундай бошланарди:

«Ёр қора кокилларингиз қирқмикан,
қирқ бирмикан...»

Шеър ростдан ҳам Комилага аталгандай эди. Унинг ўзи ҳам кип-қизариб, жимиб қолди. Охирида уялганини сездирмаслик учунми: «Шоир дегани ёзаверади-да, ўлдим-куйдим, деб. Ошиқ-мошиқликдан бошқасини билишмайди», деди.

Раъно Комиланинг чилвир сочларини битта-битта ечяпти. Шарифа бошини бир ёққа эгиб, қошига ўсма қўя бошлади. Учови ҳам ўз хаёли билан банд. Жимжитлик. Чўзилиб ётавериб, зерикдим.

— Раъно опа,— дедим ётган еримдан ялинчок оҳангда. Дугонанинг сочини ечиб бўлиб, тарай бошлаган Раъно гап оҳангимга мослаб «Жони опа» деди.

— Ашула айтиб беринг.

— Вой айланай, соғиниб қолдингми? Қайсини айтай?

— Қайсини бўлса ҳам.

— Йўқ, аввал номини айтсанг.

— Айта қол энди, ноз қилмай, укагинамнинг кўнгли бир кетди-да,— деди Комила, сўнг:— Бўлди, буёғини ўзим...— деб бизга қараб ўгирилиб ўтирди. Раъно: «Хўп, хўп бўлади», деб кулди-да, кейин бирпас жим қолди. У сой нарёғидаги алланимага тикилганча майин овозда қўшиқ бошлади.

Боғда булбул сайрайди, чаман ичра,
Шом бўлганга ўхшайди, чаман ичра.

Бошқа пайтларда Раънога «яллачи», «отарчи» деб тегажқлик қилувчи дугоналари у қўшиқ айтаётганида аллақандай меҳр билан тикилиб қолишади. Раъно қўшиқ айтаверади, улар ҳамма нарсани унутиб, оҳиста тебраниб ўтиришади.

Раъно ўз қўшиғига ўзи маҳлиё бўлиб қуйлаяпти. Ҳеч биримизга қарамайди. Хиёл чўзинчоқ, оқиш юзлари ял-ял ёнади. Унинг қўшиғини ҳар гал эшитганимда баданим жимирлаб кетади, худди радио ё телевизордан қўшиқ тинглаётгандай бўламан. Ҳайронман, шундай овози бору нега телевизорда чиқмайди? Телевизорда чиқаётганлардан қаери кам? Ёки нега артистликка ўқимайди?.. Ундай десам бошқалари ҳам ўқишнинг номини тутмайди. Хабарим бор, ҳаммаси ҳам мактабни жуда яхши тугатган. Шарифанинг дадаси рухсат бермаганини эшитгандим. Ёки уларни ҳам...

Қўшиқ тугади. Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади. Раънонинг ўзи:

— Келинлар, энди ўлан айтамыз,— деб қолди.

Шундагина бошқалар ҳам хушёр тортгандай жилмайишиб, кимирлаб қўйишди.

— Хўш, аввал билиб олайлик, бу кимнинг тўйи,— деди Комила менга кулимсираб тикилиб.

— Манови мишиқиники-да, кимнинг бўларди,— деб Раъно бошимдан босиб қўйди.

— Э, боринг-э, ўзингизники.

— Ҳа, ёқмайдимми?

— Ёқмайди.

— Бўлмаса, айтмаймиз.

— Майли, айтманг.

— Бекор айтибсан, айтамыз.

Улар бараварига кулиб юборишди-да, сўнгра Раъно боягидан ҳам майин оҳангда ўлан бошлади.

Йиғлама киз, йиғлама,
Узатамиз ёр-ёр, узатамиз.
Кетмон олиб йўлгинангни
Тузатамиз, ёр-ёр, тузатамиз.

Кейин бошқалар ҳам беихтиёр ўланга қўшилишди-да, бир маромда тебраниб куйлай бошлашди.

Шилдир-шилдир шувокқа
Сирғам тушди, ёр-ёр, сирғам тушди.
Синалмаган жойларга
Синглим тушди, ёр-ёр, синглим тушди.
Синглим тушган жойларга.
Ой бўлайин, ёр-ёр, ой бўлайин.
Язнам¹ чеккан чилимга
Най бўлайин, ёр-ёр, най бўлайин.

Бу ўланни онамдан ҳам эшитганман. У кишининг ёшлик чоғларида келинлар отга миндириларкан. Отни бир йигитча етакларкан. Олдинда бир қанча қуёвнавкарлар машғал кўтариб, «ёр-ёр» айтиб боришаркан. Кейинда, от-араваларда келаётган хотин-халаж эса мана шунақа ўланлар айтаркан.

Ҳар гал опаларимдан қадимги ўланни эшитсам, ўша манзара кўз олдимга келади: машғала остида ўйин қилиб бораётган йигитлар... от етаклаган бола... ясатиғлиқ отдаги паранжили келинчак... араваларда келинчакка ҳавас билан тикилишиб қизлар, ёшлигини эслаб, хўрсинишиб бораётган хотинлар...

Кейин секин-аста манзара ўзгаради: машғала кўтарган йигит-

¹ Я з н а м — почтам.

лар, улардан сўнг яп-янги енгил машина ва каттакон юк машинаси. Машина тўла аёллар. Орада уч опам ҳам бор. Улар энди ҳозиргидан анча улғайишган, тиззаларида ўғилми, қизми — болалари. Ўлан айтишяпти, ҳамманинг кўзи уларда. Лекин, бирови ҳам, ҳатто ёши бир ерга бориб қолган момойлар ҳам уларга қўшилолмай, оғизларига туршак солиб олишган. «Бир пайтлар шунақа қўшиқлар бўларди, овсин, оналаримиз айтгучи эди, дим унутиб юборибмиз-а», деб бир-бирларига хижолатомуз бош ирғаб қўйишади. Опаларимга баъзилар қимгиниброқ қўшила бошлайди. Ўлан аста-секин жонланади, машина шовқинини босиб, чор-атрофга таралади. Олдинда бораётган куёвнавкарлар уларга басма-бас ўз «ёр-ёр»ларини авжга чиқаришади:

Арик лаби музлама,
ёр-ёр, ёроне,
Қўй гўштини тузлама,
ёр-ёр, ёроне.

Мен ҳам уларнинг орасидаман. Эгнимда беқасам тўн, белимда қийиқча... Ҳа, куёв менман. Бу менинг тўйим. Бир ўртоғимни паналаб орқага қарайман. Чанг-тўзонда келаётган енгил машина ичида милтиллаб шам кўринади. Синчиклаб тикиламан. Ана, ёшгина болача ҳам бор. Танийман: Шухрат — Шавқиянинг укаси. Боланинг ёнида оқ ҳарир парда ёпинган келинчак — Шавқия. Тиллақош таққан. (Мен туғилганимда Мингбой заргардан сотиб олинган бу тиллақош ҳозирча тахмонимиздаги сандиқчада.) Кўксиди албатта Сожида янганикидақа зебигардон бўлса керак.

Сожида янга келин бўлиб тушганида икки яшар бола эканман. «Телинчакка боямиз», деб доим аямни қистаб турарканман. Кейин янгамнинг тиззасига чиқиб олиб, ўша кумуш тақинчоқларни шилдиратиб ўйнарканман.

Шунинг учун Сожида янга ҳозир ҳам: «Самижон, Олтинойим учун ўшаларни асраб қўйганман», деб тегишиб юради.

Лекин тақинчоқлар менга Олтинойнимас... Шавқияни эслатишини у билмайди.

Шавқия — келинчак. Албатта-да, ундан бошқа ким бўларди? Бошқасини тасаввур қилолмайман, истамайман ҳам.

...Опаларим оҳиста тебраниб анчагача ўлан айтишди. Энди бўлса Раънонинг ёлғиз ўзи қуйлаяпти. Бошқалари сеҳрланган каби хаёлга чўмган. Уларнинг мана шунақа туришлари бирам чиройлики: ҳаммаси бир-бирига ўхшаб қолади. Ҳаммаси бирдай чиройли, дилкаш, маъсум. Агар улғайиб катта шаҳарларга ўқишга кетсам, соғинсам, улар албатта шу қўйда кўз олдимга келса керак. Айниқса, Комиланинг туриши ажойиб: лаблари хиёл қимтилган, кўзлари бир нуқтада. Қуюқ қошлари устиди қўнғирок-қўнғирок

соч толалари сувнинг эпкинида ўйнайди. Ана, ўзича жилмайиб қўйди. Ҳозир нималарни ўйлаётганикин?

Ишқилиб анови кунги воқеани эслаб қолмаган бўлсин. Салдан кейин, мен тарафга бурилса-да, сирли жилмайиб: «Самижон, сен ҳам бинойисан»,— дея гап бошласа... Ўзи ўша ишим чакки бўлди-да. Энди бошқалар ҳам эшитса, айниқса Шарифа сезиб қолсами, бегуноҳ синглисини қийин-қистовга олади, хун-хун йиғлатади.

...«Аълочилар даскаси» даги Шавқиянинг сурати кейинги пайтларда хаёлимдан кетмай қолди. Бир куни тушликдан сал илгари даладан индамай жўнаб қолдим. Суратни биргина кўриб қайтмоқчи эдим.

Коридор деворлари шипшийдим: ремонт маҳали ҳамма нарса йиғиштириб олинган экан. Муздек полни оёқ яланг шип-шип босиб уларнинг синфига кирдим. Ҳар хил портретлар, кўрғазма куруллари хона охиридаги стол устига уюб ташланибди. Уларни шоша-пиша бир чеккадан олиб, полга тера бошладим. Менга кераклиси энг остида эди. Ниҳоят атрофи чорчўп қилинган каттагина фанер тахта кўринди. Авайлаб кўтариб, ойнали томонини ўнгладим. Ойна юзини чанг босибди, енгим билан артдим. Жилмайиб турган Шавқия кўринди. Унда тўққиз ўқувчининг сурати уч қатор қилиб терилган бўлиб, Шавқияники биринчи қаторнинг ўртасида эди.

Ойна юзини қайтадан авайлаб артяпману Шавқияга тикиламан. «Мени ҳам соғинганмикан?» деб ўйлайман. У бўлса учига лента боғланган бир ўрим сочини олдига ташлаб, бошини ўнг ёкка сал эгганча: «Бунча тикиласан?» дегандай уялинқираб, кулимсираб турибди.

«Олиб кетсам-чи?!»

Туйқусдан миямга келган бу фикрдан қувониб кетдим. Уёқ-буёқни тинтиб пўлат чизғич топдим. Суратга тикилсам: «Нима қилмоқчисан? Яхшимас!» дея эркаланиб қараб тургандай.

«Нимаси яхшимас?!— дедим ўзимча илжайиб,— соғиниб кетдимку!»

Чорчўпнинг орқасини ўгирдим-да, чизғич билан миҳчаларни қўпора бошладим. Шу тобда хунук иш қилаётганимни ҳис этиб турардим, лекин ички бир истак мени шунга ундар, шошилтирарди. «Мактаб очилишидан олдинроқ келтириб қўяман», деб ўзимни оутардим.

Ниҳоят фанер тахтани чорчўпидан ажратдим. Елимланган суратни қоғоздан амаллаб кўчирдим-да, қўйнимга тикдим. Сўнг кўрғазма курулларни стол устига нари-бери тахлаб, ташқарига отилдим. Уйдан «Сехрли қалпоқча» деган китобни ҳам олволдим.

Шундан сўнг икки кунча опаларимдан ўзимни четга тортиб юрдим. Назаримда энди биз беш киши бўлиб қолгандай эдик. Бешинчи киши мени доим хилватроқ жойга тортаётгандай бўлаверарди.

Панароқ ерда ўтириб оламан-да, «Сехрли қалпоқча»ни очаман. Китобча орасидан эса Шавқия, «ҳа, муғамбир-а!» дея бош ирғаб, кулимсираб тикилади. Овозини аниқ эшитаман, жуда кўп нарсаларни гапиради, мен ҳам...

Бир сафар «сухбатимиз» айни қизиган чоғда нақ кулогим остида: «Вой ўлай!» деган ўқдек бир овоз янграб кетса бўладими. Комила!

Жонҳолатда сапчиб туриб, китобни орқамга бекитдим-да, мунгайиб туравердим. У кулимсираб олдимга келди-да, қўлини чўзди. Яширишнинг фойдаси йўқ, кўриб бўлган эди. Китобни бериб, бошимни эгдим. Комила бир сўз демай орқасига қайтиб кетди.

Ўрнимга бемажол ўтирдим. Хижолатдан юзларим ловуллаб борарди. Ҳаял ўтмай Комила чақирди. Бир ахволда ўрнимдан туриб, дам олаётган қизлар олдига бордим.

— Самижон,— деди Комила кўзимга жиддий тикилиб,— кетмонлар ўтмаслашиб қопти, пешлаб берсанг.

— Йўғе, ўзимиз қиламиз. Боякиш бир оз дам олсин,— деди Раъно.

— Хечкиси йўқ, бўз болага ким қўйибди дам олишни,— деди Комила амирона.

Мен энгил тортиб, кетмонларни кўтарганча сой бўйига кетдим. Шундан бошланди: «Самижон!» «Ҳа». «Бир чойнак муздек сув келтир, чашманики бўлсин». «Хўп». «Самижон!» «Ҳа». «Энди нонларимизни ҳам келтирақол шу ерга». «Хўп». «Самижон!» «Ҳа». «Сой бўйида пешбандим қолиб кетибди». «Самижон, кечгача бизга бир боғдан ўт ўриб қўйсанг, чойхоначи холангда чалғи бор...»

Комила кечгача тиндирмади. Мен миқ этмай елиб-югурдим. Бўларим бўлди. «Эртадан далага чиқмайман, тамом», деб аҳд қилдим охири. Бироқ тонг азонда Комила ўзи чақириб келди. Чикдим. Эшик олдида кулимсираб турибди. Ёлғиз. Бўйнимдан ип ўтказгандай унга эргашдим. Ярим йўлда тўсатдан тўхтади-да, кўзимга қаттиқ тикилиб, сўради:

— Ростини айт, қаердан олдинг?
Ростини айтдим.

— Нима учун?— деди у ҳамон синчков тикилиб. Лекин дарров, «ҳа, майли, қўявер», дея йўлга тушди.

Сал ўтмай яна тўхтади:

— Ҳозир орқамга қайтасан-да, буни жойига билинтирмай қўйиб келасан, тушундингми?— деди ва китобни берди. Ортимга бурилиб, кушдек учиб кетдим.

Мана шунга ҳам бир ҳафтача бўлиб қолди. У қайтиб юзимга солмади. Лекин кўзимга сал тикилгудек бўлса юрагим така-пука бўлиб, жавдираб қоламан...

Қаттиқ кулгидан хаёлларим тўзғиб, учиб тушдим. Хижолатдан ўзимни қўярга жой топмай қолдим.

— Бу йигитча сенга бунча анграяди-я, Комил? Самижоннинг буткул шайдо қилиб қўйгансан, сен ўлгур,— деди Раъно дугонасининг елкасига нуқиб.

— Унақа дема-е, увол бўлади, опасиман-а,— деди Комила меҳр билан тикилиб.— Опасини яхши кўрса санларга алам қилади-да, қизғанчиқлар. Менинг ажойиб укажоним бор-да.— Мен қизариб

ерга қарадим. У овозини пастлатиб, сирли тарзда қўшиб қўйди:—
Лекин келиним бундан ҳам ажойиб.

Комиланинг бу гапидан иситмам чиқиб кетди. Унга илтижоли
тиклдим: «Айтманг, опажон, айтманг!»

— Ростми, ким экан у?— деди Раъно мовий кўзлари чакнаб.

— Э, бу айтгилмайдиган гап. Фақат биз опа-ука иккимиз била-
миз. Шундай-а, Самижон?

«Раҳмон, опажонгинам!»

— Нима қипти, билиб қўяйлик-да, келингинамизни,— қистади
Раъно.

— Ким у, айтавер-да,— деди Шарифа кизаринқираб.

Комила шартта кесди:

— Йўқ дедим-ку, бўлди-да энди. Сен ўсмангни қўйсанг-чи,
қорамайиз. Сен бўлсанг кечқурун раиснинг олдига чиқасан, яхшиси
шуни ўйла, гапингни йўқотиб ўтирмагин, тагин.

Шундан сўнг гап бошқа ёққа бурилиб кетди-ю, мен енгил
тортдим.

— Дадил-дадил гапир-да, ишқилиб битадиган бўлсин,— деди
Шарифа ўсмали пиёлани Раънонинг олдига суриб қўйиб.

— Ҳа, битса яхши бўларди, биринчи сизларни ёзардим,— деди
Раъно.

— Э, бизни қўявер, дугон, биз кетмондан бошқасига ярамай-
миз. Сен ансамбль тузсанг, ишқибози кўп. Мактабда кўрардинг-ку.

— Ҳа, мактабда кўп бўлади. Бири ашула айтади, бирови шеър
ёзади. Мактабни битиришади-ю, тиниб қолишади.

— Тинмай нима қилсин,— гапга аралашди Комила.— Тўйларга
чиқиб, яллачилик қилсинми? Юргандир сенга ўхшаб, пана-пасқамда
хиргойи қилиб.

— Ҳа, айтмоқчи, яна бир иш қилмоқчиман,— деди Раъно
жонланиб.— Энам халқ қўшиқларини кўп билади. Ана шуларни
ёзиб олиб, ўргатмоқчиман. Мана кечагина биттасини ёзиб олуд-
дим, бирам ажойибки. Айтиб берайми? Эшитинглар:

Гулираънонинг тагида ювма сочингни,

ювма сочингни,

Шахло кўзларингдан тўкма ёшингни,

тўкма ёшингни.

Шахло кўзларингдан тўксанг ёшингни,

тўксанг ёшингни,

Оларман-да, кетарман ёлғиз бошимни,

ёлғиз бошимни.

— Ҳа, ажойиб экан. Куйи ҳам ўзи билан-а?— деди Шарифа
таъсирланиб.

— Бу ишлар амалга ошарку-я, лекин ҳалитдан юрагим увишиб
боряпти, сизларни қандай ташлаб кетаман?

— Тоғ ошиб кетяпсан-а, юраккинанг увишиб,— деди Комила,—
келиб-келиб турасан-да, биз бева-бечораларни йўқлаб. Сен қў-
шиқчи бўласан, мана бунинг шаҳарга тушиб кетади.

Раъно ялт этиб унга қаради.

— Нега унақа дейсан?— деди Шарифа дув кизариб.

— Нима дей бўлмаса? Карим аканинг одамларини қайтариб-сан-ку.

— Мен қайтарибманми, ихтиёр мендами?

— Кимда бўлмаса ихтиёр? Ўша шаҳарликка кўнглинг борки, бўшашиб турибсан.

У Шарифанинг бош кўтармай жимиб қолганини кўрди-да, қайтиб гапирмади. Раънога қараб деди:

— Хуллас, бизларни йўқлаб туринглар, дунёнинг бир чеккасида бизни бир дугонамиз билан укачамиз бор эди деб, хўпми?

Шу пайт мунғайиб ўтирган Шарифага тил кирди.

— Ўзинг ҳам қоп кетмассан, дунёнинг бир чеккасида.

Комила унга кескин бурилиб деди:

— Бир чеккада қолиб кетмасам ҳам, лекин борадиган жойимни биламан. Айримлардек бирига сўз бериб, бошқаси билан кетаётганим йўқ!

У шундай дея ўрнидан шахд туриб кетди. Сув бўйига тушиб қошининг ўсмасини юва бошлади. Шарифа ерга тикилганча мик этмай ўтирар, Раъно ҳам паришон бўлиб қолган эди. Комила бир оз ўтиб юзини дастрўмолчасига арта-арта яна кулимсираб жойига келиб ўтирди. Шарифага бир зум қараб турди-да, бизга кўз қисиб кўйиб, деди:

— Майли, сен қаерга кетсанг ихтиёринг. Лекин Шавқияни бегона қилмайсизлар.

Гап қаёққа бораётганини сезиб, яна безовталандим. Шарифа ҳеч нарса демади. Юзини терс ўгириб олди. Опаларим анчагача гап-сўзсиз ўтиришди-да, сўнг қошларини ювгани бирин-кетин туриб кетишди.

Раъно кечкурун даладан кетмонини олиб қайтди. Қишлоққа етгунча: «Хайр, Кўксой! Хайр, Кўксой толлари! Қадрдон далалар, хайр! Алвидо, бева-бечоралар!» деб ҳаммани кулдириб борди. Кейинги кунлар жуда зерикарли ўта бошлади. Шарифа билан Комиланинг гапи сира қовушмасди. Тўғрироғи, Комила у билан гаплашишни истамаётганди. Шарифа унга ҳадиксираб тикилади, баъзан ниманидир сўрамоқчи бўлиб яқинлашади-да, лекин юраги бетламайди шекилли, гапирмайди.

Комиланинг совчилар ҳақидаги ўша гапидан кейин мен Карим ака ҳақида кўп ўйлайдиган бўлдим.

Бундан бир ҳафтача бурун ҳисобчи Амин сариқ бизни қўшни далага ўқарик кўмишга юборди.

Раъно: «Арик кўмиш бизнинг ишимизми?»— деган эди, у рангпар юзлари қизариб, бақариб берди:— Кимни юборай бўлмаса?!

— Йигитлар-чи?

— Йигитларниям ўйнатиб қўйганим йўқ, билдингми, ҳаммасини тегишли иши бор.

— Бўпти,— деди Комила унинг гапини чўрт кесиб,— борамиз. Ўлиб қолмаймиз.

Қизлар уни ёқтиришмас, ҳеч қачон гап талашмай, қисқа қилиб кўяқолишарди. Ҳисобчи бўлса, бунга сари ўчакишиб уларга оғир

юмушлар буюрар, сал нарсага юзлари пир-пир учиб, шанғиллаб берарди.

Кўмишимиз керак бўлган ўқариқ жуда чуқур олинган, икки қирғоғи сувчилар юраверганидан заранг бўлиб кетган эди. Бешаламиз катта майдоннинг қоқ белиди, бир чеккадан тушиб ариқ кўма бошладик. Кетмонларимиз тошга теккандай сакрайди, иш унмайди. Бунинг устига кўп ўтмай далага трактор келиб тушиб юмшатишни бошлади. Биз атиги йигирма қадамча ерни текислаганмиз. Бу — трактор учун уч-тўрт йўл деган гап. Кейин бизга қадалади-да, «ҳақ» деб тураверади. Бунча тикилинч қилишмаса, ҳойнаҳой Амин сариқнинг иши бу. Карим ака биз текислаган ердан ўтиб, тракторини ўчирди-да, секин-аста юриб олдимизга келди.

— Ҳорманглар, қизлар.

— Бор бўлинг, Каримжон ака. Ассалому алайкум. Келинг,— деди Комила шўхчан овозда, сўнг қаддини ростлаб, кетмонига суянди. Бошқалар «Ассалом» деб қўйиб, яна ишлайверишди...

— Сизларди юбордим, ўғил болалар йўқмикан,— деди Карим ака ковоқ уюб.

— Сизга шуниси яхшимасми?— деди Комила «пиқ» этиб кулиб. Кейин бирдан «вой» деб сапчиб тушди-да:— Нега чимчийсан, Шариф ўлғир? Ҳазилингми, чинингми, чимчилаган кунингми,— деди дугонасидан четланиб. Раъно шарақлаб кулди. Карим ака ўнғайсизланиб кулимсиради ва Комиланинг қўлидан кетмонни олди.

— Бунақа текислаб ўтирманглар. Фақат учта ғилдиракнинг йўли очилса бас,— деб ўзи ишга тушди. Қизлар бир чеккада кулимсираб, кузатишиб туришибди. Биз иккимиз тинмай ишляпмиз. Карим акадан қолишмасликка чиранаман. Сочларим орасидан тер куйилади-ю, бироқ чарчаганимни сезмайман. Унинг қалин қора қошлари устида ҳам реза-реза тер. Опаларим ҳазил-ҳузил қилар, нималарнидир сўрар, фақат биргина Шарифа у келгандан буён қош чимириб, бир оғиз ҳам гапирмай қўйган эди. Ўшанда кўнглимга келган гапга мана энди ишона бошладим.

Шарифа нимаданир жуда қийналаётгани кўриниб турарди. Баъзан дугонасидан орқада қолади-да, жўяклар орасига ўтириб олади. Кетмон дастасига юзини босганча бир нуқтага узоқ-узоқ термулади. Мен унинг нега бунча азоб чекаётганлигини билмоқчидек сал нарироқда туриб унга тикиламан. Бир пайт менга кўзи тушадию маъюс қараб қўйиб: «Ҳа, Самижон», дейди-да, ўрнидан туради.

Комила у билан гаплашишни истамас, бироқ Шарифа ҳам ундан кўнгили узиб кетолмасди. Ким билсин, бирор ҳафта ўтиб Раъно далага чиқмаганида Шарифанинг ҳам сабри тугаб, улар узилишиб кетишармиди. Раъно ҳеч қутилмаганда яна далага чиқиб келди. У жуда руҳсиз, маъюс эди. Лекин сабабини ҳеч кимга айтмади.

Бироқ тушлик пайти қизлар бири олиб, бири қўйиб суришти-равергач, тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди. Майсага юз-тубан тушганча анча пиқиллаб ётди. Дугоналари бошида ўтириб жимгина кутишди. Охири юз-кўзлари қизариб, шишиб, ўрнига туриб ўтиргач, Комила сўради:

— Нима бўлди ўзи, ёрилсанг-чи?
— У ернинг бети курсин, дугон,— дея пиқиллаб гап бошлади Раъно. Яна жимиб қолган эди «гапир!» деб қистади дугонаси.
— Анови раиснинг эркаси бор-ку, туси ўчгур...
— Самад!
— Ҳа, ўша! Ҳоли жонимдан безор қилиб юборди. Сизни ўқишга юбортираман, катта артисликка ўқитаман, дейди. Менга турмушга чиқинг, дейди.
— Азизами, Лазизами деганга илиқиб юрарди-ку.
— Кўнгиллари янгисини тусаб қолгандир-да, бетингдан айни-гурни.

— Икки гапнинг бирида тоғасини пеш қилади. Охирида: «Маданият уйинг ҳам, артистлигинг ҳам бошингни есин», деб чиқиб келавердим. Қўшиқчи бўлмасам бўлмадим, дугон, ота-бобом кетмондан ўлмаган. Мен ҳам кунимни кўрарман.

Ҳамма маъюс бўлиб қолди. Комила ловуллаш бошлади:

— Вой ифлос, хотинбоз,— дер эди худди рўпарасида ўша жиккак, ўйноки кўз ўтиргандай,— раиснинг жияниман деб билган... ни еявераркансан-да. Ҳали сенга кўрсатиб қўяман...

Унинг одати қизиқ эди. Бирпасда оловланар, бирпасда босилар, ҳазил-ҳузул қилиб кетаверарди. Дугонасининг яна ётиб олиб йиғлаётганини кўриб, уни туртди:

— Эй, тур энди, йиғлайверма, қайтанга яхши бўлди келганинг, Бир-биримизга ганиматмиз. Ҳиқиллама кўп.

У дугонасини кўярда-қўймай белидан кучоқлаб кўтарди.

— Бир чўмилиб келайлик, энг яхшиси шу. Қани турунглар,— деди.

Раъно кўшиқлар айтмай қўйди. Уни энди ҳеч ким қистамасди ҳам.

Бир куни клубда концерт қўйиладиган бўлди. Қишлоғимиздан бир қанча ёш-яланг, эркак-аёл, прицеп лиқ тўлиб, томоша кўргани марказга бордик. Зал тўла одам. Ҳамма тўйдагидек ясаниб-тусаниб олган, хурсанд.

Саҳнада рақс тушаётган, кўшиқ айтаётган номдор артистларга тикилиб ўтириб, Раъно ҳақида ўйлайман. У ҳам шуларнинг орасида бўлса эди. Эҳ, қандай ажойиб бўларди-я!.. Залга одам сиғмай кетарди. Ўзимиздан чиққан артистни кўрайлик, деб бутун колхоз кўчиб келарди-да. Кейин опам Самадни саҳнага чақириб чиқиб, ҳамманинг олдида қилмишларини очиб ташларди. Одамлар унинг ёмон ишларидан ғазабланиб, саҳнадан судраб тушишарди-да, ур-сур қилиб кўчага ҳайдашарди...

Шуларни ўйлаб ўтирганимда қандайдир таниш куй бошланди-да, саҳнага новчагина бир қиз жилмайганча чиқиб келди. Кўзимга иссиқ кўринди... Зал жонланиб, енгил ғовур кўтарилди. У ер-бу ердан қарсақ эшитилди, кўшиқ бошланди.

«Боғда булбул сайрайди, чаман ичра...»

Юрагим бехос дукиллаб кетди: «Ахир, бу — Раъно опам! Худди ўзи!»

Бутун вужудим кўзга айланиб, саҳнага тикилдим. У энги калта атлас кўйлак кийиб, сочини бир ўрим қилиб олдиға ташлаб олган, юзлари ловуллаб ёниб боряпти. Бир зумда шунча ўзгариб, очилиб кетибди.

Секин атрофга разм солдим. Одамлар нафас ютиб, саҳнадан кўз узмай қолишган. Радиокарнайлардан хийла кучланиб таралаётган салгина ҳазин, ёқимли овоз ҳаммани сеҳрлаб қўйгандай... Унинг қўшиғини биринчи бор музика билан тинглашим... «Ана энди опам қўшиқчи бўлди, ниятига етди, тамом,— дейман бекиёс севинчдан энтикиб.— Энди шу артистларга қўшилиб, Тошкентга кетади».

Қўшиқ тугади. Зални гулдирос қарсақлар тутиб кетди. Жуда кўпчилик гуллар такдим этди. Шу пайт саҳна ортидан ўрта ёшлардаги, кўзлари қийикроқ бир аёл жилмайиб чиқиб келди-да, уни бағрига босиб, юзларидан ўпди. Бу аёлни Ҳалима Носирова деб айтишди. Қарсақ авжига чиқди. Шундан сўнг Раъно яна битта қўшиқ айтди-да, худди бошқалардек таъзим қилиб, саҳна ичкарасига кириб кетди.

Томошадан сўнг уни яна прицепда, дугоналари орасида кўриб ҳайрон қолдим. «Кетмабдилар-ку». Раъно кишлокқа етгунча ҳеч нарса содир бўлмагандек жимгина борди-ю, лекин эрталаб далага хурсанд бўлиб келди. Ҳалима Носирова ёқтириб қопти. «Албатта Тошкентга ўқишга бор, ўзим ёрдам бераман», дебди.

Давраимизга хушчақчақлик қайтди. У деярли ҳар куни янги-янги қўшиқлар ўрганиб, бизга айтиб берар, бир гапириб ўн куларди.

Комила бўлса: «Майли, дугон, сен катта одам бўлавергин, фақат биз фақирларни унутмасанг бас»,— дер эди ҳазиллашиб.

Унга тикилиб ўтириб, ўша концерт окшомида бўлган яна бир воқеани қайта бошдан хотирлашга уринаман. Ўшанда кўрганларимдан қувониш керакми, йўқми, ақлим етмай бошим қотади. Ўшанда концерт тугаб, кишлокқа қайтаётганимизда бирдан Комиланинг йўқлигини сезиб қолдим-да, ховлиқиб Шарифага айтдим.

— Ишинг бўлмасин, ўзи боради кейинимиздан,— деди у бепарво кулиб.

Уйга етиб келгач, қайрағочимиз тагидаги чорпояда анчагача уйғоқ ётдим. Раънонинг саҳнага чиққани, қўшиқ айтиб ҳаммани қойил қолдиргани, қувончдан чакнаган кўзларни эслаб, уйқум ўчиб кетганди. Кўзим илинай деганда олисдан келаётган «ғийқ-ғийқ» этган овозни эшитиб, хушёр тортдим. Велосипед педали ёғсизланса, шунақа овоз чиқаради. Амин сариқ идорадан қайтаётгандир, деб яна кўзимни юмдим. Овоз тобора яқинлашиб келарди. Уйимизнинг олдиға етганда бир нима қаттиқ шарақлаб кетди. «Эҳ, сабил»,— деди кимдир. Кейин қиз кулгиси эшитилди. «Комила опа-ку, ярим тунда?! Униси ким бўлди?» Юрагим дукиллаб, оёқ яланг дарвоза олдиға югуриб бордим. Ой ёруғ, лекин улар узун шамшод кўланкасида туришарди. Қанча тикилмай, Комиланинг ёнидаги бўйчан йигитни таниёлмадим.

Комила: «Энди шу ердан қайта қолинг, ўзим кетаман»,— дер, лекин йигит кўнмас, бир қўли билан велосипед рулидан, иккинчиси билан унинг билагидан тутиб турарди. Қоронғиликдан чиқиб, икки-уч қадам юришди. Шунда Комила бирдан тўхтади:

— Бўлди энди, қайтинг,— деди-да, ўзи чопкиллаб кетди.

Йигит жойида туриб қолди. Папирос чекди. Энди уни танидим. Колхозга практикага келган студентлардан. Исми Шоалим. Ўртоқлари билан мактаб яқинидаги хонадонлардан бирида туради.

Бир куни пешин пайти сой бўйида ўзаро текшириш комиссиясининг мажлиси бўлди. Юк машинасида қизил алвон ёпилган узун стол, бир қанча стуллар ҳам олиб келинган эди. Раис билан келган меҳмонлар шунга ўтиришди. Уларнинг орасида Самад ҳам бўлиб, биз томонга бот-бот қараб қўярди. (У бир қанча йил Тошкентда ўқишда юриб, яқинда қайтиб келган эди.) Биз одатдагидек сал чеккароқдан жой олгандик. Комила: «Бир бопласамми», деб тишини-тишига босиб ўтирибди. Раънонинг ранги оқаринқираб боряпти.

Агроном бугунги текширув ҳақида гапирди. Суғоришнинг сифатсизлиги, чопиқчилар ишга кеч чиқиб, эрта қайтаётгани, культивациянинг сифатсизлигини танқид қилди. Лекин раис чопиқчиларни мақтади, раҳмат айтди. Кейин:

— Ҳамма ерда ҳам аҳвол шундай эмас. Сентрдаги икки бригада ғўзасини ўтга олдириб қўяяпти. Эрта шаҳардан юз элликта ҳашарчи қизлар келади, техникумдан. Сизлар ҳам бир-икки кун ёрдам бера-сизлар,— деди.

Мажлис тугагач, комиссия аъзолари қўшни бригада томон дала четидаги ёлғизоёқдан йўлга тушишди. Самад улардан ажралиб қолди-да, биз томонга қараб юрди. Раъно Комилага: «Сен жим ўтирасан»,— деди. Самад биздан сал нарида тўхтади. У оқ шляпа, энги калта оқ қўйлак, сарғиш шим кийиб олган, оёғида қизғиш, ялтироқ туфли. Билагада сариқ занжирли япалоқ соат, бармоғида кўнғиз нухса (у ҳам сарик) галати узук.

— Ҳорманглар, яхши қизлар,— деди салмоқлаб. «Овози раисни-кига ўхшаркан», деган ўй келди миямга.

— Бор бўлинг,— деди Комила киноя билан. У Комилага ўқрайиб қўйди-да, Раънога тикилди.

— Ҳорманг, Раънохон.

— ...

— Қалай? Ишлаб ётибсиз.

— Кўрмаяпсизми?

— Офтобда, чангу тупроққа қоришиб-а?

— Ҳа, ҳамма қатори,— деди Раъно энди овозини кўтариброк.

— Ишлайверинг. Кетмондан бошқасига ярамагач, ишлайсиз-да.

— Яхши бўпти.— Раънонинг овози титраб кетди. «Ҳозир йиғлаб юборади». Рангим бўздай оқарди. Атрофга бетоқат алангладим. Кетмонлар ёнида турган қайроқтошга кўзим тушди. «Агар Раъно

йиғлаб юборса...» Самадга қаттиқ тикилдим. Шу топда Козимнинг қонли башараси кўзимга кўриниб кетди. Раъно нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган Комиланинг кўлидан тутди-да:— Кетмондан ҳеч ким ўлмаган. Сояда сизга ўхшаган оқбилақлар ўтираверсин,— деди баланд овозда.

Самад парво қилмади. Тилла тишларини кўрсатиб илжайди. Шимининг орқа киссасидан портсигара чиқариб, сигарета олди. Сигаретанинг филтрини юлиб ташлади ва бармоғида уни бир оз эзғилаб, ялтироқ мундштукка ўрнатди. Бу орада қизларга бир-бир қараб чиқди. Менга беписанд кўз қисиб қўйди. Аламимдан титраб кетдим. Раъно билан Комила унга нафрат билан тикилар, Шарифанинг ҳам ранги оқаринқираб турарди-ю, бироқ ердан кўз узмасди. Самад киссасидан заживалка олиб, сигаретини ёқди. Юзининг олдини юпқа кўкимтир тутун қоплади. У заживалка оловига тикилиб турди-да, тўсатдан чирқ этиб ўчирди ва кўз қири билан Комилага ўткир тикилди. Лекин тезда ундан кўзини олиб, Раънога заҳарханда қилди:

— Тилларингдан аканг, яна нима гапинг бор?— деди.

— Ҳўв, менга қара,— деб юбордим энди чидаёлмай, бироқ Шарифа елкамдан қаттиқ босиб ўрнимдан тургани қўймади.

— Қачонгача раис тоғангиз соясида ялло қиласиз,— деди Раъно овозини баралла қўйиб.— Бир кун офтобда қолиб, қовжираб кетманг тагин.

Самад калака қилгандек кулди.

— Раънохон, ана шунақа гапларинг учун ҳам севаман-да, ўзинг билмайсан. Энди, гап шу, нима бўлсак, иккимиз бирга бўламиз, ҳеч қаёққа қочиб қутулмайсиз, тақдир экан,— деди.

— Бекор айтибсиз, сиз айтган бўлмайди.

— Кўрамиз!

— Кўрамиз!

Сувчилар даврасида ўтирган йигитлар боядан бери биз томонга қараб-қараб қўяётганди. Охири улардан бири — Барот ака дегани чипта шляпасини кийди-да, буёққа кела бошлади. Самаднинг ранги ўчгандай бўлди.

— Бўпти, гап шу, бозор куни кутинглар, боришади,— деди-да, олислаб кетган комиссия аъзолари орқасидан шошилинч йўлга тушди. Барот ака унга эргашганди, Раъно Шарифани туртди. Шарифа қақирди:

— Барот ака, чой ичинг.

Барот ака ноилож олдимизга келди. Елкамга қўлини қўйиб ёнимга ўтирди. «Нима гап?» дегандай Раънога тикилди. Раъно бошини эгиб, пиқиллаб йиғлаб юборди. Барот ака саволомуз Комилага қаради. Шу пайт табелчининг: «Қани, энди ишга тушинглар», деган овози келди. Шарифа ўрнидан турди. Мен ҳам унга эргашдим. Комила, Раъно Барот ака билан сой бўйида қолишди.

Шундан уч кун ўтиб — бу пайтда колхоз марказидаги бригадада чопиқ қилаётгандик — онам бир янгилик айтиб қолдилар:

— Раъно опангни ҳам тўй кипсанми?

— Кимга?— дедим ҳовликиб.

— Барот акангга-да. Ҳали эшитмадингми, нон ушатишибди-ку.

Бу хабарни эшитган заҳотим Раънонинг Тошкентга кетиши, қўшиқчи бўлиб қайтиб, клубда концерт бериши, Самадни шарманда қилиши ҳақидаги орзуларим чиппакка чиққанини сездим. Лекин бир нарса — Самаднинг ниятига етолмай қолгани мени бир оз юпатарди.

Ҳашарда мен биринчи куниёқ опаларимдан ажралиб қолдим. Шу ерлик бир қанча қизлар уларни ўраб олишди. Кун бўйи бирга юришди. Менга бўлса синфдошим Илҳом ёпишиб олган эди. Ҳатто биринчи кеча уларникида тунаб ҳам қолдим.

Борган кунимиз тушга яқин ёнгинамиздан катта-катта автобуслар тизилиб ўта бошлади.

— Ёрдамчилар,— деди Илҳом,— мактабга жойлашишади, кеч-қурун борамиз.

Кечқурун Илҳом билан мактабга йўл олдик. Парталар аллақачон ҳовлига чиқарилган эди. Биздан бошқа ҳам бир қанча болалар юрарди бу ерда. Мактаб орқасига ўтдик. Студент қизлар мактабдан йигирма кадамча наридаги ҳовли томонга ўтиб қайтиб туришар, бу ҳовли мактаб қоровулиники бўлиб, ёрдамчилар учун шу ерда овқат пиширилаётган эди. Бизни катта ўрик тагида турган Ғиёс номли бола имлаб чақирди.

— Уни қаранглар, Жамол акалар..

— Нима қилишяпти?

— Ҳозир кўрамиз.

Ўн кадамча нарида уч йигит сигарет чекиб туришибди. Улар шаҳардан практикага келган студентлар — Шоалим аканинг ҳам-хоналари эди. Йигитлардан бири, Жамол ака дегани, қоровулнинг уйдан чиқиб келаётган қизларни таниб қолдими, улар томон юрди. Қизлардан бири унинг олдига келди. Кўришишди. Қиз дугоналарига бир нарса деб жўнатди-да, кейин Жамол ака билан мактаб боғи томонга ўтди. Кўп ўтмай мактабдан бошқа икки қиз чиқиб келди. Энди бу ердаги йигитлар тўғри уларга қараб юришди. Бир оз суҳбатлашиб туришди-да, сўнгра қишлоқ йўлига чиқиб, қаёққадир жўнашди.

— Кетдик, пойлаймиз,— деди Ғиёс. Илҳом ҳам мени туртди.

— Э, қўй, керакмас. Уят бўлади.

— Уят бўлади? Нега?— деб улар бараварига кулиб юборишди. Шу пайт ёнимиздан костюмини елкасига ташлаб олган, баланд бўйли йигит ўтди.

— Тўхтанглар, Шоалим ака,— деди Илҳом шивирлаб.

Бирдан нафасим ичимга тушиб, йигитнинг орқасидан анграйиб қараб қолдим. У мактаб биносига кириб кетди. Биз пойлаб тура-вердик.

Кўп ўтмай мактаб биносидан икки қора ажралиб чиқди. Деразадан тушиб турган чироқ ёруғидан ўтишаётганида кўрдим: Шоалимнинг ёнида худди ўзидек новча, сариқ сочлари калта қирқилган қиз. Шоалимнинг костюми унинг елкасида. Мактабдан ўн кадамча узоқлашиб, бир-бирига қараганча тўхташди. Сўнгра... Беихтиёр

уларга эргашдим. Ўртоқларим ҳам пиқ-пиқ кулиб, орқамдан келаверишди. Улар колхоз боғига киришди. Олмазордан ўтишди, сўнгра узумзор оралаб кетишди. Шу ерда тўхтадим.

Орқага қайтдик. Гиёс биздан айрилгач, Илҳомга ёрилдим.

— Менга қара, Шоалим Комила опага совчи қўйиб юрганди.

— Эшитганман. Хўп, нимаиди?

— Кўрдинг-ку, бошқаси билан юрибди.

— Ие, нима бўпти юрса?

— Нима бўпти эмиш. Комила опага уйланмоқчи-ку!

— Хў-ўп уйланаверади-да, Комила опангга. Қолиб кетмайди опанг. Лекин бу юрадигани, тушундингми?

Ҳеч нима тушунмадим. Бундай маънини миямга сиғдира олмасдим. Комила опа Шоалимнинг шунақалигини билармикин. Йўқ, билмайди. Уни алдаб юрибди. Шундай ажойиб қизни алдаб юрибди-я, ноинсоф. Мен буни албатта опамга айтаман, бир бошлаб адабини берсин, деб аҳд қилдим.

Орадан икки кун ўтиб биз яна ўз бригадамизга — Кўксой бўйидаги далага қайтдик. Мен Комилага ўша гапни айтишга қанча уринмайин, бари бир тилим бормасди. Эҳ, шундай пайтда Шавқиянинг йўқлиги чатоқ бўлди-да. У опасига айтарди, опаси Комилага. Ўғил бола бошим билан қандай бўларкин... чақимчиликка ўхшаб қолмасмикин, деб бир ҳафтани ўтказиб юбордим. Бу кунларда унинг ўзи ҳам камгап, ўйчанроқ бўлиб қолди. Балки сезгандир.

Бир куни тушликдан сал олдин қизлар шундоқ эгатлари орасига дам олгани ўтиришди-да, мени чақирди.

— Ўтири-чи,— деди Шарифа. Уларнинг ҳаммаси жиддий. Комила эса сой томондан кўз узмасди.— Сизларникида кечаги «Ўзбекистон» борми?

— Бўлса керак. Нимаиди?

— Эртага обкелсанг.

— Хўп.

Кечқурун газетани излаб топдим. «Қизилқум қизи» деган ҳикоя босилган экан, қизиқиб ўқиб чиқдим. Унда бир қизнинг тўй кечаси биров билан қочиб кетгани ёзилганди.

Эрталаб газетани Шарифа олди-да, Комилага узатди. Комила сой бўйига кетди. Бошқалар ишга тушди.

У шу куни деярли ишламади: сой тарафдан келиб, бир оз чопиқ қилади-да, ўтириб олади, узоқ ўйга толади, туриб яна бир оз ишлайди-да, кетмонни қолдириб, сой тарафга қараб кетади. Гоҳ учови бир ерга тўпланиб, алланималарнинг маслаҳатини қилишади. Мен бир нарсани тушуна бошладим. Комилага келган Шоалимнинг совчилари қайтган, энди Самаддан совчи кела бошлаган, унга розилик бериб қўйишлари мумкин, шунинг учун қочиб кетишни режалаяпти.

Мен Комиланинг Шоалим учун шунча азобда — икки ўт орасида юрганини кўриб, нима бўлса бўлар, айтаман, деган қарорга келдим. Ҳозирча кеч эмас. Ишонгани ким эканини билиб қўйсин, дер эдим.

Охири айтдим. Гапимни кулимсираб туриб эшитди. Кутганимдек бирдан ловуллаб кетмади. Кўзёш қилмади. Аммо борган сари қизариб борарди.

Шу куни туш пайти эди... Мен самовардан чой дамлаб тургандим, нарироқда давра қурган аёллар сойнинг у бетига қараб шивир-шивир қилиб қолишди.

Сой нарёғидаги йўлдан бир-бир одимлаб Шоалим келаётганди. Опаларим олдига шошилдим.

Шоалим рўпарамизда тўхтади ва бирпасдан сўнг тол шохларини қўли билан четга суриб, сой бўйига тушди.

— Хорманглар, яхшимисизлар,— деди секингина. У сал чўзик юзли, туташ қоп-қора қошли, кўзлари сокин, доимо паст овозда гапирарди. Қизлар у билан сўрашишди. Бироқ Комила орқаси билан ўтирганча қайрилиб қарамасди. Раъно уни туртганди, ўгирилди-да, бош ирғаб, саломлашган бўлди.

— Яхшимисиз, Комила?— деди у майин овозда. Комила яна бош ирғади. Шунда қизлардан бирови мени туртди. Қарасам, бир-бир туриб кетишяпти. Уларга эргашдим. Комила ҳам ўрнидан турди.

Ишга тушдик. Қизларнинг тез-тез сой тарафга қараб қўяётганидан сездимки, Шоалим ҳали шу ерда. Бироқ Комила уёққа сира қарамасди. Раъно уни уришиб берди:

— Бориб бир нарса десанг-чи, бунча сарғайтирдинг, нима жин урди сени?

— Ишинг бўлмасин!

Бир маҳал қарасам, Шоалим якка чўпдан биз томонга ўтяпти. У колхозчилар боя чой ичган ерга келиб, толга суянди. Яна бир қараганимда папирос чекканча уёқ-буёққа бориб келарди. Охири бўлмади. Комила кетмонини ташлади-да, унинг олдига кетди.

— Қарама,— деди Раъно ишдан бош кўтармай.— Қараманглар.

Комила кўзёши юзларини ювиб, тезда қайтиб келди-да, индамай чопиққа тушди.

Ҳадемай қуёш қизариб, олисда кўришиб турган тоғлар ортига пастлаша бошлади. Шоалим толга суянганича ҳамон маъюс турарди.

Комила уёққа сира қайрилиб қарамас, лабини тишлаб олганча унсиз йиғлаб, чопиқ қилиб борарди. Дугоналари ажабланиб, бир-бирига елка қисар: «Сенга нима бўлди, нега бунақа қиялпсан?»— деб қайта-қайта сўрашар, бироқ у: «Ишларинг бўлмасин!»— деб жеркиб берар, баттар изиллаб йиғларди. Унинг аҳволини ёлғизгина мен тушуниб турардим. Қилмишимдан минг-минг пушаймон бўлиб, ич-этимни еб борардим.

Қуёш ботиб, қишлоққа қараб йўлга тушганимизда ҳам Шоалим сой бўйида эди. Унинг шу туришини ҳеч қачон унутолмасам керак...

Комила шундан уч кун ўтказиб, ранги синикқан, озиб-тўзиб кетган ҳолда чикди. Паришон, озгина ишлаган бўлади-да, толларга қараб ўй суриб қолади. Ўша ёққа бориб, анча-анча ҳаяллаб кетади. Кўзлари қизариб қайтади. Ҳар кун шу аҳвол. Ҳамма унга ачинади. Кўнглига қарайди. Лекин у ҳаммага терс гапирарди. Менинг юзимга

карамайдиям. Айниқса, Шарифага кун бермайди. Сал гапга ачитади.

Фақат орада бир кун очилгандай бўлди-да, кейин яна... Аник эсимда — биринчи август куни эди, тушлик қилаётувдик. Туйқусдан: «Бир чўмилмаймизми?» деб қолди. «Бўпти, бўпти», деб суюниб кетишди дугоналари ва пайсалламай кўзғалишди.

Тараддуланиб тургандим, Раъно «юр» дегандай бош ирғади. Соё ёқалаб жўнадик, буталар остига ечиб қўйилган этикларимизни ҳам олмадик.

Ёввойи жийдани айланиб ўтишимиз билан Комила ҳеч кимни кутмай, ечиниб сувга тушди. Сув унинг ич қўйлагини шишириб, шовуллаб тортқилай бошлади. У тепага — тол шохлари туташиб кетган жойга тикилди. Юзига жимир-жимир нур тангачалар ёғилди. Кўзларини юмиб, жилмайди. Чамбарак қилинган сочлари уюлиб елкасига, ундан сирғалиб сув юзига тушди.

Ечиниб бўлган дугоналари соё бўйида тизилишиб, уни кузатишарди. Комила уларга қараб кулиб юборди-да, ҳовучлаб сув сепди. Қизлар сесканиб, қий-чув билан орқага қочишди. Комила оқимга қарши бир оз юриб борди-да, ётиб олди. Рўпарамизгача оқиб келиб, ўрнидан турди.

— Ҳа, тушинглар,— деди жилмайиб.— Қўркманглар.

Шарифа анча оқоридан бориб тушди. Раъно бўлса дугонаси сув сепайганига карамай югуриб бориб ўзини олди. Кейин бир-бировига сув сепаиб кетишди. Шарифа ҳам Раънога кўмакка етиб келди. Комила ўртада қолди. Шундоқ бўлса ҳам бўш келмай, бошини эгиб олганча, қийқириб дам унисига, дам бунисига ҳовучлаб сепаверди. Охири ҳолдан тойиб, йўтала-йўтала даврадан чиқди. Орқасидан яна сепишаётувди: «Бўлди, биз таслим», деб қўлини кўтарди. Ўтларга тирмашиб, қирғоққа чиққан ерда юзтубан ётди. Оёқлари сув юзида мажолсиз осилиб турарди. Қўллари олдинга узатилган, ўсиқ ялпизларни гижимлаб олган эди. Шу кўйи кимирламай узоқ ётди. Дугоналари ҳам қирғоққа чиқиб ўтиришди. Комила ўрнидан турди-да, менга қаради. Мен жийда тагида ўтирардим.

— Ие, ҳа, куёвбачча, нега анқайиб турибсан?

Нима дейишимни билмай жилмайдим. У бирдан жиддийлашди-да, ёнидаги дугоналарига:

— Буйруғимни эшит, фуқаро! Олдимга тутиб келтир,— деб қўли билан мени кўрсатди.

— Хўп бўлади, маликам!— қизлар қий-чув билан бу қирғоққа ўтишиб мени икки ёндан ўраб келабошлашди. Бунгача кийимларимни ечишга улгурдим. Улар жуда яқинлашиб қолганда иккови ўртасидан зипилаб ўтиб, сувга сакрадим. Қизлар олди-орқамдан ўраб тушишди. Тепада «малика» ўз канизаклари ҳаракатини жиддий кузатиб турарди. «Канизак»лар яқинлашиб қолгач, яна шўнғидим. Бирининг қўли, бирининг оёғи тегиб қолди. Ўровдан эсон-омон чиқиб, бош кўтардим. «Малика» ўз маликалигини унутиб, қийқириб юборди.

Иккинчи сафар сиқувда қолганимда шўнғидим-да, шу жойнинг ўзида каттароқ тошни тутиб, бир зум кимирламай турдим. Бошимни кўтаришим билан яна Комиланинг қийқириғи эшитилди. Дугоналари анча этакда мени пойлаб туришган экан. Шу кўйи қизларни роса

овора килдим. Кулавериб, югуравериб ҳолдан тойишди. Бирок Комила ҳамон буйруғини қайтиб олмас: «Ушлаб келтирасиз, тамом», деб турарди. Бир сафар айнан Комиланинг рўпарасида ўровда колдим. Шунда чидаёлмай унинг ўзи ҳам сувга сакради. Ноилож қолиб, «асир» тушдим.

— Қирғоққа олиб чиқинглар,— деб буйруқ берди Комила ва ўзи олдинроқ чиқиб, ўрнини эгаллади.

Мени кўйлаги баданига ёпишган, эгни-бошидан лойқа сув чакиллаб турган «ялангоёқ малика» олдига келтиришди. Қўлла-римни оркага қайириб ушлашган. Кулгимни зўрға тийиб, бошимни эгдим. Ҳозир эртақлардагидек сўроқ, дўк-пўписа бошланишини кутиб турибман.

«Малика» иягимдан тутиб, ўзига қаратди. Унинг қоп-қора «қахрли» кўзларига ҳадиксираб тикилдим.

— Мана, қўлга тушар кунинг бор экан-ку! Қўлга тушдинг-ку! Энди жазонгни тортасан. Хўш, гапир-чи, қилган гуноҳингни бўйнингга оласанми?!

Бирдан юрагим шувиллаб кетди: «Гуноҳингни бўйнингга оласанми?!» Қип-қизариб, ерга қарадим. У бу сафар сочимдан ушлаб, бошимни кўтарди-да, негадир бирдан бўшашиди:

— Майли, қўяверинглар, гуноҳидан ўтдим,— деди.

— Нега энди дарров ўтаркансан,— деб чувиллашди қизлар.

— Ажаб килдим, хўп килдим,— деб кулди Комила, чеккага чиқиб ўтираркан.

— Аммо биз ўтмаймиз, бандини ётқизинглар. Денгизга улоқтирамиз,— деди Раъно.

Қўл-оёғимдан ушлаб, бир-икки деб сувга ташлашди. Ўттиз кадамлар наридан қирғоққа чиқиб, оркамга қайтдим. Кийиниб, тағин жийданинг остига келиб ўтирдим.

Комила бирпас мени кузатиб турди-да:

— Келинлар ўлан айтамыз,— деб қолди дугоналарига.

— Вой ўлай, шу ахволда-я,— деб кулди Шарифа.— Яхшиси, энди кийинамиз. Иш вақти бўлди.

— Иш қочмайди. Ҳа, айтмоқчи, келинлар бугун ишламаймиз.

— Йўғ-ей, қандай бўлади?— деди Шарифа.— Амин сарик...

— Амин сарикқа ман ўзим жавобини бераман. Ярим кун ишла-масак, осмон узилиб тушмайди. Қани ўтир, ўтиринглар, бошладик. Ҳа: Йиғлама қиз, йиғлама, тўй сеники, ёр-ёр-ей, тўй сеники...

Сал ўтмай бошқалар ҳам кўшилди. Шунда Комила уларнинг тебранишига разм солиб турди-да, кулиб юборди.

Кейин ҳаммаси чуввос солиб, бир-бирини қувлаб, сувга тушишди. Анчагача чўмилишди-да, охири совқотиб, дийдираб қирғоққа чиқишди. Улар артиниб, кийиниб олишгунча жийданинг нарёғига ўтиб турдим. Бир маҳал толлар орқасидан Амин сарик йўталди.

— Турайлик,— деди Шарифа хавотирланиб.

— Эшон келятими, ҳовлиқасан!— деб жеркиди Комила ва ўрnidан туриб толлар орқасига ўтиб кетди. Сал ўтмай кулиб қайтиб келди:— Қани, туринглар, оёқ етмас жойларга кетамиз.

Хаммамиз сўзсиз бўйсундик. Юмшоқ ўт-ўланларни оёк яланг босиб, изма-из юриб кетдик.

Комиладаги ўзгаришдан албатта дугоналари хурсанд эди. У яна айнаб қолишидан чўчиб, кўнглига қарашаётганди. Комила ҳаммадан кўп кулар, кўп гапирар, ҳазиллашарди.

Шу куни кечгача аёллардан олисда, кимсасиз хилват ерларда сайр қилдик. Оёқ ости тизза бўйи ўт. Соя-салқин, шабада. Толларда кушлар чуғурлайди. Опаларим бошларига турли гуллар, ўт-ўланлардан чамбар қилиб олишган. Уларга тикилиб туриб: «Қанийди доим шундай қувнаб юришса», деб ўйлайман.

Ўйин-кулги билан бўлиб, жуда олислаб кетибмиз. Қайтишда билинди. Иш жойимизга етиб келганимизда аёлларнинг айримлари дам олиб ўтирар, айримлари ўт ўриб юрарди. Анча берида тўхтаб давра курдик, ҳеч ким пайкамади. Қуёш қизаринқираб, пастлаша бошлаган эди. Комила кўёшга тикилиб турди-да:

— Хўш, энди янгиликни эшитинглар,— деб колди.— Биз кетяпмиз.

— Қаёкка?— деб сўради Раъно.

— Ҳей, анов тоққа. Ўша ёқдан келишган экан. Билганларингни қилинглар, дедим уйдагиларга. Самадчаникени олдимга солиб қувдим.

Беихтиёр кунботар ёқдаги ўрқач-ўрқач, ваҳимали тоғларга тикилдим. Юрагим алланечук орзиқиб кетди.

— Йигитни кўрганмидинг?— деди яна Раъно.

— Э, кўриб нима қиламан? Бари бир эмасми. Тоғли жой экан. Ана, қаранглар-а, қандай оппоқ, мусаффо. Аёллари қават-қават кўйлак кияркан, тўрт-бешталаб рўмол ўрашаркан. «Жўк-жўк»лаб гапиришаркан. Хуллас, дунёнинг бир чеккаси экан-да.

— Ўйлаб кўрдингми, ахир турмуш масаласи? Кўрмай-билмай туриб...— деди Раъно ташвишда.

— Нимасини ўйлайман. Ўйлашни манови писмиқ ойимга чиқарган,— деди Комила Шарифага юзланиб. Шарифа қизариб, унга жавдираб қаради. Комила юзини терс буриб давом этди:— Шаҳарга келин бўляптилар. Ҳузури жонини билади-да. Тракторчидан нима оқибат кўрарди? Яхши-да, ҳар куни музқаймоқ ейди, кино кўради. Кечкурунлари хушрўйгина эри билан қўлтиклашиб Абрамский бульварда юради, маза...

Шарифа юпка лаблари титраб анча чидаб турди-да, охирида: «Яхши бўпти, боладим, алам қилсин», деб хўнграб юборди.

* * *

Сентябрь келди. Бу пайтда ғўза белга уриб, шода-шода кўсак туккан, олди очила бошлаган. Далада одам кўринмайди. Терим олдидан ҳаммага беш-ўн кун ҳордиқ берилган. Қишлоқларда ҳар кун тўй. Айниқса болаларнинг куни туккан. Мактабдан келишади-да. бақириб-чақириб, тўпланиб жўнашади. Менинг кўнглимга сиғмайди.

Болохонага чиқиб олиб, тўғри келган китобни ўқиб ётавераман. Онда-сонда чалғи олиб, велосипедда сой бўйига кетаман. Ўтти ўриб қўяман-да, чалқанча тушиб олиб, ўйланиб ётавераман, ётавераман. Ўйламай десам ҳам бўлмайди. Кўнглим жуда ғаш. Кўкрагимга ёнғоқдай нарса қадалиб, симиллаб оғритади.

Аввал Раённинг, кейин Шарифнинг тўйи бўлиб ўтди. Бормадим. Комиланинг тўйига боргим йўқ эди-ю, мактабдан келсам: «Сени Комил опанг йўқлаятувди, бир кўриниб кел», деб қолдилар онам. Хайрон бўлдим. Тўғриси кўрдим. Кўпдан мени яқинига йўлатмай қўйганди, энди бирдан...

Дарвозасидан кириб боришим билан узун айвондаги эшиклардан бири шахт очилиб, Комиланинг ўзи отилиб чикди: оқ қўйлақда, бош яланг, оёқ яланг, сочлари ёйилган. (Орқасидан қўлида тароқ, қайчи билан бир хотин ҳам чиқиб келди.) Ховлида таниш-нотаниш эркак-аёллар юрибди-ю, у мени кучоқлаб, икки-уч ўпиб олди. Сўнгра юзимга тикилиб:

— Бормисан, укажон, нега опамни бир кўрай демайсан?! Шунча аразинг қаттиқми сенгинанинг-а?!— дея ўпкалади. Унга қараёлмай бошимни эгдим.— Энди гап бундай, укажон, ҳозир Шавқия қаерда бўлса?

Бирдан қизардим. У кулди, яна қайтарди:

— Қаерларда юрибди менинг бийрончам, келиб бир кўрмайдими?!

— Боя ўт ўришга кетаятувди, дугонаси билан.

— Ўт ўришга... унда сой бўйида бўлади,— деди бир зумда ўйчан тортиб. Сўнг кифтимдан тутиб, ўзига қаратди-да:— Тез бориб топиб кел, ўтини кейин ўраверади, ўзинг ҳам бирга кел, хўпми,— деди қатъий қилиб.— Бугун мен кетяпман-а...— Шундай дейиши билан катта-катта қора кўзларида ёш айланди, елкамни сикқан бармоқлари бўшашди. Унга ортиқ қараб туролмай, ховлидан югуриб чиқиб кетдим.

...Шавқияни чақириб келиб, Комиланинг олдига киритиб юбордим. У шу заҳотиёқ қип-қизариб қайтиб чикди-да:

— Сиздиям сўраяптилар,— деди.

Комила ёнидаги аёлни ташқарига чиқариб юборди-да, бизни уй тўридаги атлас кўрпачага ёнма-ён ўтқазди. Ўзи рўпарамизга чўкка тушиб, бир зум синчков разм солди. Шавқия ийманиб мендан нари сурилди. Комила жилмайиб:

— Айланай, сенгиналардан,— деди.

Дахлизда ғўнғир-ғўнғир овозлар эшитилганди, бориб эшикнинг илгагини солиб келди. Шавқия ҳадик билан унинг ҳаракатларини кузатар, мен томонга сира қарамас, юзлари лахча чўғ бўлиб ёнарди. Мен бўлсам... худди туш кўраётгандай эдим.

— Хўп, энди бундай,— деди Комила одатдагидай қатъий оҳангда гап бошлаб, лекин овози сал титраб чиққандай, ранги ўчинкирагандай туюлди менга. Ерга қараганча, бирпас жим қолди. Биз нафас ютиб, унга тикилдик. У бошини кўтарди-да, кулди.— Йўқ, аввал тузукроқ ўтириб олинглар, қани. Худди қафасга тушган

кийикчаларга ўхшайсизлар-а. Қани, бийронча, акангга сурилиброк ўтир. Тортинма. Сен ҳам йигитча... Ана шундай...

Энди укажонлар, гап бундай, аввалдан айтиб кўяй, гапимни бўлмайсизлар. Сизларга бегона эмасман. Опаларингман. Сира-сира уялманглар. Билмайман, ҳали эртароқдир, бу гапларни айтишга, лекин мен бари бир айтмасам бўлмайди...

Комила аввалига ҳаяжонланиб, шоша-пиша гапира бошлади-да, сўнг ўзини тамом босиб олди. Вазминлик билан давом этди:

— Ҳаммасини яхшилаб эшитиб, қулоққа қуйиб олинглар. Бошқа ҳеч кимдан эшитмайсизлар уни... Сизлардан биринчи илтимосим, ҳамма вақт покиза бўлинглар. Бир-бирларингга ана шундай муносиб бўлинглар.

— Эй-й, Комила опа, нега унақа дейсиз-ей,— деди Шавқия юзини қўллари билан яшириб.

— Йўқ, сингилжон, сен уялма. Бу телба опангни кечиргину, лекин бир нарсани сезиб юрибман. Бу жуда яхши. Жуда хурсандман. Сира уят ери йўқ. Бу нарса ёш танламайди, сингилчам. Мен сизларни мажбур қилолмайман, фақат илтимос қиламан. Ҳар доим ана шундай бегубор бўлинглар. Укажонларим, қорақўзларим. Самижон... сендан хафа эмасман. Ўша гапни яхши айтдинг, ана шундай бўлиш керак. Ўзингга ҳам сабоқ бўлсин.— Комиланинг кўзлари жикка ёшга тўлди, овози ўзгарди:— Ҳақиқий йигит бўлсанг, буни доим бошингда тут. Кўча-кўй, дала-тўпда, касу нокас олдида хор қилиб қўйма. Мен...— у томоғига алланима қадалгандай бир зум тўхтаб, сал бўғилган товушда давом этди.— Мен насиб бўлса, албатта тўйларингга келаман, бир яйраб ўйнайман. Эрталабгача ҳеч кимни ухлатмайман. «Муҳаббат деган нарса ўлмаган экан, мана тантана қилди, бугун ҳеч ким ухлмасин, шунча ухлаганларинг етар», дейман. Бутун қишлоқни тинчитмайман. Ҳали кўрасизлар, укажонларим...

У сўнгни сўзларини лаблари титраб гапирди-ю, ҳўнграб юбормаслик учунми, бирдан иккимизнинг бошимизни бағрига қаттиқ босди. Унинг аъзойи бадани олов бўлиб ёнар эди.

Комила анчадан сўнг бизни бағридан бўшатиб, ўрнидан турди. Кўзёшларини артиб, сочларини тузатди. Кейин дераза пештахтасига суяниб, бизга маъюс тикилиб турди-да:

— Майли энди, борақолинглар,— деди. Лекин эшик олдида яна бағрига босиб:— Менинг қорақўзларим, жигарбандларим,— дея йиғлаб, қайта-қайта юз-кўзимиздан ўпа бошлади...

Ҳовлига чиққанимда тўй аллақачон бошланган, хизматчилар елиб-югуриб юришибди. Биров ош ташиган, биров нону чой... Амин сариқми, бошқасими, менга ҳам иш буюргандай бўлди. Лекин эътибор бермадим.

Кудалар келди. Елиб-югуришлар яна кучайди. Ўйин-кулги, бешқарсак кизиди. Пояндоз тортиш анча давом этди. Лекин буларнинг ҳеч бири мени кизиктирмасди. Гўё ердасиз, анови томларнинг бирида ёки шундоқ хавода учиб юриб, одамларни кузатаётгандек эдим. Пастдаги бу елиб-югуришлар, базм, бир парча пояндоз учун

жикқамушт бўлишлар, расм-русумлар — барча-барчаси ҳаммадан мағрур, ҳаммадан қувнок, ҳаммадан гўзал Комиланинг икки гўдак қаршисида бош эгиб ёлворишлари, аламли кўзёшлари олдида ҳеч нарсага арзимас эди...

Комилани машинага олиб келишаётгандагина сал хушёр тортдим. Машинани гир айланиб, опамни яна бир бор кўриб қолишга, яна бирор оғиз сўзини эшитишга ёки бирор оғиз сўз айтишга уриндим. Бироқ бунинг уддасидан чиқолмадим. Комилани паранжига ўраб ташлашган ҳамда у оломон қуршовида эди. Анча ергача машина билан баравар чанг-тўзонда чопқиллаб бордим. Машина ичи зулмат, биттагина шам милтиллаб кўринарди, холос.

Куёвнавкарлар илонизи кўчалардан чиқиб, то Кўксой кўпригига етгунча роса ўйин қилиб, «ёр-ёр» айтиб боришди-да, сўнг биров қувлагандек автобусларга ёпирилишди. Кимнингдир қўлидаги машъала терак бўйи кўтарилиб сойга шўнғиди, оқиш тутун буруқсади. «Ёр-ёр», қийқириқ авжига чиқди. Келин тушган «Жигули» бир-икки чинқирди-да, кўприкдан ўтиб, шитоб билан юқорилай бошлади. Автобуслар ҳам зўриқиб вағиллаганча унга эргашди. Ҳаял ўтмай қирликдан ошиб ўтиб кетишди-да, ҳаммаёқ зим-зиё бўлиб, хувиллаб қолди.

Ён-веримга қарасам ҳеч ким йўқ. Секин юриб кўприк устига чиқдим. Тўсинга суяндим. Икки қирғоқ толлари ҳам сукутга чўкиб, бош эгиб туришарди. Соё юзига тикилдим. Қоронғи... Фақат сувнинг мажолсизгина шилдираши қулоққа чалинди. Бир ойгина муқаддам пишқириб ётарди. Шовуллаши олис-олислардан эшитилиб турарди. «Эҳ, қандай ажойиб эди-я, у пайтлар...» Соёнинг нарёғига ўтдим-да, ўзимни майсага юзтубан ташладим. Худди шуни кутиб тургандай кўзларимга дув ёш қуйилиб келди-ю, дарров тинди. Қайтиб йиғлолмадим. Шу кўйи ётавердим. Бугун бўлиб ўтган воқеалар, гап-сўзларни қайта эслашга, мулоҳаза қилишга уриндим. Лекин фикримни жамлаб ололмадим.

Салқин шабада кўзгалди. Толларнинг сарғайиб қолган япроқлари чирт-чирт узилиб туша бошлади. Чалқанча тушиб ётдим. Этим жунжикди. Сал ўтмай шамол зўрайди. Ҳавони чанг-тўзон тутди. Бандидан узилган япроқлар, қуриган хас-хашақлар чирпирак бўлиб уча бошлади. Атрофни толларнинг ваҳимали шовуллаши, инграгандек ғижирлаши, қасир-қусир овозлари босиб кетди. Толлар азада ўзини ҳар ёққа ташлаб дод солаётган мотамсаро аёлларга ўхшаб кўринди кўзимга... Илгари бўлганда бу манзара менга жуда қўрқинчли туюлиши мумкин эди. Лекин ҳозир қўрқувдан асар ҳам сезмасдим. Чалқанча тушганча жонсарак толларга тикилиб ётавердим.

Шамол тинди. Чанг-тўзон босилди. Ўрнимдан туриб ўтирдим. Шу чоқ қишлоқ юқорисидан чиқиб келаётган қизғиш, ним кулча ойга кўзим тушди-ю, фикрим ойдинлашгандек бўлди. Қишлоққа жўнадим.

* * *

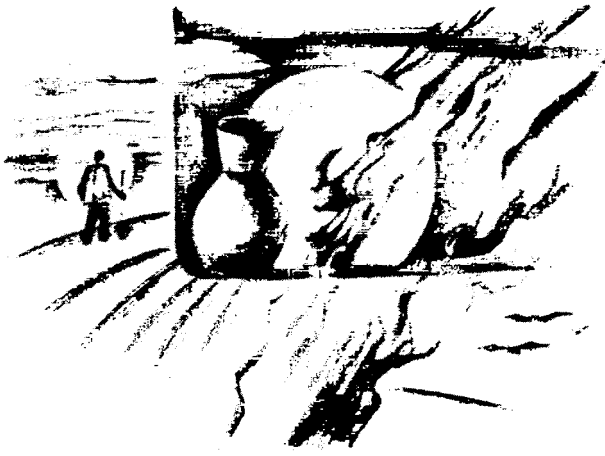
Менинг уч ой ёз ҳамда кейинги кунлардаги саргузаштларим ана шулар, Одил ака.

Бугун биринчи бор тунни бедор ўтказяпман. Тонг оқаришиб қолди. Бироқ ҳалигача ҳамма уйкуда. Жимжитлик. Ҳов, Кўксой толлари ортида, эндигина кўзга чалинаётган қорамтир тоғлар устида заъфарон ой муаллақ туриб қолган.

Кўшни ҳовлилардан бирида чақалоқ йиғлади. Анчагача гингшиб ётди. Бироқ ҳеч ким эътибор бермади. Шунда у бирдан жаҳл билан чинқириб йиғлаб юборди.

Унинг овози бутун қишлоқни кўчиргудай эди.

ДАЛА ЎРТАСИДАГИ ДАРАХТ

У ён-атрофига шох ташлаб, мудом сукутга чўмиб туради. Тепа ва ён шохлари ҳам, учи ерга тегар-тегмас бўлиб бош солиб турганлари ҳам бирдай чайир, залворли. Анчайин шамол-тўполонлар уларни тебраторлмайди.

Даланинг қоқ ўртасидаги бу дарахт узок-узоклардан кўзга чалиниб туради: бир қарашда садақайрағочга, кейин яна чўл ўртасида мунгайиб қолган ёлғиз қапага ҳам ўхшаб кетади.

Қиш бўйи уни ув-ув ҳуштак чалган аёз ялайди. Баҳорда дўлу ёмғир савалайди. Ёзда офтоб забтига олади: ҳов тутчалар нарёғида кўриниши билан унга кўз тикади. Бу олам-жаҳонда бошқа юмуши йўқдай кўриб олгани у. Кўтарилиб-кўтарилиб келади-да, қоқ тепасида туриб олади ва олов пуркагани пуркаган. Хаёл қиласизки, ҳозир дарахт шўрликнинг япроқлари қовжирайди, сўнгра новдалари чатнаб-чирсиллаб туради-да, бирдан лов этган аланга ичида қолади. Йўқ, ундай бўлмайди. Мабодо ана шундай қоқ пешинда чидамингиз етса-ю, унинг олдига борсангиз, ҳайратда қоласиз. Чатнаб бораётгандир, деб ўйлаган дарахтингизнинг бағри шундай салқинки, танингиз яйраб кетади. Ҳали айтганимдай, у сада шаклида: новдалари ён-верига бош солиб туради. Ичкарасида янада ғаройиб манзара, худди гувала теришга ҳозирлаб қўйилган синчли, чўпқори бино дейсиз. Улкан бужур танадан учта йўғон шох тарвақайлаган. Бу шохлардан тепага, ёнга, пастга қараб йўғон, ингичка новдалар кўқарган-да, икки-уч қулочдан сўнг қуюқ бачкилаб япроқ ёзган. Ҳалиги новдаларнинг эскилари қорамтир, ғадирбудур, нисбатан янгилари сарғиш, кизғиш ва силлик. Чинчалоқдай-

гина новдаси ҳам анча-мунча юкни кўрдим демайди. Япроқлари тўқ яшил, куз охирлаганда анча қорайиб қолади. Меваси қопқора, бош бармоқдай бўлиб етилади, то яхши етилмагунча узиб олиш қийин. Таъми ширин-нордон. Уни бу ерга ким ўтказган, қачон ва нега айнан ўртага, ҳеч ким билмайди. У кўкариб турган дала «Шотутли» дейилади. Тўғрироғи, у кўкариб тургани учун ҳам шунақа ном олган. «Шотутли» дархонликларники. Улар бу ерда колхоз бунёд бўлибдики, пахта экишади. Лекин дархонликларнинг қай биридан сўраманг, «қачон ўтказилганини билмаймизу, лекин жуда қадимги дарахт,— дейишади.— Биз муштдай бола эдик, шотут шу туриши эди, мана қариб-чуриб боряпмиз биз, у ҳалиям шу туриши...»

Хайрон бўласан киши, хўп дарахт экибсан, яхши. Савоб. Лекин шунақа нобоп жойга ҳам экадими одам деган, уват-пуватларда жой йўқмиди?.. Бу гапларни менсиз ҳам кўп айтишгандир. Масалан, тракторчилар. Бутун дала бўйлаб ғиз-ғиз бориб-келиб турган трактор унинг рўпарасига келиб, айланишиб қолади. Чопиқ тракторини биласиз, қанақа баҳайбат, орқа-олди темир-терсакка, турфа хил устарага тўлиб кетган. Тут ёнидан уч-тўрт маргалаб лапанглаб қайтиб олишини тасаввур қилинг. Ғилдираклар тагида озмунча ғўза нобуд бўладими? Шотутнинг ўзи-чи? Минг авайлашсин, темир-темир-да, ҳар сафар унинг шох-шаббаларини юлқилаб ўтади. Меваларини тўқади. Мана яқинда бесабрроқ биттаси учинчи бор келишида айланиб олишга эриниб, тут ёнидан такаброқ ўтмоқчи бўлган экан, ёнлама ўсган катта бир шохини узиб кетибди. Оқибатда шундайин хушсурат дарахт бир девори қулаб тушиб, ичкараси кўриниб қолган иморат ҳолига тушди. Тракторчи йигитнинг кўрқанини айтмайсизми, у ер-бу ерим қийшайиб қолмасайди, деб неча кунлар ётар-турарида ҳаловат бўлмади. Лаб-даханига учуқ тошиб юрди.

Хўп, энди ҳисоблаб қаранг, чигит экишда бир марта трактор қирадими далага, кейин йўқ деганда тўрт марта чопиқ трактори оралайди. Ғўза уч-тўрт суғорилади, демак шунча марта трактор кириб жўяк олади. Яна уч-тўрт марта баҳайбат терим машиналари... Булардан ташқари шудгорловчи, чизелловчи, молаловчи, дориловчи тракторларни ҳам қўшсак. Буларнинг ҳар бири ҳам ҳар сафар уч-тўрт маргалаб шотут биқинидан ванғиллаб, оташу аччиқ тутун пуркаб айланиб олади. Шуларни ўйлайверсангиз, беихтиёр ранжиб кетасиз. «Хўп, экишга экибсан, келиб-келиб дала ўртасида кўнқайтириб қўясанми,— дейсиз.— Балки қилган ишингни ҳаммага кўз-кўзламоқчи бўлгандирсан!..»

Йўқ, таъна қилишга шошилманг. Бундан осони йўқ. Ҳарҳолда сўз ажодларимиз ҳақида боряпти. Агар дала ўртасида... айтмоқчи, дархонликлар шотут ҳақида ҳикоя қилишганда яна бир нарсани эслашади: «Чакалақдан очиб олишганда булар уч туп экан. Иккитасини кўпортириб ташлашган», дейишади. Ана кўрдингизми, шотут илгари чакалақда экан. «Чакалақ» дегани нима дерсиз. «Изоҳли луғат»ни қараймиз. Мана нима деб ёзишибди: «Шохлари

бир-бирига чалкашиб кетган қалин бутазор ёки дарахтзор...» Демак, бундан чиқди номаълум аждодимиз уч туп шотутни мана бундай коқ дала ўртасига эмас, шохлари бир-бирига чалкашиб кетган дарахтзорга келтириб эккан экан. Йўғ-ей, нималар деяпман. Осмондан тушган одамнинг гапини қилдими?!

Аввал бу ер кимнингдир боғими, томорқасими бўлган. Олма, шафтоли, жийдалари бўлгандир. Тол-терақлари бўлгандир. Уч туп шотути ҳам... Бора-бора у одам дунёдан ўтгач, боғ боласига қолган, ундан яна бошқасига. Кейинчалик, бир сабаб билан қаровсиз қолгандир-да, тол-терақлар, жийдалар бачкилашиб кетиб, улкан чакалакзор пайдо бўлгандир. Шотутлар бўлса орада қолиб кетгандир. Вақти келиб, Ленин бобо даврида ерлар таксимлаб берилган, Сталин бобо даврида яна қайтариб олинган, колхоз тузилган. Худди ана шу кўплашиб ишлайдиган замонлар бошлангач чакалакка ҳужум қилинган. Болта-арра қилиб келиб, кесиб ташлайверишган. Тол-терақлар тайёр ёғоч бўлган, ўтин бўлган. Хуллас, тақир-тукур қилиб кесиб ётиб бундоқ қарашса — шотутлар. Бировлар ундай деган, бировлар бундай, охирида колдиришган. Айтишларича, шотутлар дала бўйлаб узунасига ўттиз қадамлар олислиқда жойлашган экан. Кейин битта бригадир, (афсуски, номини ҳеч ким эслаёлмайди, фалончи-писмадончи деб, икки-учта одамни айтишади. Шу боис қайси бир бегуноҳнинг номини келтириб, руҳини чирқиратиб қўйишдан тийила қолай) шотутларнинг икки тупини қўпортириб ташлатади...

Мабодо зериктириб қўйган бўлсам, узр. Яна бир зум сабр қилсангиз, асосий гапга ўтаман ва ишонаманки, уёғи сизни зериктирмайди... Шундай қилиб, шотутимиз дала ўртасида яккаю ёлғиз қолади. Аввалига далага ҳўкизу омочларда чиқишади. Кетмон ишлатишади. Шотутнинг бу ерда тургани эса ҳеч кимга малол келмайди. Ҳаммаси тракторлар пайдо бўлгач бошланади. Мана ҳалайча...

Тракторлар йилига қирқ-эллик марталаб турткилаб-юлқилаб, атрофида ўралашади. Қишда аёз, кўкламда дўлу ёмғир, ёзда офтоб... Ҳа, шундай, ёлғиз дарахт билан дарахтзордаги дарахтнинг фарқи бор. Дарахтзордаги дарахт ҳар хил яхши-ёмон назарлардан четда бўлади. Бу-чи, эҳ-хе, ён-атрофи яланглик, узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб туради. Дала четларидаги тутчаларнинг эса дарахтлик сиёғи йўқ, каллаклангани каллакланган. Кейинги олтмишетмиш йил ичида бу дала бошига озмунча тафтишчию казозазолар келмаган, дейсизми. Бирорта бадфёълроғи бундоқ қараса, дала ўртасида бир дарахт қўр тўкиб, анчагина ғўза ерини эгаллаб турибди. Бир оғиз «йўқотилсин» деб юборганида бўлди эди-да. Ёмондан алҳазар, дейишади.

Ҳатто шотутнинг ўзи ҳам пахта ерида ўсиб турганидан хижолат чекаётганга ўхшайди. Бир деб саратон кирганидан пишиб беради, то ёз охиригача. Бутун қишлоқ аҳли ундан баҳраманд: унинг одамларга беминнат тутаётган дурдай меваси гўёки уларга миннатдорчилик рамзидай, унга шу ерда — ўзи туғилиб, илдиз отган

жойида яшашга имкон бериб келишаётгани учун ҳам қилган ташак-куридай... Хуллас, унга осон эмас. Лекин ҳаммаси бир тарафу ёз ўртасида каникулда дам олиб юрган йигит-қизчалар чопикдан чарчашганда шотутга ёпирилишгани, бағрини қушчалардай бозор қилиб юборишгани бир тараф. Шунда барча азоб-укубатлари унут бўлади. Болалар унинг шохидан шохига сақраб, қувлашмачок ўйнашади. Ҳар бирови биттадан бутоғига ўтириб олиб, лаб-даханларини қип-қизил қилганича мевасидан еб, бир-бирига гал бермай гурунг қилишади. Дунёнинг бу ёғидан кириб, нарёғидан чиқишади. Гоҳида шотутнинг ўзи ҳақида баҳслашиб кетишади. Бирови шотутнинг ажинаси бор дейди, бошқаси илони бор дейди. Илони оппоқ бўлиб, офтобрўяга чиқиб туради, лекин безарар, фақат шотутни қоровуллайди, дейди. Яна биттаси шотут тагига одам кўмилган, шаҳид, тутиб олиши мумкин, дейди.

Агар шотутнинг қулоғи бўлганда бу гаплардан роса мириқарди-я. Яна ким билсин, бўлса бордир қулоғи. Лекин тили йўқлиги аниқ. Акс ҳолда у жим турмас ва шунақанги ҳодисотлар хусусида сўз очардики, ҳозир мен айтиб бермоқчи бўлганларим улар олдида ҳеч нарса эмас.

Лекин мен ҳам ҳарҳолда шотут ҳақида, унинг атрофида кечган, кечаётган умрлар ҳақида имкон қадар тасаввур беришга уриниб кўраман...

ЧАЙЛАДАГИ ҲАНГОМА

Тўртовлон тўпланиб, полизга етиб келгунимизча шом бўлди. Бу ерда даставвал қилган ишимиз: эндигина маза инган уч-тўртта сапчани тарс-турс ёриб еб олдик. Едигу ичимизга титроқ кирди. Дийдираб апил-тапил чайлага кирдик-да, кўрпа-тўшакларга ўрандик.

Мана энди сал илиб, бошимизни кўрпадан чиқарганча жимир-жимир юлдузларга тикилиб ётибмиз.

Зимистон тун. Узоқ-яқиндан чигирткаларнинг ҳазин чириллаши эшитилади. Полиз этагида баҳайбат толлар қорайиб кўринади. Толлар тагида сой шовуллайди. Сой тарафдан эсан шабада полизнинг омихта бўйини олиб келади.

Сайим ўрнига туриб ўтирди.

— Хў-ўп! Жон кирдими озроқ, исидиларингми? Малик, Эрийгит, бошлаймиз энди.— У шундай деб устимиздан кўрпани олиб ташлади. Эрийгит иккаламиз турдик. Бурҳон бўлса: «Жа қилигинг хунук-да»,— дея устини ёпиб олди. Кейин тўшак ичида тўнғиллади:— Кимга зарил шу совуқда.— У кўп ўтмай яна бошини кўтарди.

— Яхсиси шу иссикинада ётиб афанди айтишамиз.

Бурҳон кўп латифа биледи, кўп ўқиган, лекин у ҳозир билагонлиги билан мақтанишни ҳам, бекинмачок ўйнаб совқотишни ҳам

ўйламаётгани. Балки ўйин чоғида хилват бутазорлар, сойликларда ёлғиз қолиш эҳтимолидан чўчиб шундай деяётгани. Бизни ўйиндан чалғитиш учун азонгача латифагўйлик қилишдан ҳам тоймайди.

Мен билан Эрайгит-ку ноилож қўйиб берармиз-а, бироқ Сайимдан қутулолмас. «Уй қизи бўлиб ўтираверасанми, ҳеч бўлмаса қовун еб келасан», деб уни бу ерга бошлаб келган ҳам ўша.

— Бир ҳисобда, бу ҳам тўғри,— деди Сайим қайтадан ўринга чўзиларкан.— Ростдан ҳам, ҳаво анча салқин бугун. Лекин Бурҳоннинг афандилариям бадга урган, жўралар. Кўп эшитганмиз... Хўп, нима қилдик энди, а?— деди у, бирпас жимликдан сўнг биқинимга туртиб қўйиб.— Шундоқ ётаверамизми?

— Нима қиламиз бўлмаса?

— Биз сенга бир кечалик меҳмон, Малик. Отангди чайласи. Бундоқ қизиқ-қизиқ гаплардан топиб гапирсанг-чи! Ёрилиб кетамиз-ку.

— Нимани гапираман?

— Гапир-да, ўтган-кетгандан, мана масалан, қўшнинг Киромхўжанинг оғзи нега қийшиқ?

— Жин урган.

— Ҳа, яша, ана шуни гапириб бер.

— Бўлмаган гап,— деб қолди Бурҳон туйқусдан.— бекор гап.

— Нимани айтяпсан бўлмаган деб, Бурҳон?— деди Сайим ўсмоқлиниб.

— Киромхўжани жин ургангани-да. Уни оғзи туғилишидан шунақа.— Бурҳон бепарво оҳангда яна қўшиб қўйди.— Мен эскича гапларга ҳечам ишонмайман.

— Ишонмаганинг тузук-ку, лекин биз ҳам бор гапни айтамиз-да, жўра, ёлғон нима зарил!— деди Сайим ҳам бепарво.— Киромхўжаники туғма эмас, аниқ жин урган. Мана шу «Шотутли»да. (У бош тарафимиздаги пахтапоя ҳақида гапирарди.). Унда Киромхўжа лаб-дахани расо ёш йигит бўлган. Пахта суғориб юриб, бир куни қоқ пешинда ҳов Шаршарабандга борибди. Сувни кўпайтираётса орқасидан биров туртармиш. Ўгирилиб қарабди. Ҳеч ким йўқ. «Менга шундоқ туюлгандир», деб яна бандга уннай бошлаган экан, тагин биров нуқибди.— Сайим ўрнида туриб ўтириб, яна давом этди:— Киромхўжа титраб кетибди. Бу не синоат бўлса? Ранги бўзариб, секин қаддини тиклабди. Не кўз билан кўрсаки, нақ оёғи остида юзи чойнақди қопқоғича, бўйи икки қарич бир қизча сап-сарик, узун сочларини тароклаб турганмиш. Бечоранинг тили танглайда қотиб, ғўлдираб қопти. Қизча унинг оёғига қараб «туф» депти-да, ғойиб бўпти. Шундан кейин роса дўхтирларга қаратишган, катта-катта дуохонларга ўқитишган, наф бўлмаган. Оғзи қийшайиб, эси кирди-чиқди бўлиб қолаверган...

Бурҳоннинг уни чиқмай қолди. Чамаси орага суқилаверса, бундан ҳам ваҳималироқ гаплар чиқиб қолишидан чўчирди. Сайимнинг ҳикоясидан кўра мен уни тасдиқлаб турганим Бурҳонга кўпроқ таъсир қилаётгани назаримда. Шунинг учун:

— Тўғри, ажина бор гап,— дедим мен ҳам қизиқиб кетиб,— мана шу янгидархонлик Саттор тракторчини ҳам...

— Ҳа, жин чалиб ўлдирган,— чаққон илиб кетди яна Сайим ва «бор экансан-ку», дегандай биқинимга нуқиб қўйди:— Товба, у ҳам шу далада бўлган-а, тагин. Шудгор пайти, кечаси ишлаган, ишлаган, сменшиги келмаган. Ҳов шотут тагида тракторини ўчириб, бир оз мизғиган. Бир маҳаллари қанақадир шовурдан уйғонса, барзангидай одам тракторга уннапти. «Ҳа, Марди, келдингми?»— депти шеригим деган ўйда. Ҳалиги одам ҳиринг-ҳиринг кулиб: «Буёққа тушгинчи», дебди. Мен эс-эс биламан, Саттор ака жа полвонсифат, чапани одам эди. Барзангининг хотинчалиш муқомидан ҳамияти кўзибди. Катта бир калитни қўлига олиб кабинадан тушибди. Тушган заҳоти анови одам шапалоқлаб соп қопти. Саттор акаям калит билан урибди. Бироқ калит трактор капотига тегиб, даранглаб кетибди. Барзанги бўлса йўқ эмиш...— Қурмагур Сайим бир зум сукут қилди. Бу сукут шунчалик ўрнига тушдики, Бурҳон тугул мен ўзим ҳам бир жунжикиб олдим. Баданимда чумоли юргандай бўлди.— Саттор акани эрталаб шотутти тагидан топишибди. Ўнг юзи қорайиб, эси оғиб ётган экан. Шундан кейин уч-тўрт кун ўзига келиб-кетиб ётиб, узилибди бечора. Ана шунақа, Бурҳонбой!

— Э, ажинамас, одам бўлган у,— деди Бурҳон тилга кириб.— Барзангидай эркак деяпсан-ку!— у негадир ҳовлиқиб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади. Ўрнидан ҳам туриб олди.— Балки унинг бирор душман-пушмани қоронғида қўрқитмоқчи бўлгандир.

— Ажина ҳар кимга ҳар хил бўлиб кўринади, Бурҳонбой!— деди Сайим яна ён бермай.— Бировга одам, бировга ит, мушук... Мана, менинг акам, армиядагиси, молхонага кирса, битта қора пишак бурчакда биқиниб турганмиш. Кўзлари ёнармиш. Ўзимизники хаёл қилиб «мош-мош» деб қўл узатибди. Шу пайт ҳалиги пишакбачча бирдан мана шу чайла бўйи узайибди-да, акамнинг нақ оёғи тагидан ўтиб кетибди. Хайрият, акам қўрмабди, ўшанда кўркса борми...

— Э, бари бир, мен ишонмайман. Малимларимиз айтади-ку, худо йўқ деб. Худо йўқми, жин-ажина ҳам бўлмайди-да. Мисол учун мана мен кўрмаганман, сизлар ҳам кўрмагансизлар. Сен кўрмаганмисан, Эрийгит?

Эрийгит нариги чеккада жимгина ётарди. Унинг феъли шунақа — камгап.

— Кўрмаган бўлса, ҳали кўради,— деди унинг ўрнига Сайим.

— Хўп, сен-чи, Малик? Кўрмагансан.

— Тўғри кўрмаганман. Лекин кўрсам ҳам қўрмамайман. Аксинча, ажина мендан ҳайиқади,— дедим мақтаниб.

— Нега?— деди Бурҳон дарров.

Шунда аямдан эшитган эртақнамо бир воқеани сўзлаб бердим. (Эртақнамо дейману, лекин жуда ишонгим келади бўлган воқеалигига.)

— Бобомди бўз бола пайти экан. Даладан келиб, қайрағочимиз остидаги сўрида дам олиб ётган экан, оёғини биров қитиқлабди. Сапчиб турса, ҳеч ким йўқ эмиш. Нима гаплигини дарров фаҳмлабди. Сўридан тушиб, қалин садарайхонлар жўягига кириб ётибди. Ажина кўпинча гул, райхон бор ерга келишини у биларкан-да. Бир

маҳал ёйиқ сариқ сочлари ер супурган митти қизча пайдо бўлибди. Бобом шаппа унинг сочларидан ушлабди-да, дуосини ўкиб, сўрининг поясига чандиб боғлаб ташлабди. Қизча роса аврабди, йиғлаб ёлворибдиям, эътибор бермабди. Охири унинг ваъдасини олиб, қасам ичиргач, қўйиб юборган экан.

— Нима деб қасам ичибди?

— «Етти пушт авлодинга шикаст етказмайман!» деб. Шунинг учун ҳам бизнинг авлоддан ҳеч кимга ажина кўринмайди. Кўринса ҳам зиён етказмайди...

Ажина ҳақида бичиб-тўкиб Бурҳонни роса ваҳимага солдигу бошимизга бало орттирдик. Энди кўзимиз уйқуга кетиши билан Бурҳон туртади.

— Эй, ухлаб қолманглар, қанақа қоровулсизлар ўзи?

— Ёт-ей!— деб жеркиб беради Сайим уйқусираб.— Ким зор шу хом сапчага?!

— Ким зормиш. Янгидархонлиқди биласизлар-ку. Малик, данг сенга ишониб кетган-а. Озиб-ёзиб бир шаҳарга тушганида ғалва чиқса нима дейди.

Борди-ю, биз ғафлатда қолиб, полизга одам ораласа (айтайлик, Янгидархоннинг бетийиқ болаларими), еганини еб, емаганини сойга думалатса, палакларни пайҳон қилса, озиб-ёзиб шаҳарга тушган дадамнинг кўргани бурнидан чиқса, мени бўралатиб сўкса, жуда ўтиб кетганидан, ана боринг, бир-икки қамчи урса Бурҳон қанчалик қайғуарди, билмайману, лекин ҳозир унинг хаёли қочиб ухлолмаётгани, ҳамма ухлаб, ўзи уйғоқ қолишидан ваҳимага тушаётгани аниқ эди.

Бурҳоннинг қилиқларидан дам кулгим қистайди, дам жаҳлим кўзийди. «Қанақа ўғил боласан ўзи?!» деб уришиб бермоқчи бўламанди, кўнглим бўлмайди. Ахир, жўрттага қилмаяпти-ку, унга ҳам қийин-да. Бунинг устига у менга меҳмон.

— Бурҳон тўғри айтяпти,— дедим охири уни тинчителиш учун,— навбат қиламиз. Ҳозирча ухлайверинглар, мен пойлаб тураман.

...Бир маҳалда кўзимни очиб, толлар устида баркашдек қизариб турган ойга кўзим тушди. Кулиб қўйдим: роса уйқуни уриб-миз-ку, навбатчи қоровул.

Ой ёғдусида атроф анча ёришиб қолибди. Юлдузлар пастлашгандай. Чигирткалар овози тинган. Соининг шовқини бўлса қучайибди.

Шерикларимга разм солдим: э, биттаси қани?! Хўп, бу Сайим. Наригиси, бошини буркаб олгани ҳойнаҳой Бурҳон. Эрийгит... Эрийгит йўқ-ку.

Ўрнимдан туриб чайланинг остига, чор атрофга тикилдим, кўринмади.

«Уйқусириб бирон ёққа кетиб қолган бўлса-я, боя ҳар хил гаплар гапирувдик, туш кўрган бўлса...» Сайимни турткилаб уйғотдим.

— Эрийгит қаёққадир кетиб қопти, тур, кўзингни оч, топиб келайлик.

Сайим ўрнида бирпас гарангсиб ўтирди-да, бирдан хушёр тортиди.

— Кетдик.

Икковлашиб сой буйини, толлар, тутлар тагини, буталар орасини бирма-бир караб чикдик. Қўлимизни карнай қилиб роса бакирдик. Жимжит.

— Бўлди, кетдик! — деди Сайим охири сабри тугаб. — Қишлоққа кетиб қолган у дамдуз.

Шу пайт пахтапоя билан полиз ўртасидаги йўлда қора кўринди.

— Уйқуни ҳам ҳаром қилди, бу тентак! — деди-да Сайим чайла томонга чошиб кетди. Мен кутиб турдим.

— Ҳа?

— Ҳеч нима.

Эрйигит олдимдан ўтиб, чайла тарафга бурилди.

— Қаёқларда юрибсан? Ўтака ёрилди-ку, ажина кўтариб кет-дими, деб.

У бир оз индамай борди-да, тўхтаб менга ўгирилди:

— Малик, бояги гапинг чинми?

— Қайси гапим?

— Бобонг ажина ушлагани...

— Аям шунақа дейдилар, ростдир...

— Анавиларга айтмагину мен шотутти тагида эдим.

— Э, нима қилдинг у ерда?!

— Ажинани кутдим. Ўша ерда бўлади, дейишарди.

Пахтапоянинг қок ўртасида нимадир сабаб бўлиб сақланиб қолган улкан шотутни, шотут остида биқиниб турган миктигина Эрйигитни тасаввур қилиб, эгим жимирлаб кетди.

— Э, жиннивой, нималар деяпсан? — деёлдим зўрға.

— Уни тутиб олмоқчи эдим, бобонгга ўхшаб...

— Нега? — дедим баттар таажжубланиб.

— «Синглим Малоҳатни тузатиб берасан», деб қасам ичирмоқчи эдим.

— Нима?!

— Униям ажина чалиб кетган экан. Онам: «Тўққиз кечасида ажина теккан бунга», дейди. Биласан-ку, беш йилдан бери шаҳарда, касалхонада ётибди, тузалмаяпти... Эҳ, келмади-да! Ўзи шу бўлмаган нарсадир-да, ажина-пажина деганлариям...

Мен ҳайрат билан Эрйигитга тикилардим. Қизиқ, у ҳозир мен биладиган, Сайим, Бурҳон биладиган ўша ориқ, рангпар бола эмас, бизларнинг ҳеч биримизга — менга ҳам, Сайимга ҳам, Бурҳонга ҳам ўхшамас эди...

БОЛИБЕК АМАКИ

Тўртовлон қишлоқдан чиқаверишдаги пахтахона олдида тизилишиб турибмиз, Сайим айтгандек, Фармон биргаднинг фармонини кутиб...

Кеча тўртовимиз ҳам тўққизинчи синфнинг сўнгги имтиҳонини

топшириб, ўнга кўчганмиз. Сайимнинг каромат килишича, энди ошиғимиз олчи бўлиши керак. Биринчидан, катта бир майдонни ўзимизга бериб қўйишади. Ҳаш-паш дегунча эгатларга сув тараб чиқамиз-да, сой бўйида салқинлаб ётаверамиз. Тол шохидаги транзистор «Сувчи йигит» кўшиғини айтиб туради. Иккинчидан, ҳисобчи Амин сарик, йўк, Фармон биргаднинг ўзи хизматимизда бўлади. Қўй гуштидан палову кабобгача муҳайё қилади. Уч ой ёз курортдагидай ўтади. Учунчидан, бировга сўз бермайдиган бижилдоқ қизчалар энди биз билан ҳайиқиброқ гаплашишади, «ака, акажон» лаб қолишади. Бурҳон хат ёзганда тўполон кўтариб, ўқитувчига чақиб берган Бувинорнинг ўзи унга мактуб йўллайди: узр сўраб, ялиниб-ёлвориб. Хуллас, ой чикса ҳам, кун чикса ҳам энди биз учун чиқади. Фармон биргаддай одам саҳармардондан уйма-уй юриб, «полвонларим, азаматларим» деб ишга айтиб чиқиши ҳали бу бошланиши эмиш...

Умуман, Сайим лофчининг гапида, озроққина бўлса-да, жон бор. Чунки бу йил мактабни битираётган қизларни билмадим у йигитлар бариси сўзсиз жўнайди. Ўқишга киролмаса ҳам шаҳарда қолади. Шундай бўлгач, Фармон биргаднинг ишонгани, суянгани биз бўлиб қоламиз. Биз билан муроа қилмай иложи йўк.

Ниҳоят, Фармон биргад пахтахонадан чиқиб, тез-тез юриб олдимизга келди. Бизга бир-бир синовчан қараб чиқиб:

— Энди кичкина мажлис қип оламиз,— деди.— Хўп, гапти лўндаси, тўрт азамат, бу йил бир ишлаб берасизлар. Сувга қўяман. Энди бола эмассизлар, хотин олсаларинг бемалол... ҳмм... демоқчи-манки, энди бемалол ишонса бўлади сувчиликни. Кейин, сувди пули яхши, биласизлар. Чопиқдан яхши-да ҳар тугул. Хўп, гап шу бўлмаса... Сен Бурҳон, Эрайигит иккаланг ўн саккиз гектарликка борасизлар. У ерда Сувонкул бор. Сен, Сайим, Розик билан Рўзининг ёнига. Ўшалар нима деса бажарасан... Бўптими?

— Бўпти, биргад амаки! Малик-чи, у ҳам борсин.

— Йўк, шошма. Маликбой ўн олтига боради... Болибек амакисига ёрдамчи бўлиб.

Сайим кулиб юборди. Менинг қовоғим осилди.

— Э, уёққа бормайман,— дедим тўнғиллаб,— бошқа жойга юборинг, чопиққа бўлсаям майли.

— Амаки, бунга қулоқ солсангиз, нималар демайди,— деди Сайим қитмирлик билан.

— Бунақа гапни қўй, Маликбой, ҳарбийга борсанг кўрасан. Топширик берилдими, бажариш шарт. «Э-бе» деб ўтирилмайди.

— Яшанг, амаки,— уни қувватлади Сайим.

— Қани, энди боринглар, шер йигитлар. Ҳамманга меҳнат дафтарча очтираман, стаж бўлади. Ўқишга нафи бор...

— Бригад амаки, манашияғини ёзиб берсангиз ҳам бир дунё стаж бўлади. Тишимиз пахтагизда чиққан,— деди Сайим. У жуда гапдон бола-да. Адабиёт муаллимимиз икки гапнинг бирида унга: «Сен сўзга бойсан, шоир бўласан», деб қўяди. Бу унча тўғримас, чунки Янгидархонда бирорта шоир йўк-ку! Бўлмаса кеча тил

чиқарган зумрашасидан, мункиллаган бобойигача гапга тўн бичади бариси... Ҳаммаси майли-ку, Фармон биргад яхши иш қилмади. Бу Болибек деган инжиқ билан қандай ишлайман...

Сайим иккимиз икки чети тутқатор тош кўчадан келяпмиз. Қуёш кўтарилиб, кун ҳалитдан дам қайтаряпти.

Сайим жигимга тега бошлади:

— Малик, жа шерик билан тушдингми? Ҳозир бориб кўрамиз, амакинг, ҳойнаҳой, қозикча йўниб ўтирибди. Кейин тушгача қоғоз қирқасизлар, сояда ўтири-иб, майда-майда гап қилиб. Уни амакинг пулдек тахини келтириб халтага жойлайди. Пешиндан кейин ер-осмон тандирдай қизийверади, сизлар бутун бошли дала ўқаригини...

— Бас қил энди! Сен ҳам жонга тегдинг.

— Бўлар гап-да, жўра. Сенга ачиняпман, рости ачиняпману кутқаролмайман. Кўрдинг-ку командирни, топширик берилдими, есть қилиш керак. Хўш, ҳали нимайди, ҳа, бутун бошли дала ўқаригини ремонт қип чиқиб, эрта пешин оғибми, худо билади, жилдиратиб бошлайсизлар. Э, бизни акалар маладес, аллақачон бир тегирмон сув бошқариб, икки-уч қулоқ тараб ташлагандир. Унинг бўлса на ўзи ёлчийди, на бировни ёлчитади.

Индамадим. Нима дейман, Сайим тўғри айтяпти. Ҳали уч ой ёз ўтиб кетади, бир сўм ҳам орттиролмайман чоғи. Фақат унинг писмиқ гапини эшитиб, офтобда куйганим қолади.

Кўксой кўпригидан ўтишимиз билан Сайим шарақлаб кулиб юборди. Болибек амаки тол соясида шох қирқиб, қозикча йўниб ўтирарди.

— Ассалому алайкў-ўм, амаки. Мана сизга шерик. Фармон биргад айтди, эзиб ишлатар экансиз,— деди Сайим.

Болибек амаки унга эътибор қилмади. Келишимни аввалдан билгандек:

— Абдумалик, буёққа кел, жиян,— деб ёнидан жой кўрсатди. Сайим: «Бўпти, жўра, соғ-омон юз кўришайлик», деб кўз қисиб кўйди-да, ҳуштак чалиб йўлга тушди.

— Энанг, укаларинг тузукми?

Болибек амакининг сўрашгани шу бўлди. Яна ишини давом эттирди. У шу туришда деҳқонга эмас, кўпроқ дурадгор устага ўхшаб кетарди: ёнида дастарра, қўлида теша, сал нарироқда ялтираб турган кетмони ёнида болғача, уч қирралаи эгов.

У қозикчаларни уч бўлак қилиб, сим билан боғлади. Кейин менга бюрди.

— Анави қоғозларни буёққа обкел.

Тол тагида турган селитрадан бўшаган қопларнинг бир боғламини кўтариб келдим. У битта қопни қайрилма пичоғи билан аввал узунасига иккига бўлди. Кейин ҳар бўлагини яна буклаб, текислаб кесиб чиқди ва дафтар варағича қолган қоғозларни тахлаб, бўш қопга жойлади.

— Энди сен ҳам, Малик, анави биттасини шундай кесиб чиқ. Пичоғинг борми?.. Ма, буни ол.

У пичокни менга берди-да, ўзи тол айрисига ташлаб қўйилган хуржунидан ўроқ олди.

Кун кизиди. Биз қоғоз кесиб ўтирибмиз. Ўроқ, пичокнинг «шиғ-шиғ» овозидан тишларим зириллаб, ғашим келади. Иккимиз ҳам жим. Хув нарида арқонланган эшак ҳар замонда ҳанграб қўяди. Ўзини гуп этиб иссиқ тупроққа ташлайди-да, ағанаб чанги-тади. Пахтазордан ҳовур кўтарилади.

Ҳали-бери иш бошлайдиганга ўхшамаймиз. Бу одамга ботиниб бир нима деб бўлмаса, сал гап билан кўнглингни сиёҳ қилади. Менга-ку, ҳали унақа қилмаган-а, лекин орқаваротдан эшитаман, у кекса-ёш, эркак-аёл деб ўтирмай, бетингда кўзинг борми, демай гапириб юборавераркан.

Шунинг учун дамим ичимда ўтирибман. Зерикканимдан уйку ғалва қилади.

Ниҳоят, қоғоз қоқларни бўлақлаб, тахлаб, биттасига жойладик. Энди бошласак керак, деб тургандим, у:

— Ана болғача, кетмонингни ўткирлаб олгин,— деди.

Бир-икки болға уриб, бўлди қилдим. Сезмабман, у кузатиб турган экан. Қўлимдан олди-да, индамай, ўзи обдон пешлаб қайтиб берди. Ниҳоят, ўзининг лаълидек кетмонини елкасига қўйди.

— Қоғозларди олмаймизми?

— Кейин...

Шу куни кечгача трактор қазиган ўқариқларнинг кам-кўстини тузатиш, ёрдамчи ариқчалар олиш билан умримиз ўтди.

Эртаси куни саҳар чоғи далага етиб келганимда, Болибек амаки бир боғлам кечаги қозикчаларни кўтариб, майдон ўртасидаги ўқариқ томон кетаётган эди. Иккинчи боғламни олиб унга эргашдим. Сўнг шох-шабба, мойли қоғоз, қирқилган қоғозларни ташиб олиб бордик.

Ўқариқ сўнгини кетмонлаб, кўтариброк беркитдик-да, ариқ ёка-лаб эллик-олтмиш қадамча ичкарига юрдик. Тўхтаган еримизда Болибек амаки ариққа тушиб, қозикларни қоқди. Шох-шаббани кўндаланг босди. Кейин устидан тупроқ ташлаб кўмдик. Болибек амаки тупроқни тепкилаб зичлади. Шундан сўнггина катта чашма ариғи дамбасига бориб, озгина сув очиб келди. Сув биз ташлаган бандга дуч келиб, қирғоқ билан тенглашгач, Болибек амаки ундан кулоқ очиб, ёрдамчи ариққа бошқарди. Ёрдамчи ариқ ҳам тўлгач, дафтар варағича қилиб қирқилган қоғоздан олиб, биринчи жўякка сув очди. У: «Мана шунақа қилинади», деб ўргатмай, чурқ этмай ишлар, мен унинг ҳаракатларини синчковлик билан кузатиб, такрор-лаб борардим.

Жўякка сув тарайман, у бир қур кўз ташлайди, ёқмаса, қоғозимни юлиб ташлаб, янгисини қўяди. Юрагим безиллаб туради: ҳозир бир ачитмасайди.

Бора-бора қўлим келишиб қолди шекилли, у менинг эгатларимга қўл урмай қўйди. Машғулотга берилиб кетганимдан куннинг тигини ҳам сезмасдим.

Тушликдан қайтгач, негадир мени дарров чарчоқ босди. Ҳар

жўяк бошида ўтириб тураверганимдан белим, оёқларим қотиб кетди. Тупрок тимдалайвериб тирноқларим ости зирқирай бошлади. Офтоб тафтига олиб, яланғоч елкаларим, бўйнимни ачитади. Болаларнинг қий-чуви келаётган Кўксой томонга бот-бот тикилиб қоламан. Тўрт-бешта қипяланғоч болакай йўл устидаги қайноқ қумга ётиб олган, бир нечтаси қувлашмачоқ ўйнаяпти. Бир-бирини қувлаб, гоҳ кирғоқ бўйлаб югуради, гоҳ толларга чиқиб кетади, гоҳ сувга калла ташлайди.

Юрагим орзикади: яқиндагина бизлар ҳам шунақа эдик, авжи саратонларда Кўксойдан чиқмасдик. Ҳов юқоридан тушиб олардикда, чалқанча ётиб оқиб кетаверардик, оқиб кетаверардик.

Эҳ, чопикда юрганларимиз ҳам хўп даврлар экан... Эрайигит, Сайим, мен қизчалар билан ёнма-ён тушиб олганмиз. Сайимнинг жағи тинмайди. Йўқ ердаги гаплар билан қизалоқларни оғзига қаратиб олган. Ҳаммасини ичагини узгудек кулдириб борди-да, тўсатдан Назира деган билан қирпичоқ уришиб қолди. Назира роса саннади. Сайим тиржайиб тураверди, юқтирмади. Қизча йиғлашга тушди. «Йиғла, қизим, йиғлагин, кўзинг қаро бўлади, жонга бало бўлади», деди Сайим бепарво, кейин чопикқа тушди. Қизалоқнинг ўтириб олиб хун-хун йиғлаётганидан Эрайигитнинг кўнгли бузилди. Қалин қошлари уюлиб, озғин юзлари оқариб Сайимга яқинлашди.

— Яхши иш қилмадинг,— деди босиқлик билан «адабий қилиб». (У кўп китоб ўқийди.) Сайим кетмонига суяниб, унга ҳайрон тикилди.

— Шунақа дегин... Бўлмаса сен яхши иш қил. Бориб уни юпатгин,— деди кулиб юбормаслик учун тескари қараб. Эрайигит унга янада яқин келди.

— Яхши иш қилмадинг, ундан узр сўра,— деди дона-дона қилиб. Сайим унинг елкасига дўстона қўл ташлади:

— Қизикмисан, Эрайигит, шу читтақдан кечирим сўрайманми?!

Эрайигит унинг қўлини силтаб ташлаб:

— Сенга нима дедим,— дея қаттиқ шивирлади. Ҳавотирда уларга яқинлашдим. Атрофимиздаги қизчалар шовир-шувир қилиб, безовталаниб қолишди. Назира олдимизга чопиб келди.

— Менга қаранглар, уришманглар, керак эмас,— деди йиғламсираб. Сайим ковоқ уюб тўнғиллади:

— Сен йиғлайверсанг уришамиз-да.

— Бўлди, йиғламайман, э, ўл сен,— қизча ортига қайтиб кетди.

— Ана, Эрайигит, эшитдинг-а, йиғламас экан, сен ҳам жаҳлингдан тушақол энди,— деди Сайим, пиқ этиб кулиб. Эрайигит ноилож жилмайди, юзига қон югурди. Бошқалар ҳам кулиб юборди. Дилхиралик тарқаб, ҳазил-хузул билан яна ишга тушдик.

Илгарилаб борганимиз сари дала ўртасидаги шотут улканлашаверади. Шу кунларда у фарқ пишган. Ҳали туш пайти маза қиламиз.

Шотутнинг бағри кенг, ўнлаб бола, устида юрса ҳам четдан қараган кишига кўринмайди. Танасига иккитамизнинг қулочимиз аранг етади. Заранг, чайир шохлари ҳар ёққа тарвақайлаб кетган, уларнинг энг учига чиқиб борганда ҳам бемалол кўтариб, оҳиста

тебраниб тураверади. Балх ёки марвартак тутдан бир ховуч есак, шираси томокни олади. Бундан бўлса еб тўймаймиз.

Шотутдан ҳайкамиз. Сабаби: «Фармон биргад шотут устида сариқ қизча кўрган...» «Саттор тракторчини шотутти деви уриб ўлдирган...» «Парда гунг шотутти шохини кесиб гунг бўлган»... деган гаплар эшитганмиз. Лекин кўплашиб келганимизда бу гапларни унутиб қўямиз. Шотут бўлса барча шўхликларимизни кечиради, тутиб олмайди.

Ярим соатча шотут ост-устини бозор қилгач, Кўксой бўйига жўнаймиз. Аввал оёқларимиз жизиллаб қуяди, кейин кифтларимиз чимиллайди. Беихтиёр чопа бошлаймиз. Чопганимиз сари шотут ҳам орқамиздан изма-из келаётгандай, Кўксой эса олислаб бораётгандай туюлади. Чопамиз, чопамиз. Жикка терга тушиб кетамиз. Йўл-йўлакай кўйлақларимизни ечиб оламиз-да, етиб келиш баравери сувга калла ташлаймиз. На қўл, на оёқларимизни қимирлатиб, жимгина оқа бошлаймиз. Орқадан югурган шотутни, тандирдай қизиган далани, сал ўтмай шу далага чопикка тушишимизни унутамиз. Чалқанча ётганча, тол япроқлари оралаб тушаётган нур тангалардан кўзимиз қамашиб оқаверамиз, оқаверамиз...

Булар ҳаммаси ўтиб кетдими-а, бунча тез?! Ҳаммамизни ҳар ёққа тарқатиб юборишди. Қизалоқлар ҳам бизларсиз роса зерикиб қолишгандир. Ҳозир улар «Шотутли»да чопик қилишяпти.

Эҳ, қанийди озгина дам олсак. Сувга бир шўнғиб чиқардим-да, куюқ сояда беш минут бўлсаям, мизғиб олардим. Лекин қайсар шеригим буни ҳаёлига келтирмайди. Бир зайлда шошилмай ишлайди. Пешонаси қийикча билан танғилган, эғнида костюм. Кун оққани сайин ҳаво димиқиб боряпти-ю, юзида йилт этган нам кўринмайди. Менинг ҳар мўйимдан тер қуюляпти.

Қуёш, ниҳоят, олисдан оқариб кўринган дайравот чангалзорлари ортига ўтди. Енгил шабада кўзғалди. Атроф қоронғилашди.

Болибек амаки арикка чўнкайиб кетмонини юваётганда сездимки, ишни тўхтатамиз. Дарҳол ёнига ўтиб, кетмонимни чая бошладим.

— Амаки, анча-мунча тараб қўйдик чоғи-а? — дедим уни гапга солиш учун.

— Ҳа, бир гектарча, ундан ҳам озроқ, — деди у, кейин кетмонини кўтариб, йиғма каравотларимиз томон йўл олди. Руҳим тушиб, хафа бўлиб кетдим. Кун бўйи тин олмай бир гектарга етказолмасак, шунча ерни қачон тугаллаймиз? Ҳаммасиям майли-ку, бунчалик ичимдан топ экан бу одам. Ҳайронман, жуда бурро дейишарди, тили заҳар дейишарди. Ўшандай бўлса ҳам майлиди, бир-икки сасиса, шу баҳонада жўнаворардим. Бу нима юриш, икки кундан бери биргамиз-у, бетма-бет келиб гаплашмаймиз. Очиқ-ойдин бир иш буюрмайди ҳам, ўргатмайди ҳам.

Қумғонга олов ёқдим. У анҳор бўйидан бир боғ ўт ўриб чиқди. Шу пайт қишлоқдан худди унинг ўзидек сариқроқ, жиккаккина ўғли — Бозор овқат келтириб қолди. У кунбўйи офтобда қок бўлган эшакка миниб, дадаси ўриб қўйган ўтни олдига ўнгарди-да, қо-

ронғиликда ғойиб бўлди. Бу митти болакайнинг отасидан бўлак одам эплолмайдиган асов эшакни мингани, қоронғида кўркмай юриши мени ҳайратга солди.

Болибек амакининг уйидан келган мошкичиридан тузук еёлмадим, қаттиқ толиқибман. Овқатдан сўнг Болибек амаки яна пайкалга кирди. Арқонлаб судрагандек унга эргашдим. У: «Сен бормай кўяқол», деганди, шартта изимга қайтдим-да, каравотимни ёйиб, ётиб олдим. Фонуc кўтариб ариқ ёқалаб юрган Болибек амакига термулиб ётиб, ухлаб қолибман. Тушимда нуқул у билан ғижиллашиб чиқдим. Эрталаб турганимда бошим лўқиллар, аъзойи баданим қақшаб оғрир эди.

Орадан ҳафта ўтди. Ўн олти гектарнинг ҳаммасига сув тараб чиққанмиз. Ишимиз енгиллашган. Фақат сув таралган жўяқлардан хабар олиб юрамиз. Бунгача-ку, тиним билмадик. Ҳатто кечаси ой ёруғида ҳам ишладик. Фармон ака бир нарсадан ҳам мамнун, ҳам ниҳоятда таажжубда эди:

— Бу одамови билан қандоқ чиқишиб кетдинг, ҳайронман. Ҳар ҳолда, муғомбир экансан, кўнглини топдинг, ука,— дерди.

Унга ҳеч нарса демасдиму, бироқ ўзим ҳам тушунмасдим: унинг кўнглини топадиган нима иш қилдимки... кейин бошқаларга қилгандек аччиқ-тизиқ гапирмади менга, ким билсин нега бундай?..

Кеча туш пайти Сайимнинг олдига бориб келгандим. У майдон чеккасидаги балх тут соясида, каравотида чўзилиб ётган кўйи кўл узатиб:

— Келсинлар, келсинлар, сувчи йигит,— деди ишшайиб.

У билан бирпас ҳангомалашиш, кейин сойда бирга чўмилиш ниятида келгандим. Афтимга тикилиб, беярашиқ кулиб туриши гашимни келтирди. Феълим айниб кирпидек хурпайиб олдим.

— Яхши юрибсанми? — дедим хушламай.

— Ёмонмас, хўш, ўзингдан сўрасак. Қани, буёққа ўтир-чи, амакингдан гапир. Қалай, айтганларим тўғри чиқдими-а? Тўғримикан?

— Амакимга нима қилибди, ҳамма қатори одам у ҳам.

— Бўлди, бўлди, тушунарли.

— Нима тушунарли?!

— Топишибсизлар. Гап бор-ку, ўхшатмасдан учратмас, деб. Мана, сенгаям юкибди ундан.

— Менга қара, сенга ким қўйибди ўзи отанг тенги одамни гап қилишни?!

— Хўп, бўпти, бўпти, ана гапирмадик. Ишдан гапир, жўра, «Қўйкўтон» бўлдимми? Ёки яна бир ой юрасизларми?

— Нега бир ой, индинга ташлаймиз сувни. Шерикларинг қани?

— Улар аллақачон «Шотутли»да. Уч кун бўлди. Чала ерларга сув ҳайдаб қўйдим, кечдан бўғиб, ўша ёққа кетаман.

Бу ерда тамом бошқача аҳволни кўрдим. Пайкалнинг дастлаб сув олинган бўлаги аллақачон оқариб қолган. Ўртадаги сув кўллаган нишаблик ялтираб турибди. Сайим бўлса бир ариқ сувни эллик-тача эгатга қоғозсиз, ўлчовсиз бошқариб қўйибди. Бунақа суғо-

ришлар ҳам бўларкану. Унинг шу қилиғини Болибек амаки кўрсами, кетмон билан солиб қолиши ҳеч гап эмас.

«Улар йигирма уч гектарликни тугаллаб, «Шотутли»га ўтишибди», дегандим, Болибек амаки буни: «Биз қачон тугатамиз?» деган маънода тушунди шекилли, менга нохуш тикилди. «Жуда чала суғоришибди», дедим дарров.

Чойга ўт ёкиб турувдим, табелчи Амин сариқ мотоциклда келиб: «Ҳозир шийпонга боринглар, мажлис бор, чойни ўша ерда ичасизлар», деб тайинлаб кетди.

Мажлисга тракторчи, сувчи, чопиқчиларнинг ҳаммаси келган. Қизил алвон ёпилган стол ёнида колхоз раиси, агроном, бригадир ўтирарди. Агроном тушгача ўтказилган текширув ҳақида ҳисоб берди. Гал суғориш масаласига келганда, Сувонкул аканинг группасини сусткашликда айблаб ўтди. Розик акаларни мақтади. Бизлар эсига ҳам келмадик. Йиғилиш сўнгида икки чопиқчи аёлга бир кийимликдан духоба, тракторчиларнинг биттасига эллик сўм, Розик акаларнинг группасига юз сўм пул мукофоти берилди.

Менга жуда алам қилди. Болибек амакининг хотиржамлиги эса беттар жаҳлимни кўзғатарди. Соё ёқалаб, иш жойига қайтаётганимизда, биринчи марта ботиниб унга ёрилдим.

— Амаки, нимага ҳақингизни талаб қилмайсиз. Ўшалардан қаерингиз кам? Улар алдам-қалдам ишлашади, пулни кўп олишади. Устига устак уларни мақташади...

У индамай борди-да, бирдан жеркиб берди.

— Бас қил! Нима, сениям мақташинми? Қорнинг тўядими шунда?!

Анчагача жим кетдик. Тумшайиб олганимга, яна ўзи гап бошлади.

— Ўғлим, кўявер! Ҳали келгусингда бунақа ишларни кўп кўрасан. Лекин нокасларди олдида сира паст тушма. Ҳалол ишлаки, ҳеч кимдан тилинг қисик бўлмасин. Буларди ишини қара. Бу ғўзалар одам бўладими энди?! Ахир, бутун кишлоқ бола-бақра бўлиб кўз тиккан бу ерга. Кузда нима оламиз?! Молдан, томорқадан даромадимиз бўлмаса. Савдогарчилик қилмасак... Шўрлик хотинлар бу заранг ерларни чопикдан чиқаргунча, ичаклари буралиб кетмайдими?! Қўлинг синсин, топганинг боққанингга буюрмасин демайдими?!

У жимиб қолди. Мендан ҳам садо чиқмасди. Бу пайтда «Шотутли» чеккасидан ўтаётгандик. Далада зоғ кўринмас, Розик акалар шийпонда биздан кейин ҳам ўтириб қолган эди. Ўқарикқа кўзим тушиб, ҳайрон қолдим: суви қуриб қолибдими? Разм солиб қараб, аҳволни тушундим. Суви қуримаган, балки ариқ тубидан катта тезлик билан оқиб кетяпти. Демак, қайси бир банддан урган. Югуриб соё бўйидаги тепаликка чиқдим-да, пайкал этагига тикилдим. «Ўҳ-ҳў, ойдинкўл-ку!» Негадир қувониб кетдим.

— Амаки,— дедим ўша ердан туриб,— мукофот олганларди аҳволни қаранг.

Хаёлланиб бораётган Болибек амаки хушёр тортди.

— Нима гап?

— Ўқарикни уриб кетибди, ҳаммаёқ Ойдинкўл. Агроном билан раис бобо бир кўрсайди.

— Югур!

— Нима? — анграйиб у кишига қарадим.

— Югур кетмонга, тез бўл!

— Э, қўяверинг, амаки, ўзлари бир терлашсин.

— Чоп, дедим, ҳайвон!

Увоқкина одамнинг бунчалик бақирини сира кутмовдим. Зипиллаб қолдим. Кетмонларни олиб қайтганимда, у ўқарик бошида тош қотиб турар, ранги бўздек оқариб кетган эди. Ўз кетмоним билан дуч келган ерни ўйиб, сувга ташлайвердим.

— Тўхта!

Болибек амаки костюми билан этигини ечди-да, кўйлак, шимда ариқка кўндаланг ётиб олди. Сув бир қалқиб тўхтади-да, сўнг унинг устидан ошиб, йўлида давом этди. Кўрқиб кетдим: «Бу одам нима қиляпти?»

— Энди ташла! — деб бақирди у.

Ҳовлиқиб Болибек амакининг усти оша тупроқ ташлай бошладим. Шошилишда ишим унмасди, тупроқ кўпаймас, сув ўз йўлига кўндаланг тушган одамни кўмиб, жаҳл билан олдинга интилар эди. Дала ўртасида ёлғиз шотут қаққайиб турар, яқин атрофда бирор жонзот йўқ, оёғим остида эса Болибек амаки бақирарди:

— Нуқул бир ердан олма, ўйиб юбординг. Ғўзани тагидан олма! Ариқди лабидан ол, ана шу ердан, тез-тез!

Ҳар тупроқ ташлаганимда, сув лойқа аралаш унинг юзларига шалоплаб уриларди. «Дамба» олдида тупроқ кўпайиб, ариқ тўсилди. Сув дамланиб, қулоқлардан ёрдамчи ариқларга қуйилди. Улардан жўякларга тарқала бошлади. Болибек амаки мени ҳамон тинчитмасди. Тупроқ билан унинг ярим танасини кўмиб юборибман, кўлини кўтариб: «Торт», дегач, лой орасидан базўр тургазиб олдим. У ариқ лабига ўтириб нафас ростлади-да: «Юқорини кўриб чиққин, ҳамма эгатларга сув чикяптими, йўқми?» — деди. Сўнгра юзини чайиб ҳорғин қўзғалди. Кетмони, костюмини елкасига, этигини кўлига олиб, тамоми эгни бошидан лойоб чакиллаб, этакка юриб кетди. Ёши бир ерга бориб қолган одамнинг (қизик, неча ёшда экан?) шу кўйда юрганига ачиндим.

Юқоридан хабар олиб қайтганимда, Болибек амаки сўкиниб, тизза бўйи сув кечиб юрар, тўпланиб қолган сувни йўл топиб қочирмоқчи бўларди. Аммо бу ер чуқурлик бўлганидан сувни чиқариб юборишнинг иложи йўқ эди. Мен етиб келишим билан у олдимга чиқиб, уватга ҳорғин чўкди. Ғўзаларга ачинганиданми, ё бошқа нарса ёдига тушганми, кўзлари жикка ёш эди. Боя мени ҳақорат қилгани эсимга келмайди, қайтага ўз қилиғимдан хижолат тортиб, унга хавотирли қараб қўяман. У қулоғигача сувга ботган ғўзалардан кўз узмайди. Ғўзалар чўкаётган одамлардек: «Кутқаринглар», деб илтижо қилаётганга ўхшайди.

Анчадан сўнг кетмонларимизни олиб йўлга тушдик. Анҳорга

етгандик ҳамки, олдимизга хаворанг «Волга» келиб тўхтади. Машинадан кулимсираб раис, орқасидан агроном, Фармон ака, Розик акалар тушдилар.

— Ҳа, Болибек, чўмилибсанми, тағин кўйлак-иштон билан-а?

— Ҳа, жуда иссиқ, куйиб кетдим, раис бобо! — деди Болибек амаки зардали. Сўнг ювингани сойга тушди.

Раис кулимсираб ҳамроҳларига, улар илжайиб, менга қарашди. Ўзимни тиёлмадим.

— Розик аканинг ойдин кўлида чўмилдилар,— дедим ўйлаб ўтирмай.

Раис, «не деяпсан?» дегандек нохуш тикилди. Сўнг гапнинг тагига етди шекилли, Розик акага ўқрайди. У ранги ўчиб, питирлаб қолди. Кўлимдан кетмонни юлиб олди-ю, уват бўйлаб чопиб кетди. Раис агроном билан бригадирни ҳам шу ерда қолдириб, Болибек амаки иккимизни машинасида қишлоққа олиб кетди. Уйда кийимларимни алмаштириб қайтиб борсам, Болибек амаки аллақачон пайкал оралаб юрарди. Эғнида иссиқ пахталик.

— Келгин, Абдумалик,— деди у очилиб.— Бугун роса чарчадинг-а? Ҳа, майли, эрта насиб бўлса, сувни ташлаймиз, кейин бир-икки кун дам оласан.

У ўқариқ ёқалаб, мен этакдан юриб, далани кўздан ўтказга бошладик. Сувга қонган жўякларни бўғиб, адоғига етмаганларининг сувини кўпайтириброк қўйдик. Шу зайлда шомга қадар бутун пайкални кўриб чиқдик.

Шу кеча Болибек амаки иккимиз биринчи марта хотиржам, очилиб суҳбатлашдик.

У етим ўтган болалиги, фронтдан яраланиб, бунинг устига, ўпкаси шамоллаб, яримта бўлиб қайтгани ҳақида гапирди. Дадам билан дўстлиги, иккаласи доим ҳазил-ҳузул қилиб юриши, лекин дадам ҳазилни эплей олмай, бир неча бор чуви чиқиб қолганларини кула-кула сўзлаб берди.

Бир куни дадам ярим тунда келиб, уни каровоти билан судраб сувли ўқариққа туширибди, каравотдаги одам: «Ким у, нима қияпсан?» деб сапчиб туриши билан дадам қочиб қолибди. Чунки, Болибек деб ҳазиллашган одами колхоз раиси бўлиб чиқибди-да. Райондан қайтаётган раис шофёрига обком вакилини шаҳарга ташлаб келишни тайинлаб, ўзи сувдан хабар олиш баҳонасида машинадан тушиб қолган ва бир зумгина Болибекнинг ўринтўшагида мизғиб олмоқчи бўлган экан. Бироқ кўзи илиниши билан кимдир каравотни судраб қолибди...

Болибек амаки: «Даданг халққа ғамхўр эди, Фармон ҳам ёмон одаммас-у, бўшангроқ, уни Розиклар ўйнатишяпти,— деди.— Даданг каллали одам эди, лекин ўкий олмади. Сен ўкигин. Ўқиб келсанг, кўрмагандек бўлиб кетасизлар,— деб насиҳат қилди.— Менам ажалга сабр берса, Бозорбекни ўқитаман. Қизларнинг йўриғи бошқа. Эгаси чиқдими, бериб юбориш керак. Ишқилиб соғ бўлишсин...»

Юзимни алланима сийпаб ўтгандай бўлди. Кўз очиб, дастлаб тиник зангори осмонни кўрдим. Жуда баландда қалдирғочлар чарх урар, уларнинг шўх вижир-вижири атрофни тутиб кетганди. Осмон кунчиқар томонга оқаринқираб бориб, уфқ — қорли тоғлар орти эса кумушдек ярқираб кетганди. Сал ўтиб, олтинранг тус олабошлади. Энг юксак чўкки ортидан қуёшнинг бир чеккаси кўринди.

Бу гўзал манзарани биринчи бор кўраётгандай маҳлиё бўлиб қолдим. Секин-аста юқорилаб бораётган қуёшнинг нури кўзларимни қамаштирмас, балки юзларимни сийпалаб, ўзи томонга чорларди. Гўё ҳозир қуёш чўкки ортидан кўтарилиб олган заҳоти, бутун борлиқ жарангос бир оҳангга тўлиб кетадигандай эди.

Шу маҳал ёнгинамда шарпа туюб диққатим бўлинди. Қарасам, Сайим. У Болибек амакининг бўш каравотида омонатгина бош эгиб ўтирар, ёнида кетмони, каттагина тугунчаси бор эди. Менга кўзи тушиши билан алланечук ночор, гуноҳкор йўсинда кулимсиради...

Болибек амакини излаб, далага кўз югуртдим. У ярқирок кетмони елкасида, кўм-кўк, бўлиқ пахтазор оралаб кунчиқар тарафга, назаримда ўша юксак тоғлар сари одимлаб борарди.

БОЛИБЕК АМАКИНИНГ ЎҒЛИ

Пешин пайти. Қоқ тепада саратон офтоби ловиллайди. Бутун борлиқ унинг ҳукмида, сукутда. Пахтазордан живир-живир ҳовур кўтарилади. Ғўзалар барги оқариброқ кетган. Эгатларга таралган сув қайноқ тупроқда унсиз, мажолсиз, лекин тўхтовсиз илгарилайди. Дала бошидаги тош йўлдан икки боғ ўтти ортма қилиб, устига ўзи ўтирган бола эшагини қичаб ҳайдаб кела бошлади. Узун қамиш қиёқларга қулоқларигача кўмилган тойхари жимитдек бола ҳукмида бошини осилтирганча югургиларди.

Олдинда — тол соясида чойхўрлик қилиб ўтирган сувчилар кўринди. Бола эшагини секинлатди. Даврадагилардан бири — Фармон биргадир ўрнидан оғир кўзғалиб, унинг йўлига чиқди.

— Ҳорманг, Бозорбек, полвон йигит!

Бола бригадирнинг рўпарасида тўхтаб, салом берди, унинг қисқ кўзларига саволомуз тикилди.

— Роса ортибсан-ку! Қаёқдан топдинг бунақа ўтларни?

— Янгидархон зовуридан.

— Сувга тушиб ўрдингми?

Бозор бош ирғади.

— Илондан кўркмадингми?

— Э, йўқ, — деди бола бетокат, бу одам нега тўхтатганини у яхши биларди.

Бригадир болага яқинроқ келди. Эшак бошини буриб, қамишдан

бир тутам узиб олмоқчи бўлган эди, бола арқонни тортиб, бунга имкон бермади.

— Қани полвон, тунов кунги гапни ўйлаб кўрдингми? — деди бригадир овозини пасайтириб.— Жим бўлиб кетдинг, жўраларинг бари далада.

Бола сув таралган жўякларга бир зум тикилиб қолди, сўнг бригадирга юзланди:

— Амаки, мен чопиққа чиқолмайман.

— Нега?

— Уйда мол-қўйлар бор, уларга ким қарайди?

— Шундай-шундай, бу ҳам тўғри. Моллар ҳам керак...— бригадирнинг манглайи тиришди.— Менга қара,— деди сўнг негадир шошилиб,— сен далага чиқавер, кечқурун иш тугашидан сал олдин кетасан-да, оламжаҳон ўт ўриб оласан. Ана бор, ўзимизнинг беда-поя уватидан, қоровулга тайинлаб қўяман, индамайди.

— Ҳозир шунақа дейсиз-да!

— Йўқ, гап битта. Нима, менга ишонмайсанми?.. Бир ёғи энди, кичкина бўлмадинг, далада ишлаб борсанг, рўзғорга ҳарна қувват. Болибек раҳматли бўлганда-ку, ҳали унча зарур эмасди. Мен ҳам сизларга пича ёрдам бўлсин, дейман...

Бозор унинг семиз, қорамағиз юзларига бирпас сўзсиз тикилиб турди-да, эшагини ниқтади. Бригадир буни розилик аломати деб билди:

— Ҳа, шундоқ қил! Эртагаёқ кетмонингни олиб чиқавер,— деди даъваткор. Сўнг унинг ортидан қараб қоларкан: «Бригадирлик хўп ажаб касб бўлдимми? Неваранг тенгига ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмасанг, ишинг битмайди-я»,— деб ўйлади.

У даврага қайтиб буклаб қўйилган пахталикка ёнбошлади. Дастурхондаги алланимага ўйчан тикилди. У тикилган нуқтада митти чумоли каттагина увокни судроқларди. Розик исмли озғин, ўрта ёшлардаги сувчи пиёлага новвот солиб, чой қуйиб бригадирга узатди.

— Нима, ишламайман дейдими Болибекди ўғли? — деб сўради.

— Ҳа шу, ўт ташиш, мол-ҳол, дейди.— Бригадир чумолидан кўзини узиб, ўрнига туриб ўтирди.— Лекин жуда пишиқ бола-да, занғар. Ортиб келаётган ўтини қаранглар. Ўзи нимдошгина-ю, жуда чайир.

— Худди отасининг ўзи-кўзи. Ота оёқ кўтарган, бу босган,— деди Саттор исмли ёши ўтинкираб қолган, ўйчан қиёфали бошқа бир сувчи.

— Айниқса тили, тушмагурни,— деди Розик,— мени кичкинам билан бирга ўқийди-да. Маҳмадоналигидан мудом малимларидан дакки еб юраркан. Болибек ҳам шунақамасмиди?

— Лекин ўқиши ёмон эмас шекилли,— деди Саттор ака.

— Э, қаёқда, ундан фақат гап оласиз. Отасининг бола-си-да.

— Йўқ, ўқиши яхши,— деди ёшгина бир йигитча.— Шу йил олимпиадада математикадан райондаям, областдаям биринчиликни

олди. Республикага бориши керак экан-у, ўрнига бошқа биттасини юборишибди.

— Бирор қилиғи ёқмагандир-да!

— Йўқ, ундай эмас, ноҳақлик бўлган,— деди йигитча қизишиб.— Бунинг учун малимлар айбдор, талашмаган. Бечора бола йиғламоқдан бери бўлганди.

Розиқ индамай қолди. Фармон бригадир жимликни бузди.

— Ҳозир бир воқеа ёдимга тушди,— деди кулимсираб.— Бир куни раҳматли раис бобо билан юқори зонадан машинада келаётувдик, қарасак, ҳўв олдинда Болибек кетяпти. Эшагига икки боғ ўт ортган. Унда беда қоровули эди. Раис мошинни Болибекка етиб тўхтатирди: «Болибек, йўл бўлсин», деди.

«Ўт олувдим, қишлоққа ташлаб келай», деди Болибек, эшагини аранг тўхтатиб. Биласизлар, эшаги ёмон асов эди, турган ерида айлана бошлади.

«Постни ташлаб-а? Ўтни ҳар ёқдан ўриб кетишяпти, сен бўлсанг ўзингнинг ғамингда», деди раис жўрттага қовоқ уюб.

«Ўғлимни қўйиб келяпман, қараб туради, раис бобо», деди Болибек, у бетоқатлини боряпти денг. Орада эшагини боплаб сўкиб ҳам олди. Жиловни силтаб тортиб, аранг тинчитди.

«Ҳм, шундоқми... беда ҳам ўрибсан-ку, сенга мумкин экан-да», деди раис энди гапни бошқа ёққа буриб.

Ростданам ўтлар орасидан бир икки тутам йўнғичқа кўриниб турарди, лекин расмана эмас, ҳали, уватда ўсадиган ёввойиси эди. Раис бобо атай унинг жиғига тегаётувди. Кейин денг, шофири Талъатга: «Багажника ортиб ол, фермага ташлаб ўтамиз», деди. Талъат бўлса хижолат. Болибекнинг ранги ўчиб:

«Раис бобо, қўйинг, бунақа қилманг, яхши эмас», деди икки-уч қайта. «Кўявер, ҳазиллашяпти», дегандай кўз қисаман, Болибек қани тушунса.

«Нега унақа қилмас эканман, колхоз бедарвозами, ташиб кетаверасизларми? Қани, тушир. Гапни кўпайтирма», деб раис дўқлаб берди-ку. Болибек шахд билан ўтни тупроққа ағдарди-да, эшагини баралла сўкиб, халачўп билан тасир-тусир уриб орқасига қайтиб кетди.

Шу кетишда тўғри бедапоя ўртасига кирибди. Катта-катта икки боғ ўт ўриб, қишлоққа жўнабди. Раис бобо ҳалиги икки боғ ўтни ташлаб ўтайлик деб машинасини Болибекларнинг кўчасига ҳайдатибди. Бундоқ қараса, Болибек икки боғ бедани дарвозасидан олиб кираётганмиш. Оббо, роса боплабди-ку, мени, деб раис кулиб юборибди... Ҳозир ўғлини кўриб, ўша воқеа эсимга тушди. Ушоққина бўлсам, жуда зардали, тез одам эди, раҳматли.

— Иши пухта эди Болибекни,— деди Саттор ака.— Биз-ку далага фақат кетмон кўтариб чиқамиз. Унинг хуржунида болға, тешадан тортиб, ўрок, эговгача бўларди.

— Ҳа, ҳеч эринмаган банда эди, раҳматли, одамни зериктириб юборардики,— гапга аралашди Розик.

— Шунинг учун ҳаммаларинг унга шерикликдан қочардиларинг,— деди Саттор ака,— ёки қўрқардиларингми-а, Розиквой?

— Нимасидан кўрқамиз, Саттор ака, қизик гапирасиз.

— Билмадим, ишқилиб бир гап бор эди-да, ўзларинга қўш-масдиларинг. Мен унда мироб эдим. Қачон қарасам бир ўзи ёки ёш болалар билан ғўза суғориб юрарди. Лекин жуда пухта, ҳалол ишларди-а, Фармон?.. Айтмоқчи, Розик, Ғазирадаги тўйда Болибек сенга нима деганди, шуни айтиб бер.

— Сиз ҳам бир тутиб олсангиз қўймайсиз-да, Саттор ака. Отам замонлардаги сассиқ гапларни чўзиб юриш нима керак?

— Хўп, бир мавриди кеп қолди-да.

— Э, мавридиям ўлсин...

Бу ердан ҳозиргина ўтган болакай даврада отаси ҳақида гап очилишига сабаб бўлгани, ҳозир уни баъзилар миннатдорлик, ачиниш туйғулари билан, баъзилари қай замонлардаги, қандайдир адоват, аламлар билан хотирлаётганидан беҳабар дала йўлидан кетиб борарди. Эшак туёқлари остидан кўтарилган оппоқ чанг юқорирок ҳаволанишга эрингандай бир зум туриб қолар, сўнг ер бағирлаб пахтапоя томон сурилар, сой бўйидаги толларда беором чумчуқлар чирқиллар, боланинг кўзлари юмилиб-юмилиб кетарди.

Қок тепада саратон офтоби ловуларди...

* * *

— Ўғлим, айти сенбоп иш топиб қўйдим,— деди Фармон бригадир Бозорнинг елкасига қоқиб.— Чопиққа бориб юрма. Мана шу сувчи амакиларингнинг шарбатига қараб юрасан. Ҳар бир далада иккитадан шарбат ўра бор, шуларди кўзгаб турасан. Биттаси ҳўв дамбанинг олдида, иккинчиси даланинг у бошида. Булар Саттор амакингди ўралари,— у ёнидагиларга қараб кулиб қўйди.— Айтиб қўяй, айнан ана шуларга эҳтиёт бўласан. Йўлнинг чеккасида. Катталар ўтиб қайтганда сени кўрсин. Бўптими, маъқулми? Ҳа, яша! Қани кел, буёққа ўтир.

Бригадир сувчилар ёнига қайтиб ўтираркан:

— Энди гап бундай, жўралар,— деди,— бугун правленияда гап бўлди. Яқин орада комиссия келиши керак. Озарбайжонликлар, тожикистонликлар ҳам келишаркан. Бизга олиб келишлари тайин. Бу ҳар йилги гап. Раиснинг ишонгани, кўрар кўзи биз. Хуллас, уялиб қолмайлик.

Чойхўрликдан сўнг сувчилар иккига ажралди. Розик укаси Рўзи ва икки шеригини олиб сойнинг нарёғига ўтиб кетди. Саттор ўз одамлари билан шу ерда қолди. У Бозорга толдан икки қулочча ёғоч кесиб берди-да, шарбат ўра бошига етаклаб борди. Қиладиган ишини тушунтирди. «Бўпти, ўғлим, сенга ишондим, сув шарбатсиз оқмасин. Шу сафар бир тўйса гуркираб кетади»,— деди.

Бола дарҳол ишга киришди. У аввалига, «келиб-келиб энди гўнг қазийманми?» деб шу ишни рад қилмоқчи бўлувди. Кейин билса,

бунинг сира ёмон ери йўқ экан. Гўнгни прицеп билан ҳовуз чекка-сига келтириб тўкишган, уни паншаха билан сувга туширади. Сув ҳовузнинг бир ёғидан кириб, иккинчи ёғидан чиқиб кетади. Ҳар замон кўзғаб турилса, бас. Бир оз хидини демаса... Лекин бу ҳам... Уйдаги сигир, бузоклари остини доим ўзи тозалайди, сув-емига ўзи қарайди, кўниқиб кетган. Отасининг бир гапини у сира унутмайди: «Ўғлим, молга эркак қараши керак. Бунинг хосияти бўлак», дерди у.

Бозор отасининг вафотини, умуман, ўлим деган сўзнинг дахшатини, ёшлиқ қилибми, аввал унча англаб етмаганди. Тўғри, ўша куни кўп йиғлаганди. Бироқ ҳозир ўйлаб қараса у кўпроқ онасининг хушидан кетиб қолгани, опаларининг «вой дадажоним-ей» деб юзлари шишиб, ўзларини ҳар ёққа ташлаб бўзлаганидан хўрлиги келган экан. Лекин орадан ўн беш кунлар ўтиб уйларидан одам оёғи тинавергач, отасини кўмсай бошлади. Қаттиқ кўмсади. Аввалига ҳеч кимга сездирмай суратини қидирди. Опаларининг альбомларидан, уйдаги сандиқчалар, эски китоблар орасидан... Сўнгра опаларига айтди. Улар ҳам роса излашди. Охирида оналаридан сўрашди. Онанинг дарди минг бўлди. Оталаринг шўрлик расмга тушишни ўйламаган экан, деб юм-юм йиғлади. Бозор шундагина ўлим деган сўзнинг фаҳмига етгандай бўлди. У — соғинч, қаттиқ соғинч дегани экан. Ўлган кишингни ҳар қанча соғинма, уни ҳеч қачон, ҳеч қаерда учрата олмас экансан.

Бозор бир зум ёлғиз қолдими, отаси ҳақида ўйлашга, унинг сўзларини эслашга тиришади. Отасининг юриш-туриши, хатти-ҳаракатларини тасаввурида жонлантириб, унга таассуб қилишга уринади. Отаси унга сира қаттиқ гапирмас, кўп ҳам гапирмас эди. Уйда кам бўларди. У гўза суғорар, баъзан маккажўхори ёки беда қоровуллигига кўйиб кўйишар, терим пайтлари хирмончилик қиларди.

... Бозор кун бўйи ҳовузларни кўзғаб юрди. Сой бўйига тушиб, икки боғ ўт ўрди. Зерикканида сувчиларнинг ёнига бориб уларнинг ишини кузатди, ишларига кўмаклашди. Саттор аканинг шериклари ҳаммаси хушчақчақ, ҳазилкаш одамлар экан. Бақириб-чақириб ишлашаркан. Иккинчи далада эса фақат Розикнинг овози эшитиларди: «Ў фалончи, сувни кўпайтириб кел, мазаси қочди! Қоғозни обкел! Хов, мушукни пешобидай жилдирагма, кўп-кўп оқаверсин!» Бошқалар жикка терга тушиб индамай елиб югуради. Розик фақат ўқарикка банд ташлаб беради-да, шерикларининг ишини кузатиб юради. Бозор уларнинг олдига иккинчи бор келганида:

— Сен бола бекорчиликдан зерикяпсан шекилли, бориб чой қайнатиб тур, пешин бўп қолди,— деди.

Шундан сўнг, у Бозорга чой қайнатишни, қишлоқдан — бригадирнинг уйдан иссиқ овқат келтиришни юклаб қўйди. Бу ишлар меҳнатга бошдан кўниккан Бозорга сира малол келмасди. Шарбатни кўзғаб юриб ора-чорада ўт ўради, сўнг ўтни эшагига ортиб қишлоққа жўнайди. Қайтишда овқат олиб келади. Чой қайнатади. Айрич кунлари тушликка шотут ҳам териб қўяди. Сувчилар бемин-

нат дастёрдан хурсанд. Айниқса, Розик! У икки гапининг бирида: «Сени келаси йил ўзимга оламан, бирга сув қўямиз», дейди.

Сувчилар кунига уч маҳал — эрталаб, тушда ва кечкурун овқатга тўпланишади. Бозор бир соат, ярим соат бўлсин уларнинг ана шундай давра куриб ўтиришларини мушток кутади. Гангир-гунгур суҳбатни, ўтган-кетганлар ҳақида ҳангомаларни берилиб тинглайди.

Ҳали ақли қуюлиб улгурмай кўнгли ўқсиб қолган гўдак отасига бериши лозим бўлган меҳрни отасининг тенгқурларига — у билан бирга ўсган, бирга ишлаган, уни тез-тез эслаб турадиган одамларга бериб, уларга тобора қаттиқроқ боғланиб борарди.

Бир куни даврада «Шотутли» ўртасидаги шотут ҳақида гап кетди. Саттор ака липокчада дурдай ялтираб турган қоп-қора шотут меваларига тикилиб ўтириб, сўз бошлаб қолди.

— Ажаб дарахт-да. Муштдай бола эдик, шотут шу туришда эди. Ҳозир ҳам шу. Бизлар мана қариб қолдик.

— Уям ҳозир анча қарибди, амаки,— деди ёнидаги йигитча.— Аввалги ҳосили йўқ.— Ора-орасидан кўп шохлари қувраб қолган.

— Қаров йўқ-да. Ҳаммамиз териб ейишни биламиз-у, парвариш қилишни ўйламаймиз.

— Қизиқ гапирасиз,— деди Розик,— қатрангидай дарахт бўлса, уни тагини чопиш керакми? Томири кетгандир ўзиям етти қават ерди тубига.

— Шундай дейсиз-да, Розиквой, дунёда қаровга, меҳрга муҳтож бўлмайдиган нарса йўқ. Эслайсизми, шотут ҳов бирда ўтин бўлиб қолганди. Болибек одам қилувди.

Бу гапни эшитиб, Бозор ялт этиб унга қаради. Саттор ака сўзида давом этди. Унинг ҳикоя қилишича, «Шотутли» даласи чакаладан очиб олинганда шотутлар уч туп экан. Бу урушдан анча олдинги гап. Бир ҳовликма бу ерга бригадир бўлиб келиши билан икки тупини кўпортириб ташлабди. «Ҳали бу далаларда тракторлар юради, халақит бермасин», дебди. Бунисини ҳам олдириб ташларкану колхозчилари йўл қўймабди. Яна қизиғи, бу тутга Файзулла Хўжаевнинг ҳам назари тушган, уни дала ўртасида қолдиришганини маъқуллаб, қувониб гапирган экан.

Бир йили киш жуда қаттиқ келади-да, кўкламда шотут барг чиқазмайди. Ҳамма ачинади. Чигит экишдан олдин бульдозер ва уч-тўртта колхозчи болта-арра қилиб, шотутнинг олдига келишади. Болибек эса уларни яқинлаштирмайди:

— Шотутдан бошқа ишинг йўқми, Фармон,— дейди жаҳл билан,— ўн метрга пахта экмасанг, планинг тўлмай қоладими?!

Бригадирнинг фиғони чиқади, улар азалдан ит-мушук экан-да.

— Куриб қолган-ку, ҳой акс одам, қуриган дарахтти хосияти бўлмайди.

— Сен ҳали шотутни билмабсан, унча-бунча нарса буни қури-толмайди. Саратон кирсин, ҳали кўрасан,— дейди Болибек.

Ўша йили у «Шотутли» даласининг чигит сувидан сўнги суви-гача ўз зиммасига олибди. Шотутнинг тагидан узлуксиз сув оқиб кўйибди. Саратон кирибди. Беш кун ўтибди, ўн кун ўтибди. Болибек-нинг кўзи шотут шохларида эмиш. Дарахт устига чиқиб қуртак из-

лармиш. Саратоннинг ўн бешларига ўтиб, заранг новдаларни ёриб куртаклар чиқа бошлабди. Кейинги йил ёзда Болибек шотутнинг куриган шохларини қирқиб, пардозлабди.

«Шотутли» даласи... Ердан живир-живир ҳовур кўтарилди. Қуюнчалар чор тарафга бетоқат югуради. Шотут бўлса ўртада гунгу лол туриб қолган. Олов шар унинг қоқ тепасидан кетмай беаёв ловуллайтиди. «Ҳозир шотут бир ғарам ғўзапоядай ёниб кетса-я», деб ўйлайди Бозор...

У сувчилар ёнидан тез-тез ғойиб бўладиган одат чиқарди. Бола озгина бекор қолса «Шотутли»га югураётганди. Бозор шотутнинг остини ўт-ўлан, хас-хашакдан тозалади, текислади. Ғўза эгатидан дарахт тубигача кичкина ариқча қазиб қўйди. Соярав томонидан супача кўтарди. «Далага сув олинганда ўтириш жойимиз бўлади», деб ният қилди. Бу ишлардан ҳеч кимнинг хабари бўлмади.

Икки кунки, сувчилар ўқариқ кўмишяпти. Сувчилардан фақат Розик йўқ. Укаси Рўзининг айтишича, бели оғриб қопти. Бозор Саттор аканинг пичингларидан сездикки, бу Розикнинг одатдаги касали — қаерда умумий иш бўлса ўзини четга тортаркан. Рўзи ҳам ишни ёлчитмасди. Озгина кетмон урган бўларди-да, ўтириб оларди.

— Ҳа, Рўзивой, белми? — деб қўярди Саттор ака.

— Ҳа, сабил, чўрт узилгудай бўляпти.

— Э, чатоқ бўпти, авайланг,— дейди Саттор ака, кейин ёнидагиларга қараб, кулиб қўяди. Кечга яқин ҳамма дам олишга ўтирганда, Рўзи сой бўйига тушиб кетади, ўт ўриб катта қопга жойлайди. Шомда орқалаб йўлга тушади. Саттор ака киноя қилади.

— Рўзивой, белни авайланг, бел керак.

Рўзи шу кўтарганча, бир дам олмай кишлоққа етади. Рўзи Розикнинг укаси. Розикнинг укаси бўлса ҳам, унинг тамом акси, дамдуз¹. Даврада мум тишлаб ўтиргани ўтирган. Фақат бирор қизиқ гап бўлса, «ҳи» деб кулиб қўяди. Шунда ҳам акасининг гапига кулади. Сал нарсага ёш боладан ҳам аразлаб юрадиган феъли бор. Унинг бунақа қилиқлари илгари Бозорнинг кулгисини қистатарди, энди бўлса ғашини келтиради. Бола ўз-ўзидан уни ёмон кўриб борарди. Бу ҳаммаси Мирзанинг полизига бориб келишган ўша кундан бошланди.

... Тушлик қилиб ўтиришарди. Розик туйқусдан:

— Сенга битта хизмат бор,— деб қолди Бозорга.— Ҳозир чо-йингни ичасан-да, эшакни миниб, дайравотга тушиб келсан, бўп-тими?

— Нима қиламиз уёқда?

— Бир тарвузхўрлик қилайлик. Мирзанинг тарвузлари фарк пишган бўлса керак.

Бозор Мирза деганни яхши танирди. У ҳар йили ёзда шаҳардан келиб дарё бўйида деҳқончилик қилар, эшак аравасига тарвузқовун ортиб кишлоққа тушиб турарди. Бозор ўшандан сотиб олар,

¹ «Ичимдан топ» маъносиди.

бирок ҳеч қачон полизга бормаганди. Айрим болалар унга тарвуз узишга кўмаклашаркан-да, ҳақиқа уч-тўртта тарвуз оларкан. Бир сафар болалар шунақа деганда, атайлаб йўлга отланган Бозор ортига қайтиб кетганди. Розикнинг ҳозирги гапи, табиийки унга ёкмади. У бормайман, демади-ю, «амаки, ҳали пишмагандир», деди.

— Сен Мирзани билмабсан, у хоҳласа, кишда ҳам пиширади, ҳали-ку саратон. Агар уялсанг, мана Рўзивой амакинг ҳам бирга боради,— деди Розик.

— Рўзи ўз борақолсин,— гапга аралашди Саттор ака.

— Рўзивой боради, лекин бу эшагига ортиб келади,— деб сўзида туриб олди Розик.

Рўзи елкасида қоп билан лўкиллаб йўлга тушди. Бозор эшакда. У Розик амакининг бирдан тарвуз егиси кеп қолганидан, унинг гапини қайтаролмай аллақандай Мирзанинг олдига тарвуз сўраб бораётганидан хуноб: «Бу одам нега ҳаммага хўжайинлик қилмоқчи бўлади-я? Фармон биргад ҳам унинг олдида тузук. Лекин отам болаган экан-да уни...» Бозор кеча эшитган бир ҳангомани эслаб қолди...

Тушки чойхўрликда нима ҳам бўлди-ю, Саттор амаки: «Розиквой, Ғазирадаги тўйда Болибек сенга нима деганди, шуни айтиб бер», деб қолди.

Розикнинг негадир жаҳли чиқди. «Шу йигирма йиллик гапни ҳеч қўймадингиз-да», деди қовоқ уюб.

«Нима бўпти, Розиквой, жўрани эслаб, хотирлаб туради-да одам деган», дея кулимсиради Саттор ака, лекин қайтиб гап очмади.

Бозор қизиқиб қолди-да, чойхўрликдан сўнг бир сувчи йигитдан секин сўради. Йигит: «Буни Розик амакингдан сўрасанг бўларди», деб қолди-да, сўнг ўзи айтиб берди.

Қишлоғимизди одамлари бир куни Ғазирага тўйга боришибди, Жомбой районига,— деди йигит, сўнг қўшиб қўйди,— унда сен ҳали туғилмагансан. Отангларди даврасига ўша қолхозди раиси келиб ўтирибди-да: «Энди биз билан битта-битта тўлдириб оласизлар, меҳмонлар», дебди. Кейин патнисда ҳаммага арақ узатиб чиқибди. Отангга келганда қўли қайтибди. Авзои айниб, унинг олдида туриб олибди. У: «Мана шуни оласиз, акамжон, олмасангиз бўлмайди», дермиш, отанг кўнмасмиш. Бунга сари раисди жаҳли чиқиб бораверибди. Охири: «Мана шу одам ичмаса биз ҳам ичмаймиз», деб жойига бориб ўтирибди. Шунда ҳар ёқдан танбеҳ бера бошлашибди: «Олинг», «Ноз қилманг», «Битта сизга қараб қолдик». Розик амакинг бўлса: «Болибек, ҳамсоямсиз, биласиз, жигарим касал. Лекин мана шу раис укамди сухани синмасин, мана мен олдим», деб ўз ароғини ичиб юборибди-да, «энди сиз ҳам олинг», дебди. Шунда отанг нима депти-я: «Мен бу ...ни илгаритдан оғзимга олмаганман, ҳозир ҳам олмайман», деб юборибди. Бунақа гапирмас экану жўрасининг хушомадгўлигидан жаҳли чиқиб кетибди-да. Бир-иккита ширамастлар орият қилиб, қизиша бошлабди. Лекин дарҳол босди-босди қилиб отангни қўшни хонага, кексаларди олдига

чиқариб юборишган экан. Болибек амаки бу одамни сира кўз очтирмаган ишқилиб...

Бозор шуларни эслаб бораркан, кулгиси қистади. Кўнгли ёришди. Эшагини тезлатди-да, лўкиллаб бораётган Рўзига кичқирди.

— Амаки, қани тезроқ.

Пахтапоя тугаб дайравот бошланди. Энсиз илонизи йўлнинг икки ёғи куюқ чангалзор, қушлар чуғур-чуғури авжида.

Чайлада ёшгина жувон ўғилчаси билан ўтирган экан, буларни кўриши билан ўрнидан чакқон туриб, чайладан чиқди. Бозор ўн одимча берида эшагидан тушди. Рўзи бўлса тўғри бораверди. Мирзани сўради.

— Шаҳарга кетувдилар...

Рўзи майда ўрим сочлари орқасини тутган сулув жувонни ёнлаб ўтиб, чайланинг бир чеккасида чордона қурди. Жувон сал нарида тараддулланиб турарди.

Бозор ер ёрилмади, ерга кирса.

— Қани, кел буёққа,— деди Рўзи.

— Келинг, ука,— деди жувон ҳам.

Бозор Рўзидан сал берироқда ўтирди. Рўзи Мирза ҳақида гапириб кетди. Мирза унинг ошнаси эмиш. Қишлоққа борганда, тарвузлари ўтмай қолса, уларникида бемалол қолдириб кетавераркан. У гап орасида бегонасираб турган жувоннинг ўғилчасига қараб қўяр, болакайнинг олдида чўқиланган яримта тарвуз, тарвузни пашшалар талай бошлаганди. Жувон Рўзининг олдида даструхон ёзди. Нон, шира қўйди. Чойга унади. Шунда Рўзи:

— Э, чойни қўйинг, келин,— деди.

Аёл тушунди, қизаринкираб:

— Ҳоланги, тарбўзимиз ҳоли пишмаган эдий-да,— деди тожикча талаффузда. Рўзи боланинг олдидаги, сўнг чайла тўридаги ярим палла тарвузга қаради. Аёл чайла тўридагини келтириб даструхонга қўйди. Рўзи чўнтагидан пайванд пичоғини олиб, тарвузни коса қилди. Сўнг Бозорга қаради, бу сен ҳам ол, дегани. Бозор бўлса ўрнида зўрға ўтирибди, бироқ туриб кетишга нимадир қўймапти. Рўзи ейишга тушди. У худди гўшт еяётгандай узоқ кавшанар, ора-сира гапириб қўярди. Ниҳоят тарвузни еб бўлди. Бу Бозорга бир йилдек туюлди. Жувон афсусланган қиёфада Рўзини жимгина кузатиб ўтирарди. Чала ейилган тарвуз олдида узала тушган, ўзига жуда ўхшаб кетадиган қорақош, киприклари узун-узун ўғилчаси ҳам ундан кўз узмас, ҳар замон онасига ўгирилиб, кемшик тишларини кўрсатиб жилмаяр ва Бозорга ажабланиб қараб қўярди. Рўзи тарвузни еб бўлиб, энди уни киришга тушди. Тарвуз сувига бир бўлак нон ботириб еди-да, сўнг кўтариб ичди.

— Келин, ҳалиги шерикларга ҳам... бир кўнгиллари кетди... Ҳозир иссиқ маҳали.

Бозор энди чидаёлмади, ўрнидан сакраб туриб, эшаги томон чопиб кетди...

Ўқариқ кўмиш бошлангандан буён эса Рўзи янги қилиқларини кўрсатяпти. «Нега бу писмиқ одам ҳаммани калака қилади,— деб Бозорнинг жиғибийрони чиқарди.— Одамлар билан тенг ишлаш

ўрнига «белим» деб туриб олади, ўзига керак бўлганда эшакди юкини кўрдим демайди».

Шундан бир кун кейин Рўзи одатдагидай тирбанд қанорни кўтариб, уйига кириб борди. Негадир бугунги юки анча оғир туюлди унга, ҳеч қилмаган одати, икки-уч бор ерга қўйиб нафас ростлади. Уйига етиб, ўтни бостирма тагига бўшатаётганди, қанор ичидан отнинг калласидек қора тош думалаб тушди.

У Розик акаси ишга чиқмагани учун яккалашаётгани, кулгу қилаётганликларидан қаттиқ ранжиди. Ҳеч ким билан гаплашмай қўйди. Дастурхонини ажратиб олди. Бироқ дастурхонини ажратиб олиб ҳам қутулмади улардан.

У Бозор қайнатган чойдан ўз чойнагига қуйиб олди-да, даврадан ўн кадамча нарига бориб ўтирди. Дастурхон ёзиб, нонини ушатди. Сўнг икки бўлак калла қандни пиёлага солди. Устидан чой қуйди. Йигитлардан бири унга товоқчада шовла келтириб берди. У овқатдан икки оғиз еди-да, чойни ҳўплади. Ҳайрон қолди: чой совиб қопти. Кейин таъмиям... Чойнакни ушлаб кўрди, иссиқ. Пиёлани яна лабига олиб борди, шўрроқми? Дастурхонда қолган қандни қўлига олиб ялаб кўрди, сўнг секин орқадагиларга қаради. Индамай овқатни туширишяпти. Фақат биттаси у томонга қараб пик этиб қулди-да, дарҳол тескари ўгирилиб олди. Рўзи ҳаммасини тушунди. Жаҳли чиққандай бўлди. Қўлидаги қандни, йўқ, қаттиқ селитра бўлагини дастурхонга отиб урмоқчи бўлди. Ҳаммангди энагинангди... деб, бошлаб сўқмоқчи бўлди. Лекин ундай қилмади, чойни секин ерга тўқди. Пиёлани чайиб ташлаб, янгидан қуйди. Дастурхондаги селитра бўлагини яна кўздан кечирди-да, нарироққа, ажриқлар орасига билинтирмай итқитди. Овқат ейишга тушди. Шошилмай еди. Устидан чойни симириди. Дастурхонни қоқиб, чойнак-пиёласини дастурхонга тугди, кетмони, ўроғи, қопини олиб, ҳеч қаёққа қарамай сой бўйига тушди. Якқачўпдан сойнинг нарёғига ўтди-да, кишлоққа жўнади.

Шу пайт даврада ўтирган йигитлар кулгу кўтаришди.

— Оббо шумтака-ей, қойилман сенга, қотирдинг,— деди биттаси Бозорнинг елкасига уриб.

— Нега мен қотирарканман,— деди қип-қизариб Бозор.

— Қўй энди, кўп қизараверма, зўр иш қилдинг. Саттор ака, бу сиздан уяляпти,— деди йигит.

— Қани тушунтиринглар-чи, ўзи нима гап?— кулимсираб бир Бозорга, бир йигитларга қараб деди кекса сувчи.

Бўлган воқеани кула-кула, ошириб-тошириб сўзлаб беришгач, Бозорга тикилиб қолган Саттор аканинг кўзлари ёшланиб кетди.

— Умринг ўхшамасин-у, болам, худди отангди ўзисан-а,— деди у меҳр билан.

Яна Болибек амаки ҳикоялари бошланиб кетди даврада...

«Шотутли» даласи... Куёш эндигина чиқиб келяпти. Шабнамдан яшилланиб, жонланиб қолган мурғак ғўзалар тонги эпкинда оҳиста тебранади, дала ўртасида улкан шотут қўр тўқиб туради.

Бозор Саттор акалар даласидаги ўрага гўнгни паншаха билан

суриб туширди. Сув кирадиган қувурча оғзидаги чимни олиб, сув чиқадиган қувурча оғзига сим тўр ўрнатди. Кейин «Шотутли» даласига ўтди. Бугун боланинг кайфияти жуда яхши, ҳаяжонда: ахир «Шотутли» га сув олинапти.

Бу ердагилар ҳам шошқин ишга киришишган. Ўқарикнинг кам-кўстини тузатиб, ёрдамчи ариқлар олишаётганди. Бозор сувчилар олдига етиб келиши билан Розик унга кетмон тутқазди.

— Қани, жиян, манавини олиб, акаларингга қарашиб юбор. Ҳозир сув етиб келади.

Бозор дала бошига тикилди. Рўзи бандга уннаб юрарди.

— Амаки, гўнгни келтиришмабди-ку!

— Обкеп қолишар.

— Гўнгсиз бошлайверасизларми?

— Ҳа-да. Қараб ўтирамизми?

— Бригадир бир томчи сув шарбатсиз окмасин, деганди.—

Бозор бу гапни шотут тарафга тикилганча иккиланиброк айтди.

— Бригадир гапиравереди. Ишди тез бўларини кўриш керак, ким билсин, бугун келадими, йўқми? Сен яхшиси, акаларингга қарашиб тур. Бу ҳам меҳнат. Бизди гектарга шериксан.

— Барибир шарбатсиз оқизмаслик керак, амаки.

— Керак, биламан! Ўтгиз йилки, шу гап. Бу катталарди айтганини қилаверсанг, нималарни буюришмайди. Мана Болибекни — отангни шу меҳнат еди. Ўлди-кетди, биров эслаяптими? Қаёқда! Сен тириксан, уларга кераксан. Ўлсанг тамом! Шунинг учун юзига али-бали деб, орқасидан билганингни қилиб юравер, бола.

Бозор сочлари оқариб қолган бу одамнинг озгин юзларига тикилиб турдию кейин кетмонни кўтариб, сувчилар ёнига борди. Розик сал нарироқда кетмон пешлаб турган шериги ёнига ўтирди-да, бир нарса деди. Бозор аниқ эшитди. У: «Отасига ўхшаб ҳукмини ўтказмоқчи-я, жинқарча», деди. Боланинг ранги ўчди. Розикнинг олдига қайтиб бориб, кетмонни тақ этиб қўйди.

— Барибир шарбатсиз оқизмаслик керак!

Розик бир чўчиб тушди: темирдай қаттиқ бу овоз, бу важоҳат, бу кўзлар унга таниш эди. Қаршисида тажанг, жангари тенгқури — урушдан олдинги Болибек турарди. Беихтиёр эти жимирлаб кетди: бир умр қутулолмади-да, шу баттолдан!

У аламидан тутақиб бақирди:

— Қани топ, келтир гўнгни! Шарбатингни оқиз! Бу сенинг вазифанг. Мен суғоришни биламан. Кутиб ўтирмайман!

Бозор шахд билан Шаршарабандга қараб кетди. Сув ярим йўлга етган, Рўзи эса дала айланиб шериклари ёнига қайтаётган эди. Бозор тўғри борди-да, қувурча оғзига чим, хас-хашак босди. Сув тўхтади. Сал ўтмай, Рўзи етиб келди. У банд оғзидан хас-хашакларни бамайлихотир олиб, ариқнинг нарёғига улоқтирди. Бозор у билан айтишишни истамай, чеккароқда кузатиб турди. Рўзи сувни очди-да, лекин қайтиб кетмади, шу ерда ўтираверди.

Бозорнинг сабри тугади.

— Амаки, сувни бўғинг,— деди.

- Э, бола. Мен билан ўйнашма. Бор ишингга!
- Рўзи амаки, сувни боғланг деяпман!
- Жонимни чиқарма!
- Банднинг олдидан кочинг!

Рўзи миқ этмади.

Бозор нарироқдан бир эски копни топиб келиб қувурчага энгашди. Шу заҳоти қаттиқ силтовдан орқага қулаб тушди. У буни кутмовди, қаттиқ алам қилди. Тура солиб Рўзининг елкасига ёпишди. Рўзи даст ўрнидан кўзғалиб, унга ўгирилди. Бозор энг аввал унинг қонга тўлган кўзлари, кейин ўқлокдай бўлиб кетган бўйин томирларини кўрди. Беихтиёр сесканиб орқага тисланди. Рўзи кетмон билан унга хезланди.

— Йўқол кўзимдан, ҳей энангди...

Бозор тисланиб бораркан, кетига бурилиб қочмоқчи ҳам бўлди. Бирок номус зўр келди. «Ўлдирсаям қочмайман!» Ўқарикдан ҳатлаб ўтди. Кетидан Рўзи ҳам ўтди. Бозор яна бу тарафга ўтди-да, ердан катта тош олди.

— Агар биякка ўтсанг, бошингни ёраман!

Рўзи тўхтади. Неча кундан буён йўқолган ҳаловати аламига у ҳозир бир хумордан чикмоқчи эди. Бироқ ариқдан ўтиши билан қаншарига келиб тегадиган тошга кўзи тушиб, ўзини тийди. Боланинг вазоҳати хунук, ундан ҳар нени кутиш мумкин. Лекин ариқнинг буёғида туриб сўкаверса бўлади. Бола тошни қўлидан қўймай, қувурча олдига чим босди. Рўзи дағдағасини давом эттирди:

— Агар қўлимга тушсанг, каллангди сапчадай узаман сен таги паст тирмизакни, етимчани. Отангди бошини егансан. Отанг сил бўлиб ўлган, сен ҳам шунақа бўласан!..

Рўзи велосипедда келаётган бригадирни кўриб баттар шангиллай бошлади. Бригадир: «Ҳа-ҳа, нима гап?» деб уларга яқинлашди.

— Э, манави энангди егурди боласини қаранг, ишни белига теппиб ўтирибди-я! Сув бермайман, дейди жинқарча.

Фармон бригадир ҳайрон бўлиб Бозорга тикилди.

— Шарбатсиз оқизишмоқчи, гўнгни кутишмаяпти.

— Ҳа, ҳа, шундайми?— Бригадирнинг пешонаси тиришди. Бозорга нимадир демоқчи бўлди-ю, индамади. Рўзига буюрди.

— Тўғри гаражга бор, погрузчикни топиб, фермага юбор! Тезда жўнатишсин! Сенларга оп келиб беришмаса, ҳақ деб ўтираверасанлар! Ана, менинг велосипедимни миниб ол! Ҳайдашни биласанми? Тез жўна!

Бригадир ариқдан ҳатлаб ўтди-да, Бозорга ҳам қарамай Розикларнинг олдига жўнади. Бозор кузатиб турди. Розик бригадирга алланималар деб саннади. Иккиси анча пайтгача тортишишди. Бригадир ярим соатлар ўтиб, Бозорнинг олдига қайтиб келди.

— Э, яша ота ўғил,— деди кулимсираб.— Гапимни унутмаганинг учун раҳмат. Ҳамиша ана шундай бўл,— бригадир болага бир зум тикилиб турди-да, сўнг ерга кадалганча деди:— Хўп, энди гап

бундай, эрталаб пахтахона олдига чиқиб турасан. Бир-икки кунча бошқа иш бор, хўпми?

Бозор индамади. Беихтиёр далага, шотут тарафга кўз тикди. Улкан дарахт бирпасда мунгайиб, кичрайиб қолгандай кўринди унга.

ДАЛА ЎРТАСИДАГИ ДАРАХТ

Бозор «Шотутли» йўлида ёлғиз кетиб боряпти. Елкасида пахта терадиган этак. Юриши унмайди, чеҳраси тунд. Хали қишлоқдан чиқаверишда анча олдинда кетаётган қизчага кўзи тушган, лекин эътибор бермаганди. Бир маҳал қараса оралиқ масофа қисқариб қолибди: қизча йўл четида жилмайганича уни кутиб турарди. Бозор гашланди.

— Нимага тиржаясан?

— Ҳеч нимага.— Қизчанинг кўзлари пирпираб кетди. Шу зумда ранги ўчиб, қошлари чимирилди. Илқис бурилиб йўлга тушди. Бозор хижолат тортиди. Лекин дарҳол узр сўрашнинг эпини билмай, қизнинг ёнида жимгина кетаверди. Ҳасаннинг аламини Ҳусандан олдилар дейишади-ку, худди шунақа бўлганди ҳозир.

Бозорни бугун мактабда ранжитишганди. Яна қандай вазиятда денг: катта танаффусда, олти юз болани ҳовлида сафлаб кўйиб ўтказилган мажлисда. Тўғри, фалончи деб унинг номини тутишмади. Лекин анқовнинг бориб тургани ҳам сездики, гап Бозор ҳақида... Ҳа, нима эмиш-а, мактабдан шунақа бир комсомол аъзоси чиқиб қолибди. Ўзи аълочи эмиш, шу чоққача жамоат ишларида ҳам ҳарҳолда тузук қатнашиб келаётган эмишу энди бирдан айнибди. Пахтага чиқмайман, истамайман, деб умумхалқ ҳашаридан бўйин товлаб қопти. Бу фавқуллодда ҳодиса эмиш. Лекин хайриятки, ҳозир замон яхши эмиш. Бироқ ҳар қанча замон яхши бўлсин, бу нарсани шундоқ қолдириб бўлмасмиш... Яна тагин, ҳозирча номини айтишмасмиш, лекин яхши отга бир қамчи — агар ўзидан билиб, вақтида хатосини тузатмаса, жазосини олармиш. Унинг аъло ўқиши-ю, бошқаси бир пул эмиш.

Бозорга қаттиқ алам қилди. Дам-бадам ич-ичидан асов бир ўжарлик хуруж қилиб келар, барибир чиқмайман, билганларини қилишсин, дерди ўзича титроғини аранг босиб. Ахир алам қилмасинми, кун-кечагача уни еру кўкка ишонмайдиган, ўқувчимиз, фахримиз, деб кўрган биттага мақтаган, бу менинг ўқувчиммас, ўғлим, дея бошларини силаб юрган директор опадан шунақа гаплар чиқиб ўтирса... Ахир алам қилмасинми, майли, директор опа жаҳли чиқиб кетганидан шундай қилган бўлсин, лекин бошқа муаллимлари ҳам бирортаси бир оғиз гап қўшмаса, сабабини билайлик-чи, нега бундай қиляпти, унақа бола эмасди-ку, демаса. Фақат Ҳаққулов деган математика ўқитувчиси директорнинг қулоғига бир нарса деб шивирлаб кетди шекилли. Ён-атрофидаги жондай дўст-

лари-чи, «аълочилиги бир пул», «яхши отга бир камчи», деб сава-
лаб туришибди-ю, ҳиринг-ҳиринг кулишади-я!..

Тўғри, Бозордан ҳам озгина ўтди. Пахтага чиқмаётган эмишсан, дейишганда, ҳа, чиқмаяпман, деди. Нега, дейишса, истамайман, деди. Сен ким бўсан, истамай, деб юборишди улар ҳам кизишиб кетиб. Бозор ҳам сарикроқдан келган эмасми, жаҳли бурни устида, кимлигимнинг аҳамияти йўқ, чиқмайман, истамайман, вассалом, деди. Шундан бошланди. Бу гап аввал комсомолнинг, кейин директорнинг кабинетига чуваланиб кирди. У ердан ҳовлига, олти юз бола сафлаб ўтказилган мажлисга чиқди. Агар аввал бошида бир томон сал оғирлик қилганида бунчаликка бормасди, албатта. Қани, укажон, тушунтириброқ гапир, истамайман, деганинг не, мазанг йўқми, соғлиғинг кўтармайдими, нима гап ўзи, дейилса... Бозорбек деганлари кўп ҳам дамдуз эмас, ёриларди. Ҳозирча дарсдан кейингина далага чиқиш талаб қилинпти. Ҳали мактаб тақа-тақ ёпилиб, ёппа сафарбарлик бошланганда ҳам барибир чиқмоқчи эмас. Сабаби эса фақат битта, у пахтага душманмас, ишэкмас ҳам эмас, фақат Фармон биргад деганнинг қўл остида ишлашни хоҳламайди, холос. Фармон биргад бу жимитдек йигитчанинг арпасини хом ўрганми, ёки аксими, бу энди бошқа масала. Қисқаси, бўлари бўлиб, бўёви синди, дегандай Бозорбек мана елкасига этак ташлаб, «бир камчи кифоя қилиб» кетиб боряпти. Агар ишга Ҳаққулов аралашмаганда, мажлис тарқаша билан Бозорни тўхтатиб:— Пешиндан кейин Кўк-сой бўйида учрашайлиг-а,— дея каттиқ тайинламаганда, Бозор барибир теримга чиқмасди. Озгин, одмигина кўринишли, доим паст овозда, сеҳрли бир тарзда гапирадиган, лекин кўз қарашларига ҳаммаям дош беролмайдиган бу одам ўжар йигитча қалбини забт этган. Бозор унинг гапини икки қилолмайди.

Ҳаммаси майли-ку, манови ёқимтой қизчани ранжитгани чакки бўлди. Ахир у ҳам нима қилсин, ҳали Ойдинойнинг илжайиб турганини ҳолинг шу экан-ку, бир камчилик экан-ку, қабилида тушунди-да.

— Ўзи пахта тузукроқ очилганми? — деди у ниҳоят тилга кириб.

— Ҳм, тузук.

— Қанчадан теряпсан?

— Ҳар хил,— деди қиз гапни қисқа қилиб. Лекин бир зум ўтиб, яна негадир давом этди.— Кеча ўттиз кило бўлувди. Бугун билмадим. Яхши очилмаяпти-да.

— Бўлмаса нега бунча қисталанг қилишади?

— Одам оралаб турса очиларкан, шамол тегиб, ёрилиб...

— Ким айтди шунақа деб?

— Фармон биргад.

— Э!..— сал қолди сўкиниб юборишига.— Шу одам жуда аҳмоқ-да!

Шундан сўнг, яна гап-сўзсиз кетаверишди. Ўртадаги ноқулай ҳолат буткул кўтарилмаган эди.

Шотутли... Дала кимсасиз. Қоқ ўртада шотут, нариги бошда — икки дала ўртасидаги арава йўл устида каттагина пахта уюми. Дала кўк тусини йўқотмаган. Ғўзалар тупида етилиб, қизаринган

бўлик кўсақлар, унда-бунда қурукшаб очилганлари ҳам кўзга чалинади.

Йўловчилар биттадан жўякларга тушиб олиб озрок юришди-да, кўндаланг ўқарикқа чиқишди. Ўқарик майдоннинг паст-баландига мос ҳолда хийла илонизи бўлиб, шотутдан ўттиз қадамча беридан далани иккига ажратганча Кўксой томонга кетади. Бошқа бир ўқарик эса ҳов юқорида кўриниб турган пахта уюми олдидан тўғри чизик бўйлаб далага кириб келади-да, кўндаланг ариққа туташади. Ариқларнинг униси ҳам, буниси ҳам сув мавсуми аллақачон тугаб кетганидан кўмилиб, текисланган, терим машиналари ўтиб-қайтишига тахтлаб қўйилган эди.

Йўловчилар кўндаланг ариқ бўйлаб келатуриб, чапга, тик ариққа қайрилишди. Улар ҳамон жимгина боришарди.

Шотут тўғрисига етишганда Бозор ҳамроҳига қараб олди-да:

— Ойдиной, сен кетавер,— деди.— Мен ҳозир...— У эгатларни кўндаланг босганча, шотут тарафга юрди.

Шотут айнан садақайрағоч кўринишида. Гирд атрофига шох ташлаб, мудом сукутга чўмиб туради. Тепа ва ён шохлари ҳам учи ерга тегар-тегмас бўлиб бош солиб турганлари ҳам бирдай чайир, залворли. Анчайин шамол-тўполонлар уларни тебратормайди.

Бозор тут ёнида бир зум туриб қолди. Сўнгра худди чўпон-чодирга кирган сингари энгашиб тут тагига ўтди. Қад ростлаши билан юзига салқин урилди. Димоғини таниш хуш бўй қитиклади. Ихтиёрсиз бир ҳаракат билан тепага чикди. Шохдан шохга ўтиб юқорилайверди. Бу ерга сўнги бор ёз ўртаси келувди. Ўшанда бу йигитча кейинги пайтлар ҳеч ким қилмай қўйган ишни қилган: тут тагини хас-хашакдан тозалаган, соярав томонида супача кўтарган, супа ёнламаси билан кичкина ариқча қазиб қўйган, қисқаси сувчи акалари учун ўз кўнглида бир ҳордиқ жойи ҳозирламоқчи бўлганди. Кейин ишлар чаппасига кетди. У бу ерга келмай қўйди. Энди фақат олисдан Шотутга кўзи тушар, Кўксой нарёғидаги йўлдан эшакда ўтга боришда, қайтишда шу тарафга термулиб ўтарди, холос. Орадан икки ойча ўтдимиди, кўпроғми, шотут таги боз бояги фаторат ҳолига тушибди: кўтарган супаси нураб, текисланиб кетган, бир бор сув оқмаган ариқча чопиқчилар келтириб ташлаган ажриқ томиру шўрага кўмилиб ётарди.

Бозор ўзини ғалати бир ҳиссиёт ичида туйди. Кўнгли тўлиқиб борармиди-ей...

У одати бўйича энг тепа шохга чикди-да, бўйлаб атрофга қаради: «Шотутли»нинг жануби баҳайбат толлар билан қуршалган. Толлар тагидан шаркираб Кўксой оқиб ётибди. Қолган уч тарафи тутқатор. Бир текис, кўм-кўк. Дала бўлса озгина шабада кўзғалса мавжланишга тайёр турган улкан денгизга (ҳеч бўлмаганда ҳовузга) ўхшайди. Ажабтовур манзара...

Агар... (Бозор мийғида кулди) агар шу тобда манави бош-адоксиз эгатларда яккам-дуккам очилган пахта излаб, чирмовукдай ғўзаларга ўралиб-бораётган бўлсанг, ҳов дала чеккасида Фармон биргад деганлари қўллари белда, «тинмай ораланглар, шамол

тегсин, кўсак ёрилсин, очилсин», деб ақлли фармонлар бериб турган бўлса, яна бунинг устига Ҳаққулов каби муаллимларинг ҳам сенинг каторингда эгатларни «шамоллатиб» юрган бўлса... ҳеч ҳам манзаралик жойи қолмайдиёв бу ерларни. Аксинча анови толлару тутчалар атрофингни қуршаган чордевордай, қафасдай туюлиб кетса керак.

Бозор негадир ҳамроҳини эслаб қолди-да, хирмон томонга ўгирилди. Тахминича қиз аллақачон пахта уюми ёнидан ўтиб кетаётган бўлиши керак эди. Лекин кўринмади. Ҳайрон бўлиб, боя қиз билан ажрашган ўқариқ томонга тикилди. Қаршисидаги новда халакит берганди, пастроқ тушиб япроқлар орасидан мўралади. Ойдиной ариқ устида, ерга тикилганча ўй суриб турарди.

«Э, кутиб турган экан-ку!» Шу чоқ кўнглида ажаб бир истак туйди-да, бундан ўзи ҳаяжонланиб кетди: у ҳам ҳозир ёнида бўлса-ю, иккаласи шу ерда, дарахт устида ўтирганча роса суҳбатлашишса... Юзини тўсган новдани нари суриб, қизни чақирди.

— Ойдиной, буёққа қара.

— Нима дейсиз? Ие, тепада нима қияпсиз?

— Тут еяпман.

— Тут бор эканми ҳалиям?

— Бўлмасам-чи! Буёққа кел, кўрасан.

Қиз тутга яқинлашган эди, йигит унга кўринмай қолди.

— Қаёқдасиз, кўрмаяпман.

— Ичкарига ўт.

Негадир у овозда ҳам, бунисида ҳам билинар-билимас титрок бор эди.

Тут тагига кираркан кўз ўнгида тикланган улкан бужур танага қараб қиз бир жунжикиб олди-да, шошиб тепага қаради. Бужур танадан уч йўғон шох тарвақайлаб кетган ва бу шохлардан тепага, ёнга, пастга қараб саноксиз чайир новдалар кўқарган, ана шу новдалардан бирига ўтириб олган Бозор кулимсираб қараб турарди.

— Нима қип юрибсиз тепада, кетамиз.

— Тут емайсанми?

— Ҳо, алдаманг, тут қоптими ҳозир?

Бозор қизнинг хиёл саросима, ҳаяжон зоҳир содда, ёқимтой юзларига тикилиб турди-да, кулиб юборди.

— Алдаб нима қиламан, еб кўярмидим сени? Ростдан ҳам бор экан. Шотут бобом мен учун асраб қўйган экан.

— Сиз учун асраб қўйган бўлса, ўзингиз ейверинг.

Бозор бунақа чўрткесар, бийрон жавобларни кўтармасди. Лекин ҳозир негадир эти аллатўсин жимирлаб (унга айниқса, «ейверинг» деган сўз ширин эшитилди) қиздан кўз ололмай қолди.

— Ўзиям майиз бўлиб қолгандир-а,— деди Ойдиной унинг тикилишидан ўнғайсизланиб.

Бозор ҳам қизаринди-да, ўзи ўтирган новда учига ишора қилди.

— Ана кўряпсанми, ялтираб турибди. Анови ерга чиқсанг, мен эгардим, териб олардинг, бу ердан қўл етмайди.

— Синдилинг,— деди қиз гарчи ҳеч қандай ялтираб турган нарсани кўрмаган бўлса-да.

— Мумкинмас, увол бўлади,— деди Бозор энди кўрслик билан ва қовоғи уюлди.

— Бўпти, ҳозирча қўя туринг, кейин еймиз,— деди Ойдиной негадир ялининқираб.— Барибир ҳеч ким тегмайди-ку, хўпми. Ҳозир кеч бўлди, тушинг, кетайлик.

Бозор қизнинг ҳуркак кўзларига кўзи тушиши билан бу сафар туйқусдан юмшади. Жимгина бўйсуниб, пастга тушди. Қиз нечундир мамнун кулимсираб, йўл бошлади. Олдинда каттагина бир уюм пахта офтобда кўз қамаштиргудек оппоқ оқариб турарди. Унга эллиқ қадамча қолганда Ойдиной ўз-ўзидан югуриб кетди! Уюмга етиш баравари ўзини ташлади-да, оппоқ момикқа ботганча жим ётаверди. Бозор етиб келиши билан ўрнига туриб ўтирди.

— Бирам яхшики,— деди кулиб.

Бозор ундан икки қадамча нарида хирмоннинг кунчиқар тарафида ўтирди. Сўнгра пахтага чўзилди-да, тип-тиниқ осмонга тикилди. Осмон этакроғида осилиб турган бир тўп оппоқ булут жуда чиройли кўринди унга. Қизиқ, у ҳам пахта, хирмонда уюб ташланган манави пахтага ўхшаб кетаркан.

Йигит энди юзтубан айланиб ётди. Кўзларини чиппа юмиб, юзини иссиқ пахтага босди. Офтоб еб ётган момик ҳарорати вужудига хуш ёқиб, бугунги барча кўнгилсизликлар, ундан келиб чиқувчи нохуш чарчокни тарқатиб юбораётган эди. Шу чоқ Ойдинойнинг кулгиси эшитилди.

— Бозор ака, ухлаб қолдингизми?— бу кулгу жуда ёқимли туюлди йигитчага. Боя тут япроқлари орасидан кўринган қизнинг киёфасини эслади. Кулгичлари ўйнаб, лаблари ним очилиб, оппоқ тишлари ярқираб турарди. Бозорнинг кўнгли орзикди.

— Бозор ака!

— Нима дейсан?

— Кетдик.

Бозор индамади. Кўзини юмиб, юзини момикқа босганча жим ётаверди. Қиз оёғи учига келди.

— Кетдик, юринг. Ёки ўзим кетаверайми?

Бозор чалқанча ўгирилди. Кўзини очмасдан қўлини узатди. Торт, деди. Узун-узун, нозик бармоқлар қўлидан оҳиста тутаркан, йигитча вужудида ёқимли титроқ кўзғалди. «Пахтадай момик-а!» Бармоқларни сиқди ва беихтиёр ўзига тортди. Бундай ҳаракатни кутмаган қиз осонгина унинг устига кулаб тушди. Ва шу заҳоти ҳуркак бир юлкениш билан сапчиб турди. Лекин қўлиңи ажратиб ололмади.

— Қўйиб юборинг.

Бозор илжайиб бош ирғади.

— Тортиб турғазсанг, кейин.

— Вой, кучим етармиди сизга, қўйворинг,— сўнг пиқ этиб кулди,— айикполвон-ку сиз.

— Ким айикполвон?

Бозор шу баҳонада яна бағрига тортмоқчи эди, лекин қиз бу сафар қўлидан чиқиб кетди ва хирмонни айланиб қочди. Бозор икки даврадан сўнг ўзини пахтага ташлади. Унинг юраги ғалати,

тушуниксиз бир хиссиётдан жўшиб, тошиқиб бораётган эди. Шу боис бир зум тин олиб, юрак уришига кулок солиш, мулоҳаза қилишга хоҳиш сезганди ўзида. Бу ҳис ҳозир, шу тобда пайдо бўлган ва айнан Ойдиной билан боғлиқ эди. Йўқ, кизни бағрига тортишдек бетийиқ ўсмир истаги эмас, ундан юксакроқ, самовийроқ бир туйғу эди. Шу сабабдан бўлса керак ёнгинасида турган қизга эмас, осмонга, осмон этагидаги оппоқ булутга тикилди. Ва ўша момик булут оғушида садаф тишлари ярқираб турган чехрани кўрди.

Ойдиной нарироқда йигитни бир дам кузатиб турди-да, сўнгра ёнига келиб, орка ўгириб ўтирди. У ҳам негадир сокин бўлиб қолганди.

Осмон кўм-кўк уммон рангида, шу уммоннинг туб-тубида қалдирғочлар учиб юрибди. Лекин уларнинг баҳорги, ёзги шашти, шиддати йўқдай, алланечук маъюс, ҳафсаласиз учишади. Яқин бир ерда, балки шотут устидадир, чуғурчиқлар ғужурлайди. Уларнинг овозида ҳам илгариги хуррамлик сезилмайди. Ҳарҳолда Бозорга шундай туюлади.

— Бозор ака, кетайлик.

Бу овозда ҳам маъюслик бор эди. Қизга қаради. Ойдиной шотут тарафга тикилганча тиззаларини кучоқлаб ўтирар, ярмига қадар сариқ гулли дуррача тўсган икки ўрим кокили пахта устида қоп-қора бўлиб тўлғаниб ётарди. Бозор ётган ерида узалиб, кокилларнинг бирини қўлига олди. Бу беихтиёр содир бўлди ва йигитча вужудида яна бояғидай ёқимли титроқ ёйилди. Ўрнидан турди-да, қизнинг нозик кифтидан оҳиста кучди. Кучди-ю, қўрқиб кетди: хафа қилиб қўйса-я! Ҳозир бирдан қарғаб кетиши ёки йиғлаб ёбориши мумкин-ку!.. Лекин унинг асло ёмон нияти йўқ. Фақат шу тобда — бош устида маъюс қалдирғочлар учиб турганда чуғурчиқлар ҳазин чуғурлашаётганда, шотут тарафга маъюс тикилиб қолган бу қизчани кучиб эркалагиси, сочларини силаб-сийпагиси келганди, холос.

Қизча албатта йигитнинг бундай истагидан беҳабар эди, чўчиб кетди. Ўрнидан сапчиб турмоқчи эди, аммо Бозор жуда қатъий, айни чоқда беозор бир ҳаракат билан уни бағрига босди. Шу оннинг ўзида негадир кафтлари билан кўзларини бекитди. Яхши қилган экан, ҳадеб юлкайнаётган қиз дарҳол тинчиди. «Кўзим оғриб кетди, қўйворинг, жон Бозор ака, қўйворинг», дея ёлворишга тушди. Бозор бўлса, «йўқ, қўйвормайман», дер, лекин нега қўйвормаслигига важ тополмас, аммо бунда хижолатлик сезмас, сариқ гулли дуррача остидан кўпириб, тўзғиб чиққан соч толаларининг кўксига, юзига суйкалишидан, унинг ниҳоятда ёқимли бўйидан сархушланиб бораётганини сезар, қизнинг ловуллаб ёниб бораётган қулгичли юзлари, юпка лабларига қувонч билан тикилар, тикилиб тўймамас эди. Ҳаяжон зўридан вужуди оловга айланиб борар экан, илк бор икром бўлди: кишлоқларида ундан чиройли, ундан сулув қиз йўқ...

Кун анча қайтиб қолган эса-да, тафти пасаймаган, истар-истамас ғарб тарафга эниб боради. Кунчиқар ёқда олмос чўққилар яркираб туради. Чўққилардан найза бўйича баландда бир тўп, ундан баландрокда яна бир тўп оппок булут туриб қолган. Кимир этмайди. На ёйилиб, қўшилиб кетади, на бирор ёққа сурилади.

Ойдиной! Ҳм. Уни қара. Қарадим. Нима у? Булут. Нимага ўхшайди? Булутга-да. Яхшилаб қара. Қарадим, вой секин! Хўп, нимага ўхшаркан? Ўша сиз ўшатмоқчи бўлган нарсага...

Қиз шу тобда Бозор акасининг кўнглидан кечиб турган ўйларни яхши билади. Ўзи ҳам ширин тушдек ўтиб кетган ўша кунлар ҳақида ўй суришни, Бозор акаси билан эслашиб, хотирлашиб ўтиришни истайди. Лекин ҳозир хаёли бир оз паришон, кўнгли безовта. Бозор акаси бугун кечкурун самолётга чиқади. Ҳов ўша ялтираган чўққилар, момик булутлар устидан учиб ўтиб, олисларга кетади. Шу кетиши ким билсин яна қачон қайтади. Ундан ҳам бурунроқ ўқиши нима бўлади? Кириб олармикан? Э, нега ундай деяпти, албатта киради-да! Бошқача бўлиши мумкин эмас. У буни тасаввурига ҳам сиғдиролмайди, истамайди ҳам. Бозор акаси ҳам худди шундай, ҳали бирор марта бўлсин, «агар киролмай қолсам...» деган гап қилмаган. Ўзи азалдан бир ишга қўл урдими, уддалайди. Кўзи етмаса қўл урмайди. Ҳа, кеча нима дейди-я, августнинг йигирма учидан мандатни ўтказиб, йигирма олтисида шу ерда бўламан, дейди. Йигирма олтинчи деб Ойдинойнинг туғилган кунига ишора қиляпти. Шунча ташвиши устига бу ҳақда ўйламаса ҳам майли эди, фақат иши бароридан келиб, ўқишга кириб олса бас, қолгани кейин бўлаверарди.

Бозор ўн кунча бурун Тошкентга жўнаб кетганди. Шу орада устма-уст иккита хат ёзди. Ҳужжатини топширибди. Шу бўйи роса икки ойдан кейин, имтиҳонлардан ўтиб бўлиб бораман, дебди. Бир ҳафтада кириб келди. Қанақадир қоғозлар олиши керакмиш. Ойдиной кулди: «Баҳона қилмай қўяқолинг. Тошкентга сигмай қолгандирсиз», деди. Бу ҳақ гап. Бозор шу ёшга кириб уйидан олис кетмаган. Бола бўлиб на пионер лагерини ҳавас қилган, на шаҳардаги қариндош-уруғлариникида тўрт-беш кун туриб келишни. Бу имкони йўқлигидан эмас, албатта. Бегона жой унга тўғри келмайди. Унга фақат қишлоғи-ю, уйи бўлса. Мактабидан келса-да, мол-қўйларига қараса, эшагига миниб олисларга кетиб қолса, овлоқ-овлоқ жойларда ёлғиз ўзи шир-шир ўт ўрса, ўрилган муздай ўтлари устига чўзилганча тубсиз осмонга термулиб хаёллар сурса. Бундан бошқачаси унга ёт кўринади. Шу боисдан анча пайтгача дала ишига бўйин бермай юрди. Кейинчалик кўникди ва ҳатто каттиқ меҳр қўйди. Бунга энди, албатта, Ойдиной сабабчи эди...

Яқин ўртани қўйиб, бир йўла Тошкентни танлади, ҳартугул ўрганиб кетиши осон бўлмаса керак. Яна тагин ким билсин, Бозорнинг одати — бир ишга киришса қаттиқ киришади. Ўқишга берилиб

кетса... Ойдинойнинг юраги орзиқди: мусофир юрт. Узун тунлар мижа коқмай китоб ўқийди, дарс қилади. Иссиқ-совуғи нима бўлади? Ким хабар олади? Биров мажбурламаса чой ичиб олиш ҳам ҳадеганда ёдига тушмайди.

Балки... мажбурайдиган бирор меҳрибон топилиб қолар... Шу хаёл миясига келиши билан кўз олдида пайдо бўлган манзарадан Ойдинойнинг эти музлади: ана, Бозор акаси деразани очиб қўйиб, дарс тайёрляпти. Ярим тун. Ҳовли тепасида ой, жимир-жимир юлдуз. Атроф жимжит. Ҳовли чеккасидаги водопровод жўмрагидан чулдираб сув оқади. Водопровод остидан бошланиб, ҳовлини кесиб ўтадиган ариқча суви ой нурида ялтираб туради. Ариқча ёқалаб райҳон экилган. Бўйрадеккина жойда атиргуллар. Не маҳалда ҳовли тўридаги эшиклардан бири очилиб, нозиккина қиз чиқди. Сочини бир ўрим қилиб олдиға ташлаб олган, оқ кўйлақда, оёғида энгил шап-шап¹... У қизни айнан шундай тасаввур қилади: сочи қирқилган ё турмакланган эмас, майда ўрим ёки ўрилмай шундоқ ташлаб қўйилган ҳам эмас, айнан битта қилиб ўриб, олдиға ташлаб қўйилган ҳолда кўради. Чунки Ойдиной биладики, Бозор акаси шунақасини ёктиради ва ҳалиги қиз ҳам буни дарров пайқаб олган.

Қиз тўғри водопровод олдиға келиб, юзини чайган бўлади, тол шоҳидаги сочиққа артинади. Кейин ўша ерда турган курсичани олиб келиб, Бозор акасининг шундоқ рўпарасиға ўтиради. Гап қўшмайди. Чунки билади, аллақачон билиб олган: Бозор акасининг феъли тез, дарс тайёрлаб ўтирганида халақит берган кишини ёқтирмайди. Шу боис (ёқимтойгина бўлиб) индамай ўтираверади. Андак фурсат ўтиб, Бозор акаси бошини кўтаради. Кўп куттирмайди. Чунки...

— Ухламадингизми,— дейди. Ҳа, сизлайди. Чунки Ойдиной эмас-да у!..

— Уйқу қатта,— дейди қиз ширингина бўлиб,— дарс қилдим. Пианино овозини эшитмадингизми? Айтмоқчи, халақит бермадимми?

— Йўқ, эшитмабман.

— Ҳа, ойим эшик-деразаларни ёптириб қўядилар. Акангга халақит қилмасин деб, атай ичкари хонамизга киритиб бердилар. Вай, бирам иссиғ-ей! Барибир эшитилгандир ўлгурни овози.

Бозор акаси бош ирғаб қўйиб, яна дарсиға киришади. Шундаям анави қиз тинчимайди.

— Эътибор қилмагансиз-да,— дейди нозли ўпкалаб...

Кўнгил душман. Унинг раъйиға юрсанг қаёқларға бошлаб кетмайди. Мана Ойдиной, ўзи «Шотугли»да, яна тағин унинг қоқ ўртасидаги кекса шотут устида-ю, ҳов олис шаҳардаги бир ҳовлини кузатиб, ундаги (ярим тунги) манзарадан юраги шиг-шиғ этиб, вужуди қақшаб ўтирибди. Ўзини чалғитмоқчи бўлади, эплотмайди. Ростакан истаса эплаши мумкиндир, лекин ич-ичини тирнаб турган бир истак бунга йўл бермайди. Бу истак шунчалик ўжар ва кучлики ёлғиз ўзи уни енголмайди. Бозор акасининг кўмаги шарт. Лекин

¹ Шиппак маъносида.

у кўмакни сўраб олишни истамайди, кўмакчиси бўлса бепарво, гўё ҳеч нарсани сезмаяпти.

Гап шундаки, кеча Бозор акаси билан бир кунда у ёзган икки хат ҳам етиб келди. Ана шу хатлар унинг тинчини ўғирлади. Биринчи хатда ҳужжат топшириб олгани, ҳужжат топширувчилар негадир камлиги, кейин бировнинг ҳовлисидан жой топгани, алоҳида, катта бир хонани унга бериб қўйишгани, жуда тинч ва қулайлиги ҳақида ёзган. Яна тагин уй эгасининг ўқишга кирмоқчи бўлиб юрган қизи бор экан, унга тез-тез пианино чалиб бериб тураркан ва яна талай гаплар... Айрим ўринларидан кўз юмганда бу хат ҳарҳолда қизни хотиржам қилиши мумкин эди. Лекин иккинчи хат!.. Бунисида аввалги гаплар такрорланган-да, кейин оз-моз янгиликлар қўшилган. Уй эгалари Бозор акасини ёктириб қолишибди (шундай бўлиши турган гап эди), ўғиллари йўқ экан — ўғил қилиб олишмоқчи, демак ижара пули олишмоқчи эмас экан (бунисиям майли, ҳатто яхши), лекин ҳалиги қизлари... тез-тез пианино чалиб бераётганмиш, ҳатто чалишни ўргатаётганмиш, меҳрибонликлар қилаётганмиш. Ойдинойни айниқса, «жуда чиройли киз...» деган таъкиддан кейин қўйиб қўйилган маънодор уч нукта қақиб кетди.

Ойдиной биледи: Бозор акаси ҳазилкаш. Лекин барибир шу ҳазилларининг озгинаси чин бўлиши мумкин-ку. Дарахт шохи беҳуда тебранмайди-ку! Борди-ю, ҳаммаси ҳазил бўлсин, шунда ҳам кўнгил кўнгил-да. Бу ҳақда Бозор акасининг ўз оғзидан эшитиши, ишониши, тинчиб олиши керак. Акс ҳолда, у жўнаб кетгач, ўйлай-вериб ўзини еб қўяди-я! Бозор акаси бўлса хат ҳақида миқ этмайди. Олдинги, йўқми деб қизиқмайди. Гўё хатларни бошқа одам ёзгану, у ҳеч нарсадан беҳабардай. Ёки ростдан ҳам биров атай... Йўқ бўлиши мумкинмас, Ойдиной бу дастхатни янглиштирмайди.

Бозор қизнинг елкасига туртди.

— Нима дейсиз?

— Бунча нимани ўйлаб кетдинг?

— Менми... ҳалиги бечора пианиночи қизни.

— Қайси пианиночи? Э, ҳа... — Бозор кулиб юборди. — Ферузани ўйлаяпман дегин. Хўш, нега бечора бўларкан?

— Раҳмим келяпти-да, ичиқиб қолмасмикан сизга.

— Ҳа, рост айтасан, — деди Бозор жиддий, ташвишли оҳангда. — Сизга қаттиқ ўрганиб қолганман, тез келинг, ҳаялланманг, дея кўзлари жовдираб қолувди.

— Чиройлидир-а?!

Бу масаланинг Ойдинойга тегишли жойи йўғу ўзи шунчаки қизиқяпти. Бирок шунчаки қизиқаётган одам гапларининг хиёл зарданоклиги йигитга «тушунарли эмас эди».

— Ёзгандим-ку, э, чиройли дейиш кам.

— Ҳа, ёқмай қолсин! — буёғига қизнинг юраги тошиқиб кетди. очиғига кўчди. — Оғзингиздан бол томади-я! Чиройли бўлса ўзига, сизга қанақа иссиқ-совуғи бор!

— Ҳарҳолда...

— Бўлди, дедим, гапирманг!

— Э, ҳа, ўзи нима гап? Бўлди эмиш. Аввал ўзинг эслатиб юрагимни эзиб юбординг. Энди бирпас гапириб хумордан чиқай десам, оғзимга урасан. Нима, хўжайинмисан?!

— Ҳа, хўжайинман, гапирмайсиз, тамом.

— Бўпти ундай бўлса...— Бозор юкорироқ бир шохга чиқиб ўтирди-да, кунчиқар томонга «мунғайиб» тикилди. Намойишкорона уф тортди. Ойдиной тескари қараб жилмайди-да, яна дарров ковок уюб олди.

Нафсиламрини айтганда Бозор акасининг оғзига уришга, босган қадамини текшириб, тергаб туришга у ўзини ҳақли деб билади. Ахир икковининг келажаги ҳақида режалар тузилиб, кўпгина масалалар аллақачон ҳал қилинган, пишитиб қўйилган бўлса-да, ўртада аллақанақа қизлар оралаб юрса, тўғри бўлармикан?! Ҳал қилингани қай маънодаки, Бозор акаси ўйлаган ниятини нариберисига қарамай шартга айтади, қўяди. Бир йилча бурун худди ана шундай шотут устида ўтиришган эди. Бозор дабдурустан:

— Бундай қиламиз,— деб қолди,— онанг, албатта, Бозорбой ичкуёв бўласиз, деб туриб олади. Шундайми? Менинг аям эса рози бўлмайди. Чунки у кишиям ёлғиз, ойтиларимни аллақачон эрга бериб юборган бўламиз. Хўп, шунда нима қилиш керак? Шартта уй-жойларингни сотамиз-да, аягни бизникига кўчириб келамиз, бўптимми?

Ойдиной авваллари Бозорнинг бу тахлит гапларидан уялиб, қизариб кетаверар:

— Қўйинг, бунақа гаплашмайлик. Ҳали кичкина болалармиз-ку,— деб турарди.

— Йўқ, мен кичкина эмасман,— дер эди Бозор жиддий,— икки оилада ёлғиз эркак менман. Шунинг учун ҳозирдан ўйлашим керак бу нарсаларни.

Кейин-кейин Ойдинойнинг ҳам «эти ўрганди», Бозор билан тенг гаплашадиган, баравар тортишадиган бўлганди.

— Йўқ-да, нега бизларни уйимизди сотамиз экан,— деди Ойдиной ҳам бўш келмай.— Отамдан қолган эсдалик бўлса. Сиз истамайсиз-ку ўзларингиздикини.

— Бўпти, бўпти, сотмаймиз. Дарвозаларингга тамба урамиз-да. аягни кўчириб келамиз. Кейинроқ уйларингни болабоқча, икки қудани эса мудира қилиб қўямиз.

— Қанақа болабоқча? Зарилим қоптими қариган чоқларида...

— Сендан сўраб ўтирмайдилар. Кўзларига суртиб қарайдилар.

— Қанақа... кимнинг болаларига қарарканлар?

— Сени ўғил-қизчаларингга-да. Олти ойлик қиламиз-да, топшираверамиз.

Ойдиной кулиб юборди.

— Ўлингсиз, қаёқдаги гапларни топиб ўтирасиз.

«Ўлингсиз» дегани йигитчанинг юрагини қитиклади.

— Ким ўлсин? Яна бир қайтар.

— Қайтармайман. Вой, хўп, хўп, айтаман. Аввал қўйиб юборинг...

Бунақа даҳанаки жанглр онда-сонда бўлиб туради. Аксарият ҳолларда улар жуда осуда, пастгина ва меҳрибон овозда гаплашиб юришади. Далада доим ёнма-ён, бир-бирига кўмаклашган, тушликда қанақа егулик бўлса илинган, уйдаю мактабда ҳам бир-бировидан ҳолдон, боҳабар. Худди икки-уч йил турмуш қилиб, гапи гапига ўнг келиб қолган келин-куёвнинг ўзи, юриш-туришлари шу қадар табиий, самимий, ярашиқлики, тавба, бунчалик пишиқ-пухта бўлиш-маса бу зумрашалар, дея завқаланиб кетасиз. Турган гапки, тенгқур йигит-қизчалар улар ўртасидаги муносабатдан беҳабар қолиши мумкин эмас, бундан ташқари ўз «сир-асрорлари»ни кўп ҳам беки-тиб, кимтиниб юришмасди. Лекин шунчалик бўлган билан улар теграсида на мишмиш (одатда бўладигандек) юрарди, на биров ботиниб пичинг ё ҳазил қиларди...

— Ойдиной,— деди Бозор жимликни бузиб.

— Ҳм-м...— қиз икки дала ўртасидаги арава йўлдан кўз узмай турарди.

— Зерикдим, кетгим келяпти.

— Кетяпсиз-ку. Билет чўнтагингизда.

— Сабрим чидамаяпти-да. Қачон етаману қачон кўришаман.

— Кўп ичикманг.

— Ойдиной, озроқ шотут териб бер. Феруза илтимос қилган эди.

— Зарилим копти-да,— деди Ойдиной чўрт кесиб ва бехос ўрнидан туриб кетди:— Бозор ака, секин,— деди ранги ўчинқираб.— Қаранг, Бурҳон биргад шу ёққа бурилди. Пастроққа тушинг, бошингиз кўринади.

Бозор бепарволик билан қиз ишора қилган томонга ўгирилди. Бригадир тикариқ ёқалаб шу тарафга келарди.

— Тез бўлинг, кўриб қолади.

— Кўявер, кўрмайди, хўп кўрса-чи...

— Илтимос, тушинг, жон Бозор ака.

Бозор қизнинг ёнига тушиб ўтирди-да, елкасидан кучди.

— Кўркма, тўғри ўтиб кетади.

— Шотут ейман, деб қолса-чи,— қиз энди шивирлашга ўтган, ранги қув оқариб, кўзлари хавотирли жовдираб турарди.

— Сени қара-ю, бунча титрайсан. Шотут ейдиган одамми шу?

Ўпкаси йўқ-ку унинг.

— Кўркадими?

— Жудаям-да. Кечаси хожатга ўғилчасини етаклаб чиқади.

— Ўлибди, кап-катта одам-а!

— Йўрғагида теккан.

— Бирпас гаплашмай турайлик, ўтиб кетсин. Йўқ, сиз нарироқ-қа чиқиб туринг,— деди Ойдиной безовталаниб.

— Э, қўявер,— деди Бозор қулиб.— Бу одам болагига тўйга чиқиб қолса, қоронғи тушмай уйига қочиб қоларкан. Ёки бирорта жўрасига чиппа ёпишиб оларкан-да, қўйвормас экан. Жўралари бўлса жўрттага хилватга ташлаб қочиб, ўтакасини ёриб юришаркан...

Сочини тақир қириб, дўппи бостириб олган, юз-боши қип-қизил Бурҳон биргад шотут рўпарасига келди.

— Ҳозир боплайман,— деди Бозор қўлини оғзига карнай қилиб. Лекин қиз жонҳолатда унга ёпишди.

— Вой, қўйинг, унақа қилманг.

Бригадир ҳайтовур бир шовур англади шекилли, шотут тарафга қараб-қараб қўйди. Лекин юришдан тўхтамади. Унинг ўтиб кетганига тамом ишонгач, Ойдинойнинг юзига қон югурди. Кулимсираб Бозор акасига қаради.

— Ана шунақа азамат бригадирларинг бор,— деди Бозор қулиб.— Шотут ейди дейсан. Унга қолса, хов тўғри йўлдан ўтиб кетган бўларди. Лекин Шаршарабанддан қўрқади, мусофир гўр бор. Шунинг учун ўртадан келди... Дадам бунақаларни имони суст одамлар дердилар. Имони сустнинг сояси юпқа бўларкан.

— Бечорага қийин экан-да барибир.

— Э, падарига лаънат бу қўрқокди. Шуни касрига мана Кўксой ҳувиллаб ётибди.

— Унгаям буюришган-да.

— Қаёқда! Ўзининг кал бошидан чиққан бу гап...

Бурҳон биргад амакиси Фармон биргаднинг ўрнига қўйилган дастлабки йили планни удалолмайди. Уни райком бюросида сўроққа тутишади. Ёш экансиз, коммунистсиз, нега ўзингизни кўрсатолмадингиз. Биринчи йилданоқ бу нима қилиқ, дейишади.

Бурҳон биргад ҳозир отувга ҳукм қилиб юборилгандек титроққа тушади.

— Ғўзани ҳашаротга олдириб қўйдик,— дейди аранг тилга қириб.

— Сиз қараб туравердингиз?!

— Ёшлик қип қўйдим. Бу йил... бу йил албатта тадбир кўрамиз, бажарамиз.— Жонини аранг «кутказиб» чиққан Бурҳон дарҳол тадбир кўради. Колхозчиларни олиб чиқиб, толларни йиқиттира бошлайди.

— Эй, нима қиялсан, бу қанақа гап,— деб уни инсофга чақирганларга эса жазавага тушиб бақиради.

— Керак. Ана шундай қилиш керак. Шунча йилдан бери ҳеч бирларингди калланга келмаганки, бу қариган, чириган толлар ҳашаротди уяси-ку! Агар бундан қутулмасак пахта ололмаймиз. Ана кесинглар, хоҳлаганча ташиб, опкетинглар, маза қилиб ўтин қилиб ёқинглар!..

Икки йилдан бери толлар йўқ. Кўксой бўйи ҳувиллаб ётади. Қирғоқларида қуриган шох-шабба, тупроқ ғижимлаган улкан томирлар... Бир пайтлар бу ер сўлим эди. Толлар шовуллаб, чайқалиб ётар, оёқ ости тизза бўйи ўт бўларди. Бозор ҳеч унутолмайди. Ҳар куни ишдан кейин Ойдин билан бошлашиб сой бўйига тушишарди. Кўздан пана, хилватгина. Оҳиста гаплашиб, бир-бирларига тўйиб-тўйиб тикилишиб... ўт ўришарди. Бозорга бу иш чўт эмас, бир зумда оламжаҳон ўриб ташлайди. Сўнгра тирбанд икки боғ қилиб боғлайди. Бу пайтда қуёш қип-қизариб уфққа ёнбошлаётган бўлади. Унинг қирмизи нурлари тол япроқлари оралаб

мўралайди. Ойдиной юзини узун-узун бўлиб тушаётган нурларга туттади. Кўзларини чиппа юмиб олиб жилмаяди. Кулгичлари ўйнаб, оппоқ тишлари яркираб кетади. Эҳ, ана шу пайтда атроф шунақа гўзаллашиб кетадики... Ҳаммаёк қирмизи рангда. Қандайдир тантанали шодмон бир ҳолат. Бозор атрофга ҳавасланиб тикилади. Қачондир, кимдир ўтказган манови толлар бошидан тубига қадар ол ранга бўялган. Ҳатто қўпол бужур таналар қадима нақшли нафис устунларга айланиб қолгандай. Бозор атроф-оламни томоша қиларкан, билмайдик, бу кўҳна олам шу тобда унга, уларга сукланиб тикилмоқда. Куёш нурлари юз-бошларини майин сийпалаши билан бу мақаддас онлар муваққатлигини англатиб қўйишга шошилмоқда. Аммо бу ҳаракатлар беҳуда: улар учун ҳаёт ҳозир фақат муҳаббатдан, гўзаллик ва шодликдан иборат. Демакки, куёшни абадий нур сочади, Кўксойни абадий шарқираб туради, толларни абадий шовуллаб туради, деб билишади...

Кўп ўтмай толлар қирқилди. Илгари сезилмас экан, яқин атрофда улардан бошқа тиккайган дарахт йўқ экан, ҳаммаёк очилиб, хувиллаб қолди. Фақат мана шу шотутгина чўлдаги ёлғиз қапа сингари узоқ-узоқлардан мунғайиб кўриниб туради...

— Ҳали бир кун келиб, шотуттям йикитамиз, деб қолмайсайди,— деди туйқусдан Ойдиной.

— Э, йўқ,— деди Бозор ишонч билан,— шотутдан кўрқади.

— Кўрққанидан шунақа қилиши мумкин-да. Уни қаранг азобку. Куппа-кундузи юрак ҳовучлаб ўтса. Кўпориб ташласа қутулади кўяди-да.

— Уволидан кўрқади.

Ойдиной Бозорнинг гапларига ишонгиси келардию, лекин кўнглининг бир чеккасига ҳозиргина ўрнашган хавотирни йўқотолмасди: «Ҳозиргилар уволни билармиди. Имони суст деяпти-ку. Бирорта каттаси буйруқ берса тамом-да!.. Уч-тўртта ўзига ўхшаган ҳамиша топилади. Шотутнинг ўтини зўр бўлади, чўғини сандалга солсанг бодингни йўқотади», деб ёлғонласа бас, увол-савоби уларга бир чақа бўлиб кетади. Шотутти деви бор, илони бор деб ҳам ўтиришмайди. Ҳай-ҳайлашиб бостириб келишади-да, йўқ қилишади, кетишади. Юз ёшли дарахтмиди, минг ёшлими, уларга барибир. Муҳими бир хокандоз бодкесар чўғ билан, бошлиқнинг буйруғи... «Шотутли» бўлса буткул хувиллаб қолади. Айтмоқчи, «Шотутли»ям дейилмайди кейин...

— Шотутни йикитади, дейсанми,— гўё қизнинг хавотирли ўйлари уни ўқиб тургандек деди Бозор,— битта шохчасига қўл уриб кўрсин-чи, нима қиламан!

Ойдиной тегишди.

— Йикитмоқчи бўлса, сиздан сўраб ўтирмайди-ку. Боз устига сиз бу ерда бўлмайсиз. Ким қаерларда пианино эшитиб юрган бўласиз.

Ҳазил йўсиндаги бу гап йигитни ташвишга солиб қўйди. У анча муддат каттик ўйлов ичида, бир нуқтага тикилиб қолди-да, кейин руҳсиз гап бошлади.

— Тўғри айтасан. Мен ҳар қанча урмай, сўкмай, кейин кеч бўлади. Фойдаси йўқ, уни қайтариб опкелиб, тиклаб қўёлмайман.

Ойдинойнинг юраги орқасига тортиб кетди: мабодо шунақа ҳодиса рўй берса Бозор акаси не кўйга тушади. Девона бўлиб қолади-ку. Чинданми, ҳазиллабми, қачон бу ерга келишмасин у энг аввал шотутнинг танасини бир кучоклаб олади, кўришган бўлади. Бу — менинг бобом, бобожоним, отамдан қолган ёлғиз ёдгорим, деб суяди. Агар буниям кесиб ташлашса, отаси қайтадан ўлган бўлмай-дими?!. Ўзи ҳазилкаш бўлгани билан ғамни оғир олади. Ич-ичидан эзилиб юради. Сиртига чиқармайди. Ёмони ҳам шу — сиртига чиқармаслиги... Шотут ҳақида гаплашиб қолишганда, Бозор:

— Ҳаммаси яхши-ку, фақат пахтапояда қолиб кетгани чакки бўлган-да, энди қандай бўлмасин кутқазिश керак,— дейди,— Ё шотутни ўртадан кўтариш керак, ёки пахтани. Шотутни олиб бўлмайди, шу ерди туғди, битдиси. Пахтани осон, ернинг ўгай ўғли. Шотут туғул анови шўра қурғурдан ҳам ўгай.

— Лекин арзанда ўгай,— дейди Ойдиной унинг гапини бўлиб. — Ким бўлмасин, унинг оғзи-бурнидан тикади. Ғўзадан бошқаси ўлиб кетсин, ҳеч кимнинг иши йўқ.

Икковлон ўз ўхшатишларидан мароқланиб кулишади.

Ойдиной Бозор акасига термулиб ўтириб юраги орзикди: бугун жўнаб кетади. Шотут усиз нима қилади? Ойдинойнинг ўзи-чи?!. Эҳ-ҳе, камида беш йил ўқийди. Ўртада армияга олиб кетишса.

Ҳали бошланмаган ҳижронли йиллар залвори елкасидан босгандай, қиз бетоқатланди. Ўзи сезмаган ҳолда, йигитга томон сурилиброқ ўтирди. Елкасига суйкалди.

— Бозор ака, битта нарса сўрасам майлими?

— Сўра...

— Холам шотут ҳақида ҳеч гапирадиларми?

— Нимаиди?

— Ўзим шундай. Аям дам-бадам сўраб турадилар. Шотут еб турасанми, пишганми, ундайми, бундайми, деб. Авваллари хавотир олардим, ё сезиб қолганлар, ё бир гап эшитганлар, деб. Ўйлаб қарасам, унақамас чоғи, соғинсалар керак. Соғинмайдиларми, бутун умрлари далада ўтган. Ҳар куни ҳеч курса шотутга бир кўзлари тушган. Дугоналари билан ейишган, соялашган. Ким билсин, ўсма кўйибми, рўмолча тўқибми қанчалар ўтиришган бўлса. Яқинда битта нарса айтиб бердилар. Эшитасизми?.. Онам ўн ёшларда бўлганлар. Ўшандаям «Шотутлида пахта экилган. Лекин гирд-теварак чангалзор бўлган. Тутчалар бўлганми унда, йўқми, билмадим, лекин анови толлар бўлмаган. Уларни кейинроқ эккан дейишади...

... Ўшанда Мукаррам ўн ёшлардаги қизча, жимитдайгина. Ғайрати ичига сиғмайди. Аясининг ёнида чипиллаб пахта териб юради. Теримга чиқиши ҳавасга, ҳеч ким чиккин, деб судрамайди. Қайтага ўқишингни қил, кўғирчоғингни ўйна деб, қайтариб туришади. Айниқса, аяси: «Кўп ичикма, болам,— дейди ҳар гапида,— ҳамма меҳнат ҳали олдингда». Энди ўйлаб қараса аяса шўрлик ҳаммасини олдиндан кўриб турган экан...

У пайтларда пахта лўппи-лўппи бўлиб очилар, биттасига дўппи тўларди. Ростдан ҳам шунақамиди ё Мукаррамга шундай туюлганми, ҳалигача билмайди. Лекин бошқа бир нарса яхши эсида: ғўзанинг бўйи баланд бўларди, эгатга кирса бошигача кўринмай кетди. Баъзи жойлари ҳатто катталарни ҳам кўмиб юборарди.

Бир куни тушликдан қайтиб, эгатга тушишаётган эди, бригадир келиб қолди. Ҳовликқан, терга тушган: «Тез бўлинг, болаларни бекитинг, кўринмасин!»

Болалар ортиқча ажабланиб ўтиришмади, чопиб, чопкиллаб дала ичкарасига кириб кетишди. Ўрмондай бир ерида тўхтаб, этакларини ечиб ташлаб, ўғилу қиз аралаш бекинмачок ўйнаб кетишди. Ўйин ёқмадим, қизиқиш устун чиқдим, Мукаррам ортига қайтди. Қараса уватда тўрт-беш киши — раис, бригадир, қолгани нотаниш одамлар. Аясининг орқасида биқиниб, разм солди. Ҳалиги нотаниш одамлардан биттаси нималардир деяпти. Бошқалари хўп-хўп, дея маъқуллаб туришибди. Кўринишдан ҳаммасидан ёш, паст бўйли, озғин. Шапкасини қўлига олиб олган, узун-узун қоп-қора сочлари дам-бадам пешонасига тушади, у бош силкиб қўяди-да, жон куйдириб сўзида давом этади. Шерикларига бир нарсаларни уқтиради.

Мукаррам аясининг енгидан тортди.

— У одам ким, ая?

— Пошшомиз шу киши, Файзулла Хўжаев.

— Ая, пошшомиз бизларди ёмон кўрадимиз?

— Нимага унақа деяпсан?

— Бекининглар дейишди-ку.

— Ҳа, ҳа, кейин тушунтираман, ҳозир гапирмай тур, хўпми?

Меҳмонлар кетишгач, аяси тушунтирди. Бу гаплар ҳалигача қулоғидан кетмайди.

— Пошшомиз ёмон кўрадимиз, дейсан, асти унақа эмас-а. Болалар унинг жон-дили. Ҳамма вақт бизга айтиб турадиларки, болангни ўйла, болангни эҳтиётла. Ўзингни бўлганинг бўлди, болаларни эзиб қўймагин, дейдилар. Ҳалиям худо обрў берди, сени кўриб қолмадилар. Бўлмас мени изза қилардилар роса. Энди эртдан чиқмайсан, хўпми, болам. Ўқшингни қил, ўйнагин. Сен ҳали ўйин боласисан. Ҳаммасининг мавриди бор.

Аясининг айтишича, Файзулла Хўжаев шотутни мактабди. Ўртада қолдириб яхши қилибсизлар, дебди. Ҳатто, ҳар йил ёзда тут-хўрликка келаман, деб ваъда берибди. Шу гапи яхши бўлганмиш. Чунки анови ҳовликма бригадир укки кўзини шотутга тикиб юрган экан, энди қўл теккизолмас эмиш. Яхши эслайди, аяси бу гапларни ёш қизчадай қувониб, кўзлари ёшланиб айтиб берганди. Қизчасини бағрига босиб, Файзулло бобонгни дуо қил, болам, сеники ижобат бўлади, тишларинг бутун, деганди. Боши тошдан бўлсин пошшомизни, деганди.

Мукаррам бу гаплар мағзини кўп ўтмай, тўла фаҳмлаб етди. Сабаби тез улғайди. Уни тез улғайтирган аясининг ногоҳ ўлими (кўз ёриш пайтида оламдан ўтди) бўлди. Қирқ кун ўтар-ўтмас

(ота негадир шошди) ўгай она хонадонга кириб келди. Ва ниҳоят Файзулла Хўжаев ҳақида шум хабар тарқалди.

Аяси ўлган кунлар гангиб қолганиданми, бу фожиа маънисини унчалик англаб етмаганди. Файзулла Хўжаевни эшитиб эса муштдай кизча уввос тортиб йиғлади. Дунё кўзига қоронғи кўриниб, ўзини бу қоронғи дунёда ғариб ва бенаво бўлиб қолганлигини дил-дилдан ҳис этиб, фарёд қилганди. Яхши эсида, ўшанда қишлоқда жуда ваҳимали гаплар изғиб қолди. Айниқса, Қурбонхўжа деганнинг кўлларини тугунлаб, ҳайдаб кетишгач бу ваҳима кучайди. Файзулла Хўжанинг думи эмиш, ҳали кўпчиликнинг бошида бу кун бор эмиш...

Ўшанда Файзулла Хўжаев келиб кетгач Қурбонхўжа ҳосилот болаларни даладан қувлайдиган, ота-оналарига дакки берадиган одат чиқарганди. Уни болалар жуда яхши кўрар, лекин катталар, айниқса Мукаррамнинг ойбийи¹ сига ўхшаганлар уни отгани ўқ топишолмас эди.

Ҳосилот дала бошига от билан келарди-да, дағдаға қиларди:

— Қани, болаларни ҳайда. Кўзимга кўринмасинки, қамчи ейди. Агар бекитиб қолсанг, ўзинг ейсан. Инсофинг қурғурлар, неча марта айтдим, майиб қиласизлар, деб.

Мукаррамнинг ойбийиси ундан ўлардай кўрқар эдию, лекин барибир билганини қиларди.

— Э, овозинг гўрдан чиқсин,— деб қарғанарди-да, Мукаррамни бошидан босарди.— Бўйингни ер ютгур, ўтиргин,— дерди. Бирпасдан кейин яна бақирарди.

— Ҳой, ўлиб қолдингми, тур энди!

Мукаррам бошини кўтарганда ҳозиргина чопиқ қилиб юрган тенгқурлари қишлоқ йўлини чангитиб ўйноқлаб бораётган, уларнинг қарама-қарши томонида эса халоскор амакининг оти кўринмас, тулпор туёқлари кўтарган чанг эса аллақачон босилган бўларди. Ҳарҳолда ёлғиз отнинг чанги эди-да...

Ҳамма ўз ташвиши-ю, ваҳимаси билан, Мукаррам шотутни ўйлайди: Файзулла Хўжаев назари тушган эди, унияма кесиб ташлашмаса ҳали. Айтишларича, Қурбонхўжа укки кўз бригадир чақуви билан қамалган эмиш. Файзулла Хўжаев билан алоқада эди, деганмиш. Мабодо унинг кўзлари шотутга тушиб қолса!.. Йўқ, бригадирнинг эсига келмадими, бошқа сабабданми шотут омон қолди.

Мукаррамнинг болалиги, бутун умри «Шотутли»да, унинг атрофидаги далаларда кечди. Аввал ўгай она ишлатди, кейин уруш бошланиб, замон ўгайлашиб кетди. Биров-бирова бокмай қўйди. Кейинчалик бориб хиёл ўзгаришлар бўлди...

Мукаррам бугун тўрт қизини узатган неварачеварали онахон. Шу ёшга киргунча қанча «пошшо» алмашди, катта алмашди. Савлат тўкиб «Шотутли» уватига келганлари ҳам бўлди. Лекин Мукаррам эслолмайдики, уларнинг ҳеч бирови Файзулла Хўжаевдай ёки Қурбонхўжадай болаларни даладан қувган бўлсин...

¹ Ўгай она.

— Гап бундай, Ойдиной,— деди Бозор кизнинг кўзларига меҳр билан тикилиб.— Имтиҳонларни топшириб келаман-да, сени, аягни, аямни олиб кетаман. Беш-ўн кун томоша қилиб келасизлар.

— Мактаб-чи? Лекин аяларимиз бориб келишса яхши бўларди. Шу ёшга кириб дарёнинг нарёғига ўтишмаган.

Ойдиной кун чиқар томонга қараб жим қолди. Тоғлар уфқ бўйлаб чўзилиб ётибди. Чўққилар ярқираб турибди. Ундан юқорирокдаги ҳалигина уюм-уюм пахтани эслатиб, муаллақ турган булутлар юпқалашган. Қуёш нурларидан қизғиш ранг олган, бу ранг тобора қуюқлашмоқда.

— Битта гап айтсам, қўлмайсизми,— деди Ойдиной ва ўзи қулди.

— Айтавер.

— Боя сизларни Тошкентга олиб кетаман, дедингиз-ку.

— Хўш, хўш...

— Мен шотутни ўйладим. Нега буни олиб кетаман, демайсиз. Шўрлик қолиб кетаверадим дала ўртасида.

Бу гапдан Бозорнинг кўзлари ёшланиб кетди. Қизни бағрига босиб, эркалади.

— Тентаквой, хаёлингга келган гапни қара.

— Калака қилманг-да, хўп, гапим нотўғрими?

— Йўқ, тўғри. Сенга қойилман. Мен бўлсам ҳечам ўйламаман. Илгари ўйлардим, қишда уйга олиб кетгим келарди. Ёзда, пешин пайтлари сой бўйига чиқиб турса бўлмасмикан, салқинда, дердим... Эҳ, шотут бобом қариб қолди. Қара, ҳар йили қанча шохи қурийди, мен кесиб ташлайман. Ҳов бирдагидек қаттиқ совук бўлиб берсами... Битта нарсени ўйлаб юрибман. Уйда тутчалар бор, сизларникидаям. Шотутдан олиб бориб пайванд қилсам. Кейин қаламча қилиб кўпайтирсам.— Бозор шундай деб туриб, бирдан жўшиб кетди. Ўрнидан ҳам туриб олди:— Ҳа, тагин бундай қиламан, ўқишдан қайтсам ҳалиги қаламчаларни «Шотутли»ни бошидан оёғигача қатор-қатор қилиб экиб чиқаман.

— Ўз товрингизга қўйиб қўйишаркан-да. Оддий тутча экишга ерни кизганишади. Бўлмаса ҳар йили қурт пайти баргга сарсонмиз.

— Кўрасан, айтганимни қиламан барибир. Идора ёнида, кейин шаҳарда — Сиеб бозорида дўконча очтириб кўяман. Шотут сотади. Шотутти шарбатини, яна тагин қаламчасини кўқартириб сотамиз. Ҳар ёқдан даромад келаверсин-чи, катталар кўнмайдими?

Бозор бу гапларни жўшиб-тошиб, шундай ишонч билан гапирдики, бўлғуси манзарани Ойдинойнинг кўз олдига келтирди, қўйди.

— Ростданам ажойиб бўлади унда,— деди Ойдиной ҳам завқланиб кетиб.— Ўртада бизларнинг Бобо Шотут. Атрофида янги, ёш шотутлар.

— Шунда кўрасан бу ҳам ёшариб, гурқираб кетади.

— Кейин бу ерни «Шотутли» эмас, «Шотутзор» деймиз, шундайми?

— Албатта. Ҳали сен шотут қолаверадими. Тошкентга олиб кетмайсизми, дединг. Олиб кетишим мумкин. Мен турган ховлида тутча кўринаётувди. Пайванд қиламан, тамом.

Ойдинойнинг юзига ташвиш соя солди.

— Бозор ака... Ҳалиги ёзганларингиз чинми?

— Ёлғон гапирган жойим борми сира?.. Нималар ёзгандим, ҳа, яхши ховли, алоҳида хона, пул олишмайди... Шуларнинг нимаси ёлғон ва нимаси ёмон?

— Ёмон эмас. Яна бир нарса ёзгансиз. Битта қиз ҳам бор эканми-ей, пианино чаларканми...

— Ҳа, рост буям.

— Жуда чиройли...

— Э, нимасини айтасан. Қошлари шундай туташиб кетган, камондай, киприклари узун-узун, кўзлари катта-катта, жовдираб туради. Лаблари оличадай. Эҳ, бир кўрсанг эди.

— Зарилим қопти-да.

— Унақа дема, аввал бир кўргин. Уни бийрончалигидан ҳайрон қоласан. Энди биринчи синфга боряпти-ю, пианинода хоҳлаган куйингни чалиб беради. Бах дейсанми, Моцартми, Бетховенми...

— Нима дедингиз, биринчи синфга дедингизми? — деди Ойдиной юзлари ёришиб, шу билан бирга хижолатдан ловуллаб кетиб.

— Ҳа-да, музика мактабининг биринчи синфига.

— Мен бўлсам...

— Ҳа, сен бўлсанг.

— Ўзингиз-да...

Кун бўйи шотут тепасида ловуллаб турган олов шар уфққа бош қўйди ва ботиб кетгунга қадар бу азим дарахтдан кўз узолмади. Қип-қизил ёғдуси эса яна анчагача унинг заранг япроқларида қолиб кетди.

ДАРАХТ ОСТИДАГИ ОДАМ

Кўксой гузаридан ўтган кўҳнагина қизил «Москвич» «Шотутли» тепасидаги йўл бўйлаб келди-келди-да, шотут рўпарасида тўхтади. Тўхтади-ю, лекин ҳайдовчиси машинадан тушишга шошилмади. Эшикни ланг очиб қўйиб, папирос чекди. Оёқларини ерга осилтириб ўтирганча атрофни кузатди. Ғўзаси хивчинга айланиб, қип-қизариб қолган далага, дала ўртасидаги япроқлари тўкилиб битаёзган улкан дарахтга кўзлари толгунча тикилди. Сўнгра машина эшигини очиб қолдириб, ўша томонга юрди.

«Шотутли» сукунат оғушида на бир қуш ё жонзот овози эшити-

лади. Атрофни куршаган яланғоч тутчаларнинг сипта новдаси килт этмайди. Фақат тутчалар билан бўйлашиб ўсган қовжироқ камишларгина дам-бадам ожиз шитирлаб, сочпопуклари беҳол хилпираб қўяди. Осмон ғуборли, қуёш тафтсиз, жўяклар пуштасида ҳали кўтарилиб улгурмаган киров ялтирайди.

* * *

Марди Бобоевнинг ҳозир шу келиши трактор паркидан эди. Чопиқ тракторини ҳам, пахта терадиганини ҳам ювиб-тараб, ёглаб-созлаб дегандай яркиратиб қўйди-да, шахмат суришиб турган инженер бола бошига борди. «Инженер бова,— деди,— анавиларни қабул қилиб олинг-да, кейин бизга рухсат беринг»... Овози хиёл тантанали ва титраб чиқди.

Марди Бобоевнинг фикрича, бу улар учун қутилмаган гап бўлиши, бир зумда бутун гаражга тарқалиб, тракторчилар чопачопа етиб келиши, «э, нима деяпсиз, бўлмағур гапни қўйинг», дея ҳар ёқдан юмма талаб кетишлари ва уларни кўндиргунча анча-мунча терга тушиши керак эди. Йўқ, масала унчалик мураккаблашмади.

— Э, шунақами,— деди инженер бола ўйиндан бош кўтариб.— Чарчабсизда-а? Ё қаридингизми?

— Гап ундамаску-я, ҳартугул бундай ҳисоблаб қарасам роппача қирқ беш йил бўпти.

— Қирқ беш йил денг-а, яшанг,— инженер ўйинга машғул бўлди-да, шеригини қистади.— Ҳа, юрмайсизми, бунча бош қотирдингиз, шоввоз! Ҳа, яшанг, мана биз асп сурамиз. Гапиринг, Марди бово, кейин?..

— Шу дедим, қирқ беш йил бўп кетибди. Ёғини чиқариб юборибман ўзиям, энди топширай. Ёшлар ҳайдасин...— гаплари қулоқларга кирмаётганини пайқаб, Марди Бобоев жим қолди. Инженер бола бошини кўтарди.

— Бўпти, сизни тушундим, Марди бово,— деди кулиб.— Қаридим, момонг билан қарилик гаштини сурмоқчиман, деяпсиз-да, шундайми?!

— Бир тарафи қаридик ҳам, урушдан буёғига мана...

— Бўпти! Раз шундай экан, айтганингиз бўлади. Эвазига лекин битта зиёфат қилиб берасиз, яхшими!

— Майли, инженер бово, майли.

— Бўпти, озодсиз!

Аввалига ишонмади: ҳаммаси шуми? Шу бир оғиз гап унинг масаласини ҳал қилди, қўйдими?! Дили бир оз оғрингандай бўлди-ю, сўнгра ўйлаб қараб, юпанди. Асл ниятим ҳам шу эди-ку, ўзи, деди. Мен рухсат сўрадим, улар беришди, тамом, вассалом. Ялиниб ё мажбурлаб ўтиришсинми, сиз бизга кераксиз, ҳали ишлайсиз, деб. Ахир улар ҳам кўриб-билиб юришгандир шаштим пастлигини. Бўз бола бўлармидим энди қайтадан...

Марди Бобоевнинг аввалги шахди йўқлиги ҳақ рост. Айниқса,

кейинги уч-тўрт ой ичи буткул ўзгарди, қолди. Ўзидан ўтганни ўзи билади. Кўнгли чироқ ёкса ёришмайди. Эрталаб эран-каран тракторини далага ҳайдаб чиқади. Бир деб қатор орасига тушдими, бас, ҳеч нарсага алаҳсимай, ҳеч ким билан иши бўлмай дала адоғига бориб келаверади, бориб келаверади. Кун тандирдай қизиб кетса ҳам пайқамайди. Тамадди қилиб олай ҳам демайди. Жуда сўник, шавқсиз бир алпозда руль бошқаради. Нуқул ўйлайди, ўйлайди, ўйининг охирига етмайди.

Илгари ҳам шундаймиди? Қаёқда! Жони танига сиғмасди. Унинг елиб-югургани, трактор бошқаришини кузатган одам сира ҳам олтмиш беш ёш бермас, урушда бўлгани, олти бор жароҳат олганига-ку, асло ишонмасди.

Марди Бобоевнинг бунчалик синиқтириб қўйган ҳодиса шу йил ёз ўртаси содир бўлди. Аслида содир бўлди дейишга ҳам арзимаса керак. Тагин ким билсин, арзиса керакки, бир пайтлар бутун республика таниган доврўкли механизатор шаштини сўндириб қўйди. Арзиса керакки, ҳафта-ўн кунда канда қилмай уни йўқлаб, қўлидан бир пиёла чой ичиб, тўртта гурунг бериб кетадиган райком котиби Тоҳир Каримович бирдан оёғини узди. Бунинг устига район микёсидаги мўътабар бир йиғинда, уч юз киши ўртасида оғриниб гапирибди. Бригадирга танбех берибди. Бригадир ўзи сояси юпқароқ бола, мажлисдан ранги қочиб, қовоқ-тумшуғи осилиб келди. «Ўз айбинг учун сўкишса, бунчалик алам қилмайди», деди тўнғиллаб. Йўқ, Марди Бобоев тракторчи бўлиб, шу ёшга кириб, бунақа дашном эшитмаган эди. Жуда оғир олди ўзига... Шундайин ҳазилкаш, шалдир-шулдир одам хафақон касал ҳолига тушди. Уйдагилар билан тузук-қуруқ гаплашмайди. Далада ҳам бировга иши бўлмайди. Ўзининг ўй-хаёли билан банд. Ўша воқеадан олдинроқ келиб кетган мухбир болани, унинг газетага ёзиб чиққан гапларини ўйлайди. Иброҳимов деган раислари бўларди, эллигинчи йилларда ўлиб кетган, аввал қамалган, уёқдан қайтиб келиб, ўлган. Шу раҳматлини ўйлайди. Яна тагин... «Шотутли» ўртасидаги анови шотутни...

* * *

Шотут уни мунғайиб қарши олди. Дов-дарахт деғани борки, аллақачонлар либосини ечиб ташлаб, қишни кутарди. Фақатгина у япроқлари қоп-қорайиб қолган эса-да, бир донасини ҳам тўкмаган, ўртада бўлиб ўтган қор-ёмғиру шамол-тўполонлардан кейин ҳам ҳали-бери қишга бўйин бермоқчига ўхшамасди.

Йўқ, бир ҳафталик қора совуқ япроқларини ер билан битта қилиб, қатранги танани яланғочлаб кетибди. Ийманиш сабабми, изғиринми, шунчалик азим дарахт қунишиб, кичрайиб қолгандай кўринади.

Эрийгитни дастлаб унинг назари илмади. Тўғри-да, мухбир деганнинг озмунчасини кўрибдими у. Ҳар мухбирлар келардики: коринли, шляпали, кейин яна папкаси, сурат олгич ёки овоз ёзгичлари бўларди. Обком, райком, ҳеч бўлмаганда раислар билан бошлашиб келарди. Бу йигитча бўлса ҳисобчи боланинг велосипедига мингашиб, чангга ботиб келди. Боз устига кечагина мана шу далада чопиқ қилиб, бор-йўқлиги билинмайгина юрган бола бугун мухбирман деб ҳар хил саволлар бериб ўтирса эриш туюларкан-да. Саволлари ҳам аллатовур. План қанча, мажбурият қанча, қанақа орден, медаллар бор, деб сўраш йўқ. Зарафшонда чўмилганмисиз, дейди. Балиқ тутганмисиз? Илгари у ерлар тўқайзор бўлган, ов қилармидингиз? Дарё нарёғи Афросиёб, ҳеч бориб кўрганмисиз? Кўксой толларининг тарихини биласизми, уларнинг қирқилиб кетганига қандай қарайсиз? Нукул шунақа гаплар қилди... Ҳа, яна шотут ҳақида ҳам сўради: илони бор дейишади, кўрганмисиз? Саттор тракторчига сменшик бўлгансиз, у кишини шотутнинг деви урган дейишади, ростми? Шотут неча ёшда бўлса?.. Табиийки, Марди Бобоевнинг энсаси котди. Ҳов бола, мухбирмисан, мандан пахтани сўра. Кўки яхши, ривожи зўр экан, қанақа эришдингиз, дегин, қаёқдаги гапларни қиласан, деб жеркиб бермокчи ҳам бўлди-ю... Ўйлаб кўрса, унга жаҳл қилиш ўзи ноўрин. Етим бола бўлса. Боз устига Дархондан мухбир чиқиб ким бўларди-ю, нени қойиллатарди. Мана шу туриш косаси оқармай ўтиб кетаверади-да. Мухбир дегани сиёсатли бўлса, мана ман деганни ўтқазиб тургизса. Э, аслида дархонликка бунақа сипоҳи хунарни буюрмаган. Унга кетмони омон бўлсин...

Марди Бобоевга Эрийгитнинг мухбирлиги ўтиришмади-ю, лекин чаптадлиги маъқул тушди. Тракторни сўраб олиб, ажабтовур ҳайдаб кетди. Қачон ва қаерда ўргана қолдийкин? Эрийгит хайрлаша туриб, амаки, негадир сизни дадамга ўхшатдим, деди. Марди Бобоев унинг дадасига қайси хижатдан ўхшашлигини билолмади-ку, лекин бу гап юрагини бир қалқитди. Адаши Марди муаллим ҳалқуми пок йигит эди, жувонмарг кетди. Рак деган балого йўлиққан экан. Афсус, ўғиллари шунчалик бўйга етаркан, озмунча қувониб юрармиди ҳаёт бўлганида.

Икки ҳафталар ўтиб, унинг олдига газета кўтариб келишди. Чикибди. Аллатовур нарсалар ёзилган: урушдан қайтиб, дарёда чўмилиб юрганмишми-ей. Болаларининг онаси билан тўқайзорда учрашганмишми... Кейин яна ҳозир дарё йўқ, тўқай йўқ, деб нолибди. Иш кўп, Афросиёбни кўришгаям қўл тегмайди, деганмиш. Э, адашимди ўғли миясига келганини ёзибди-да, деб қўя қолди. Қулок тутиб юрди, қишлоқдаям унча гап бўлмади. Орадан бир ой ўтдими, камрокми, ўша газетани излашга тушди. Топиб ўқиган эди, юраги жиз-жиз этиб кетаверди. Кўзи жикқа ёшга тўлаверди.

Ўзи сезмаган ҳолда ўша мухбир йигитчани кута бошлади.

Воқеа бундай бўлган эди.

Биринчи май байрамининг эртаси. Ғўза икки кулок бўлиб, селкиллаб қолган. Ўша кун ҳаво эрталабдан димиқиб турди-да, пешинда чанг-тўзон кўзгалди. Чакмоқ чакди. Ола-тасир ёмғир, кетидан дўл урди. Шунча тоат-ибодат ҳаммаси ярим соатда ерпарчин бўлди.

Марди Бобоев бригадир болани олиб далаларни кўриб чиқди-да, Бурҳон, бузамиз, деди. Бурҳон бўлса лом-мим демай идорага жўнади-да, раисни бошлаб келди.

Раис гапни дудмол қилди.

— Бошқа бригадлар бузмоқчи эмас, Марди ака, тагин ўзингиз биласиз,— деди.

Тушунарли, раис ўзини холис тутмоқчи. Майли-да, ёш, қўрқади. Ҳали бирда-икки бунақа савдоларни кўрибдими. Биринчи йил ишлаши.

— Сиз иш тутманг, раис бобо,— деди Марди Бобоев қатъий қилиб,— бошқалар бузмаса хато қилади.

Раис кизариниб бригадирга қарайди, бригадири кўзини олиб кочади.

— Майлингизку-я, тирамода планни сиздан талаб қиламан,— деди раис охири.

Марди Бобоевга шу гап кифоя эди.

— Бўпти, раис бово,— деди ғайратланиб.

Уч кунда ер селгиди, тобга келди. Борона тортиб кириб, ғўзаси чўкиртак бўлиб қолган эгатларни бузиб чиқди, устидан мола босди. Юраги туздай ачишиб борарди-ю, аммо аза тутиб ўтириш вақти эмасди. Роса тўрт кун одамларни тиндирмади. Ўзи тонг азонда тракторига чиқади-да, пешинда бир тушади. Томоғидан овқат ўтмайди, бир пиёла чой ичади-да, туради. Яна кўз кўрмай қолгунча кува-қув. Ким омбордан чигит ташиган, ким ивитган, дориланган, ким қоплаб далага етказиб келган, ким сеялкада турган. Хуллас, юз гектар ерни тўрт кунда чигитлаб бўлиши.

Охирги кун 9 май эди. Район марказида ёдгорлик очилиши, Марди Бобоев ҳам ўша ерда бўлиши лозим эди. Орденларни ярқиратиб тақиб келинг, дейишувди. У бўлса мана ҳайда-ҳайда қилиб «Шотутли»да чигит экиб ётибди.

Кун пар-пар бўлиб, ҳов тутчалар орқасига эна бошлаганда иккита машина кўринди. Биттаси оппоқ «Волга», иккинчиси қизил «Москвич»— раисники. Машиналардан уч киши тушиб ўватда тизилди. Марди Бобоев уларнинг рўпарасидан борарди. Мотор вангиллайди, чатнаб кетган. Буёғида Кўксойгача ярим гектар чамаси ер қолган. Уватга яқинлаб, тракторидан тушди. Қараса: раис, райком котиби, яна битта мошгуруч сочли бўйдор одам. Учалови ҳам озода кийинишган, оқ қўйлак, қора костюм-шимларда, унинг эса қулоғи ичигача чангга тўлган. Айтмоқчи, ҳов нарида Бурҳон биргад хуркибгина турибди, унинг ҳам аҳволи қарагудекмас.

Марди Бобоев меҳмонлардан икки-уч қадам берида тўхтаб

салом берди. Райком котиби ҳалиги бўйдор кишига:— Марди Бобоев ана шу киши бўлади, Ҳожи Алиевич,— деб таништирди.— Фронтовик. Бугун ғалаба байрами кун Марди ака яна ғалаба қилдилар, бу сафар табиат устидан,— деб ҳазил қилди. Кейин Марди Бобоевнинг қўлини каттик сиқиб кўришди. Раис кўриша туриб:— Бу киши обкомимиз бўладилар,— деб шипшиди.

Ҳожи Алиевич мийғида кулиб, унинг олдига келди. Аввал қўл берди-да, кейин шартта бағрига босди.

— Баракалла, дўстим,— деди. Овози титраб чикди. Ана энди Марди Бобоевнинг аҳволини кўрсангиз. Бехосдан ўпкаси тўлиб кетди. Катта одам-да, ахир. Бир пайт бундоқ қараса Ҳожи Алиевич костюмининг бир ёғи оппоқ оқариб турибди. Довдираб қолди.

— Кечирасиз, обком бово, мен...

Ундан ҳам кўра раис билан райком котиби шошиб қолишди. Икковиям дастрўмолча чиқариб, бараварига қоқиб-суртишга тушиб кетишди. Ҳожи Алиевич бўлса қўймади.

— Бу менга эсдалик,— деди кулиб, хушсурат одам эмасми, юзидан нур ёғилиб кетди.

Сўнгра Ҳожи Алиевич Марди Бобоевнинг тирсагидан тутиб, четга чиқарди. Тутчалар тагидан уёқ-буёққа юриб, анча гаплашишди. Нима гап-сўзлар бўлди, унчалик эсида йўқ. Ҳожи Алиевичнинг эгнига кўзи тушиб, изза тортса, муомаласини кўриб, мойдай эриб боряпти. Ҳизрга йўлиқдимми, дейди. Райком, раис, бригадир бола орқада, чигитчилар улардан нарироқда қараб туришибди.

Ниҳоят, Ҳожи Алиевич машинасига ўтириб жўнади. Костюми чанги билан кетди. Ҳарҳолда кейин қоқиб, артиб олгандиру Марди Бобоев олдида истиҳола қилди ишқилиб. Бундан унинг кўнгли тоғдай кўтарилди.

Эртаси райком котиби келди, Тоҳир Каримович. Ҳар сафаргидан куюкрок кўришди. Ўзи бошдан ҳам муомаласи тузук-ку, лекин кеча яхши бир гап қилди-да, азамат. Ғалаба байрами кун яна ғалаба қилдилар, деди-я!.. Катта деган мана шундай зукко бўлса-ю, топиб гапирса-да.

— Марди ака, энди буёғи нақд деяверинг,— деди Тоҳир Каримович унинг елкасига қоқиб.— Ҳожи Алиевич хар кимди гардини тўтиё қилавермайди. Энди ғайрат сиздан, ҳаракат биздан.

Гапнинг очиги юраги бир суст кетди.

Ҳалиги чўлда сароб деган нарса бўларкан-да, адашган одамга учаркан. Марди Бобоев чўлни кўрмагану шунақа деб эшитган. Ҳов бир чақиримлик жойда кўм-кўк сувдай бўлиб, жимирлаб тураркан. Жон ҳалпида етиб бораркансан. Қарасанг ҳеч вақо йўқ. Бирпасдан кейин яна пайдо бўларкан. Яна ҳалиқиб чопаркансан. Чопмасанг бўлмайди, ҳалқуминг куриб боряпти. Хуллас, беҳуда чопавериб, сароб кувавериб ўлар ҳолга келаркансан. Жонингга тегиб, «энди бас ишонмайман», десанг ҳам қўймас экан. Умид узиб турган онингда салгина нарида кўриниб қоларкан-да, ўзига имларкан. Яна жонланиб, эмаклаб кетаркансан. Марди Бобоев ўзини шунақа қўйга тушганлардан деб биларди. Мана ҳозир ҳам, бир

зумгина бўлсин, кўзига ўша саробга ўхшаш нарса жилва қилиб қолди. Лекин дарров ҳафсаласи совуди. Қайтага Тоҳир Каримовичдан уялди. Ич-ичидан ўзини койиди... Унинг яхшими, ёмонми бир одати бор: ичида гап ётмайди. Айниқса, кўнглига маъқул одам олдида... Ўша дўл-ёмғирдан олдинроқ Тоҳир Каримович билан гурунглашиб ўтириб, бор саргузаштларини гапириб қўйибди. Урушдан олдин дайравотда ов қилиб юриб, милтиқ отиш машқини обдан олгани, шунинг учун фронтда уни дарҳол мерганликка ўтказишгани, кейинчалик разведкачи, пулемётчи, тўп командири бўлгани, олти марта яралангани, бир сафаргисида госпиталда командири унга ўқ тешиб ўтган комсомол билетини кўрсатиб, буни урушдан кейин музейдан топасан, дегани... ҳамма-ҳаммасини сўзлаб берди.

Олтинчи бор яраланиб ётганида кўнгил сўрагани келган командири: Марди, сени мукофотга ёздим, каттасига, деганди. Мабодо бу ердан чиқиб кетсанг, кетингдан ўзи излаб боради, деб ишонтирувди. Йўқ, Берлингача борди, у ёғи японлар билан жанг қилди, дараги бўлмади. Дам-бадам орқасига қараб кўярди, командири айтгани келаётгандир, деб. Кўринмасди. Қизил Юлдуз, иккита Шухрат ордени олди. Лекин ҳалиги командир айтгани келмади. Раҳматли каттасидан ваъда қилганди, қаҳрамон бўласан, деганди. Ҳай, майли, дея қўл силтади, кўр бўлсин, деди. Жони фойдага қолди-ку. Урушдан қайтиб тракторга ўтирди. Олтмишинчи йилмиди, олдинроқми, уни Тошкентга, механизаторлар съездига чорлашди. Президиумда ўтирди. Бир ёғида Турсуной, бир ёғида Тюпко. Ўша съезддан кейин шериклари қаҳрамон бўлиб кетди. Унга ҳам қўл узатса етгудай жойга келиб қолганди. Бирдан сувга тушгандай жимиб кетди. Гаранг бўлиб юрди, суриштирай деса яна бўлмайди. Ноқулай. Шунда қулоғига биттаси шипшиди: Марди, раис дўстингдан топ. Ҳайдаров қарши турди, қўл қўймади, деди. Пешонасига бир урди. Оҳ, деди, жондай жўрам-а! Соямда қоп кетишдан кўрқибсан-да!

Кўп йиллар шунақа гумондор юрди. Орқаворотдан сўқди, соясини девордан киртишлади. Юзига айтишга... ор қилди. Бу орада Ҳайдаров раҳматлиям бўлиб кетди. Яқинда газетада ўқиб қолди, юлдузча дегани ўз-ўзидан кўкракка тақилавермас экан. Бехудага Ҳайдаров жўрасидан шунча ранжиб юрибди. Битта юлдузчага фалон мингми, миллионми бериларкан-а! У бўлса, эсиз!..

Ана шу ҳангомаларни Тоҳир Каримовичга айтиб берганди, у нотўғри тушунди.

— Ҳалиям кечмас, шу йил қирқ центрга етказиб берсангиз албатта ҳаракат қиламиз,— деди. Марди Бобоев ўнгайсизланди.

Сергаплигим қурсин, деб ўзини койиди. Ҳожи Алиевич уни бағрига босиб, гардини қоп-қора костюмида олиб кетганидан сўнг Тоҳир Каримович серкатнов бўлиб қолган. Ҳафтада бирикки уларнинг шийпонига кўнади. Шийпонда бўлмаса албатта дала бошига келади. Қўлидан чой ичади, гурунг беради. Каттаман деб каттасинмайди. Бўлмаса у ким бўпти, ҳар қанча ордену унвони бўлсин, барибир оддий тракторчи-да.

У Тоҳир Каримовичга ёмон ўрганди. Келар муддатидан ўтаверса йўл қарайди, бир нимасини йўқотиб қўйгандай гангийди. Ўша куниям кутаётганди ва кўнгли сезишича ҳадемай келиб қолиши керак эди. Уватда бригадир билан гап бериб ўтириб, соатига қараса, пешиндан оғибди. Дарҳол ўрнидан туриб, тракторига минди. Дала ярмига етиб ортига қараса, йўл устида иккита машина. Ёш боладай қувониб кетди: «Ана келишди!..» Дала адоғига етиб, қайрилди. У шошилар, лекин қатқалок кўпорилишидан кўрқиб, тезликни оширолмасди. Тоҳир Каримович, раис, бригадир — учалови ҳозиргина юмшатишган жўяклар билан ичкарилай бошлашди. Марди Бобоев котибининг ўткир, синчков нигоҳини кўз ўнгига келтириб, ҳазил гапни жиддий киёфада гапириб довдиратишларини эслаб, кулиб қўйди. Қилиғи ҳам ўзига ярашади, деб кўнглидан ўтказди.

Бир маҳал қараса Тоҳир Каримович даладан шитоб чиқиб кетяпти. Раису бригадир орқасидан аранг етишиб боряпти. «Волга» жўнади, кетидан «Москвич» ҳам. Бурҳон биргад йўл устида серрайиб туриб қолди. Марди Бобоев дала бошига қандай етиб келди, билмайди. Юраги така-пука, трактордан аранг тушди-да, бригадирнинг олдига борди. Тиззалари қалт-қалт титрайди.

— Нима гап, Бурҳон?— деди томоғи қакраб. Бурҳон трактор олдига келиб, устараларга қарай бошлади. Хаёли ўзидамас, ранги ўчган.

— Нима гап?— деди охири бақириб.

— Уни қаранг,— деди Бурҳон ҳам зарда билан.

— Э, воҳ,— деб юборди Марди Бобоев,— битта эгат гўзаси ёппа сўлий бошлабди.— Шоша-пиша устара қирққан ниҳолларни дасталай кетди. Ҳали дасталаяпти, ҳали дасталаяпти. Нега бундай қиляпти, ўзи ҳам билмайди. Йигирма қадамча шу қўйда борди. Кучоғи кўчатга тўлиб кетди. Ҳаммаси чилғай гуллаган, олди кўсак туккан.

Нима бало урди мени, дейди ўзини уриб бериб. Йигирма қадамдан нарёғига биттаям кесмабди. У шошиб орқасига қайтди. Устараларни текширди. Ҳаммаси соз, ўлчамлари бир текис, нега кесганига сира тушунолмабди. Яқин ўртада чўп-пўп ҳам кўринмасдики, пичоқлар орасига тикилиб, уларни қайирган бўлса. Фалокат келаман деса ҳеч гап эмас экан-да.

— Бурҳон, райком бово нима деди сенга.

— Нима дерди, пичоксиз сўйди,— деди бригадир тўнғиллаб. Ҳаммаси шу билан тугаса гўрга эди, шу ёғи ҳам ўзи етарли эди. Лекин бу гап район миқёсидаги катта йиғинга чиқибди. Бурҳон биргад ўша йиғинда гапириши керак экан. Ўрнидан туриши билан Тоҳир Каримович таниб қолибди-да, э, сенмисан, ўтир, ўтир, дебди. Кейин, йўқ, ўрнингдан тур, дебди. Уч юз одам ўртасида зинграйтиб қўйиб, кўриб қўйинглар, республикада хизмат кўрсатган механизатор Марди Бобоев деганимиз ана шу болада ишлайди. Ана ўша кимсан Фалончиев гўзага қирон келтириб ўтирса, бошқаларингдан нима кутамиз, дебди.

Бурҳон ковок-димоғи билан бўлиб келди. «Ўз айбинг учун сў

кишса, бунчалик алам қилмайди», деди-да, бўлак гапирмади. Лекин тешик қулоқ эшитмай кўярмиди... Марди Бобоев ҳеч тушунолмайди: тумонат одам ичида шунча зарурмиди шу гапни айтиш? Айтганда кимга фойдаси тегди-ю, айтмаса ким зарар кўрарди. Аммо у барибир Тоҳир Каримовични тушунишга ҳаракат қилар, ўзини ҳар тарафлама айбдор деб биларди. Туйқусдан кўзи тушган: гўзалар шалпайиб ётибди. Ёш, қони қайноқ, гуппа миясига урган. Бунинг устига ҳеч кутмаган, ихлос қўйиб юрган одами!..

Орадан икки-уч кун ўтавердики, Марди Бобоев беихтиёр йўл қарай бошлади. Аллақандай хавотир, ҳадиксираш билан кутарди Тоҳир Каримовични. Бирок у келганда қандай кўриниш беради, тасаввур қилолмасди. Лекин барибир уни кутаётганди. Келса, бир узр сўрамоқчи, кўнглидан чиқариб юбормоқчи эди. Келмади. Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта... Охири: Тоҳир Каримович балки ийманиб юргандир, салгина жаҳл қилиб қўйганидан хижолатдир. Акс ҳолда келган бўларди, деган ҳулосага келди ва ўзи йўқлаб бормоқчи бўлди. Ахир ота-боладек кадрдонлашиб қолишганди, бу кекса, кечиримли бўлиши керак эди-да. Лекин озрок фурсат ўтиб, совигач, бу фикри ўзига эриш туюлиб кетди. Э, Мардивой, деди, ёмон каттапарвар бўлиб қопсан. Уни сендан бошқа ҳам сон мингта ғалваси бордир!..

Шундай қилиб, узр сўраб бу бормади, афв этиб униси келмади...

У тонг-азонлаб тракторини ҳайдаб чиқади. Дала адоғига боради, бошига келади. Ўйлайди, ўйларининг адоғига етмайди. Шаҳди паст. Илгари шунақамиди бу одам?! Э-ҳе, каёкда! Ҳеч ким уни олти марта ўқ еган, контужин бўлган, олтмишдан ошган демасди. Мана шу кўк-ламда-чи. Тўрт кунда юз гектарни бузиб экишибди-я! Бунақа ҳайда-ҳайдага унча-бунча бўз бола тоб ташлаб берарди. Лекин унга билинмади. Бунинг устига Ҳожи Алиевичдай одамнинг олқаси, ундан юққан гардни «менга эсдалик» деб кўксида олиб кетиши қушдай енгил қилиб юборди. Энди бўлса дам ўтмай силласи қурийди. Тракторга чиқиб тушиши оғир. Кечгача бир халта гўштга айланади. Лекин кечаси барибир қотиб ухлаёлмайди. Ўйланиб ётгани ётган. Уйқусизликдан, шифтга термулиб ётаверишдан кўзлари толиқиб кетади. Бир кўнгили етари йўқки, кўнглини ёзса. Юрагини тўқиб, енгил тортса. Тўғри, у ёлғиз эмас: оқила хотини, азамат ўғиллари, меҳрибон кизи, келинлари бор. Оқибатли куда-андалари бор. Борлиги яхши, омон бўлишсин-ку, лекин уларнинг йўриғи бошқа-да. Шунақа бир ҳамсухбатинг бўлса-да, унга эмин-эркин дил ёрсанг. Тортинмасанг, унинг аҳлифаҳмлигини, сени тушунаётганлигини ҳис этиб турсанг...

Бир сафар ярим тунда ўрнидан турди-да, хонада тимирскиланиб, ҳаммаёқнинг тит-питини чиқарди. Хотини нима қидиряпсиз, деганда аввалага индамади, охири сўрашга мажбур бўлди.

— Халиги газетти кўрмовдингми, адашимди ўғли ёзганди-ку,— деди.

Хотини эҳтиётлаб қўйган экан. Унга, бўпти, сен дамингни олавер, деди-да, ўзи хонтахта ёнига чўкди. Лекин кўзойнагини

такиб, харчанд уринмасин, ўқиёлмади. Кўзи жимирлаб, сатрлар чаплашиб кетаверди. Хотинини чақирди.

Хонтахта ёнбошида бир тутамгина бўлиб ўтирган Маҳкамой ўқийверди, у қоронғи деразадан ташқарига тикилганча, папирос бурукситиб, тик оёқда қотиб тураверди. Маҳкамой ўқиб тугатиб, жимиб қолгач, у хонага сифмади, бир-бир одимлаб ташқарига чиқиб кетди. Балки жикқа ёш кўзларини хотинига кўрсатгиси келмадими...

«...У тонг қоронғусида дарё бўйига келди. Тиззасига қадар сув кечиб, нафаслари қайтиб-қайтиб юз-бошларини ювди. Барибир қониқмади. Кийим-бошини ечиб, вижир-вижир кўпикланиб оқаётган дарёга ўзини ташлади. Саратоннинг бўтана тўлқинлари уни бағрига олди. У гоҳ оқимга қарши шиддатнок сузар, гоҳ чалқанча ётганча қўлларини ёзиб, ўзини оқим ихтиёрига топширар, гоҳ сувнинг туб-тубигача шўнғиб, нафаслари қайтиб кетгунча балиқдек сузиб бораверарди. Ўз фарзандини кўмсаган Она дарё уни эркалаб ардоқлар, олис юртлардан орттириб келган саноксиз чандик-жароҳатларини силаб-сийпалар, уларга малҳам бўлишга, юракларидаги барча алам-изтиробларини ювиб кетишга интиларди.

Ўшанда у кийиниб қишлоғига қайтаркан, ўзини гўё онадан қайта туғилгандай ҳис қиларди, руҳи енгил, кайфияти баланд эди. Кунчиқардаги оқ соч чўққилар ортидан қуёш чарақлаб кўтарилиб келар, гўё бу тонг унинг қайта бошланаётган осуда кунларининг, келгусидаги фараҳли тонгларининг дебочаси бўлиб туюлганди. Мана шунга ҳам сал кам қирқ беш йил тўлибди...»

Эрйигит ўз очеркини шу тарзда бошлаган, худди кўрган, билгандай ёзган эди. Урушдан қайтган куни ҳақиқатдан ҳам худди шундай, ҳатто бундан ҳам завқли, ҳаяжонли кечганди. Ўшанда гашти саратон, қоқ пешин эди. Қишлоғига яқинлашиб келгач, сабри чидамади. Қалин чангалзорни кесиб, дарёни кечиб ўтди. Кейин қизик бўлди: тўрт йил уни интизор кутган қишлоқ қораси бир чақиримча нарида кўриниб тураверди. У қайтадан сувга тушди.

Дам телбадек қийқириб кулиб, дам ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ҳолдан тойгунча чўмилди.

Бу гапларни Эрйигитга айтмаганди. Кейин дарё, дайровотнинг ҳозирги ахволи тўғрисида ҳам ҳеч нарса демовди. Ўзидан қўшибди. Олдин келган мухбирлар ҳам шунақа қиларди: оғзидан чиққан, чиқмаган гапларни қўшиб-чатиб ёзиб кетишаверарди. Эллик тонна терган бўлса, юз деб беришарди. Юз бўлса икки юз деб. Сира тап тортишмасди. У ҳам шунга ўрганиб, бети қотиб кетган эди. Уялмай қўйганди. Эрйигитнинг ёлғонидан эса уялди, невараси тенги йигитча ташвишини чекиб юрган нарсалар унинг ўй-хотирига келмаганидан уялди.

Шу-шу бўлди-ю, бир парча қоғоз унинг доимий ҳамроҳига, суҳбатдошига айланди. Юраги сал торикдими, газетани қўлига олади. Хилват бир ерда чўкиб, ўқишга тутинади. Ундан ҳар сафар ўзича маъно туяди, хулосалар чиқаради. Ўзи сезмаган ҳолда ўша камсухан, рангпар йигитчанинг йўлига қарайди.

Сентябрь охирлари эди. Мана шу «Шотутли»да пахта тераётган-ди. Биринчи терим. Барг яхши тўкилган, пахта оппоқ очилиб, окиб ётибди. Қани энди иштиёқ бўлса-ю, эрта-кеч тинмасанг. Дам ўтмай бункер бўшатиб, тележкаларни оғзи-бурнидан тўлатиб юбориб, ҳам-мани шошириб қўйсанг. Раису агрономдан тортиб райком, обком вакилигача тегрангда ҳамду сано ўкиб турса. Мана бу соябонингда вимпел, анови шотут тепасида кизил байроқ сенинг шарафингга хилпираб, кўзларни куйдириб турса...

У теримга келиб тушиб, дастлабки бункерни тўлдиргунча ана шундай кўтаринки кайфиятда бўлди. Шавкатли даврлар хумори тутиб, қони кўпиргандан кўпириб, кизиб борди. Кўзларида анчадан буён кўринмаган ўт чакнаб, қўл-оёқларида мислсиз қувват ҳис эта бошлади. Лекин бу хол узок давом этмади. У яна тушқун хаёллар ўровига тушиб қолди. Юраги тошиқиб, бетоқатланди. Шу билан бир вақтда силласи қуриб, оёқ-қўллари зиркиради. Иккинчи бункер тўлиш олдида эди, шуни тўлдириб қўяколай ҳам демади-да, даланинг ярим белида машинасини таққа тўхтатди. Оппоқ пайкални кўндан-ланг кесиб, шотут тарафга йўл олди. Тут тагида кимдир супача кўтарган экан, шунга чўзилди. Кўзларини чиппа юмиб, анча ётди. Ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка тиришди. Орадан қанча фурсат кечди, билмайди, ўзини хиёл енгил сезди. Бу ердаги сокинликми, тутнинг салқини сабабми, руҳи енгил тортиб, кўнгил ғашлиги тарқади. Кўзларини очди. Улкан танадан таралиб, тармоқланиб кетган ғадир-будир ва силлиқ, қора ва қизғиш новдаларга бирпас тикилиб ётди-да, кейин ўрнига туриб ўтирди. Этикларини суғуриб ташлади. Папирос олиб шошилмай тутатди. Сўнгра қўйин киссасидан газета чиқариб, ўқишга тушди.

Дала бошида яримлаган тележка, ўртасида сал кам бир бункер пахта билан машина қаққайиб турар, пахта оппоқ очилиб, тўкилиб ётар, осмонда офтоб чарақлаб турар, ғанимат дамлар ўтиб борар, хизмат кўрсатган механизатор Марди Бобоев эса... хилват бир гўшада — оппоқ қор босган сахро ўртасида ёлғиз қападай қорайиб турган улкан дарахт остида қандайдир газетага термулиб, кўзёши килиб ўтирарди.

Эрийгитнинг ёзганларида қандай сеҳр бор эдики, кимсан Марди Бобоевни хилватшин қилиб қўяпти. Не кўргуликларни кўравериб пишиб кетган кўзларига дам-бадам ёш қалқитяпти... Гап шундаки, Эрийгит ўзи билибми, билмай, Марди Бобоев яшамаган, лекин яшаши мумкин бўлган ҳаёт ҳақида, қилмаган, лекин қўлиши мумкин бўлган ишлар ҳақида, айтмаган, лекин айтмоғи фарз бўлган гаплар ҳақида сўз юритган эди.

«Марди Бобоев кекса шотут ёнига тез-тез келиб туради,— деб ёзган эди Эрийгит.— У билан ғойибона суҳбат қуради. Баъзан меваси тугаб кетган пайтлар ҳам дарахт устига чиқиб, изланади. Йўқ, у меванимас, тут шохларида ўйноқлаб юрган болалигини излайди. Йигитлик хотираларини кўзғовчи белги-нишонларни излайди. Ўзи одатланган айри новдага ўтирганча армонли, тотли хаёлларга берилади. Бир сафар шу новдада биқиниб ўтириб уч

дугона суҳбатини тинглагани. Ўшанда Маҳкамойнинг дугоналари унинг жиғига тегиш учунми ё синамоқчи бўлибми Марди акасини басма-бас ёмонлаб кетишади. Маҳкамой аввалига миқ этмай кутди-да, сўнгра лахча чўғга айланиб, икки шеригиниям юмма талаб ташлади:— Сизларди яхшиларингдан менинг ёмоним минг авло! Мен ўша ёмонни деганим деган!..— деди. Бу гапларни эшитиб ўтирган йигитнинг ахволини тасаввур қилиб кўринг-а...»

Эҳ, шулар бари кошки эди рост бўлса! Ахир Маҳкамойлар шотут тагида, сой бўйидаги толлар соясида ҳақиқатдаям ўсма кўйиб, соч ўриб, рўмолча тўкиб узоқ-узоқ ўтиришарди-ку. Нега унинг хаёлига шунақа шўхликлар келмади экан-а?! Нега у аканг карағай қишлоқда ягона тракторчи деб эгат оралаб бориб-келаве-ришдан бошқа нарсани ўйламабди?!

«...Кейинги йилларда шотут кексайиб қолди. Куриган шохлари кўпайди,— деб давом этган эди Эрийгит.— Бундан Марди аканинг юраги ачишади. Кўнгли чўқади. Ахир у бир умр «Шотутли»да, Кўксой бўйидаги далаларда ишлади. Унинг қирқ беш йиллик меҳнати, чоп-чопларининг гувоҳи Кўксой толлари эди, кесилиб кетди, асрий балх тутлар, тўрт-беш қатранги-ю, кўк тераклар эди, ўтин бўлди. Биргина қолгани шотут ҳам йилдан йилга... Борди-ю, ундан ҳам ажралса... йўк, қария буни асло истамайди...»

«Марди Бобоев бетоқатланиб ўрнидан турди. Хас-чўпни оёқ яланг босиб дарахт атрофини айланди. Шотут бир пайтлар ён-атрофга шох ташлаб, анча жойни эгаллаб турарди. Кимдир ост новдаларини бутаб, анча ихчамлаб кўйибди. Бунинг устига ёз охир-ларида трактор ёнлама бир шохини юлиб кетганди, Марди Бобоевнинг ёнига иш ўргансин деб кўйиб қўйилган бола тутга тақаброк ҳайдаган экан. Ўшанда ўз дарди ташвиши билан бўлиб, эътибор қилмовди, шох каттагина, бунинг устига тананинг ярим ўзагини ҳам бор бўйича қўпориб кетган экан. Буни кўрган Марди Бобоевнинг юрагига ваҳм тушди. Трактор яна бир туртиб ўтса ёки қаттиқрок шамол кўзғолса, тамом, тана бардош беролмайди. Икки ёққа кулаб тушади. Хўш, нима қилиш керак? Ёриқнинг ўрни энди барибир битмайди. Пўлат сим билан ўраб боғланса-чи. Ҳа, ҳа, шундай қилади, акс ҳолда...»

Марди Бобоев хиёл тинчланди-да, ҳалиги «таниш» айри новдани кидиришга тушди. Э-ҳе, кўп экан-ку, унақаси. Эрийгит қай бировини назарда тутган экан? Балки ҳов ановинидир. Тўғри, ўша бўлиши керак. Унда новдалар қуюқ бўлган, пастдан кўринмаган.

Шу чоқ беихтиёр кўнгли орзиқди, чуқур соғинч туйди ўзида. Ненидир эшитмоқчидай, илғаб олмоқчидай бутун вужуди-ла, жон-жаҳди-ла ботин сукунатга қулоқ тутди. Ва шунда... олис-олислардан келаётган қизлар кулгусини эшитди! Ҳа, бу мўъжиза эди, мўъжиза! Бемисл истакдан туғилган, бемисл соғинчу армондан яралган мўъжиза!..

— Марди бово! Ҳов Марди бово!

Марди Бобоев турган ерида бир сесканди. Юрагини алам тиғи тирнаб ўтди.

— Нима дейсан?— деди зарда билан. Лекин ортига ўгирилмади.

Хов нарида довдираб, кўзлари ола-кула бўлиб турган, юз-боши кип-кизил Бурхонни кўргиси келмади.

— Нима қияпсиз у ерда?

— Ўзимни осмоқчиман, чаппа қараб тур.

— Э-э, кўйинг, амаки,— деди Бурхон ҳовлиқиб. Марди Бобоевнинг супа четига ўтириб, шошилмай этик кияётганини кўргач, ўзини зўрлаб қулди.

— Амаки, арконингиз йўқ-ку!

Жавоб бўлмагач, жимиди. Бирпас ўтиб, яна гап қотди.

— Мен машинангиз бузилиб қоптими дебман.

— Нега бузиларкан!

— Эмасам?..

— Нима, эмасам!..

— Йўқ, йўқ ҳеч нарса.

Ортга қараб олдинма-кетин йўлга тушишди.

— Ҳей, менга кара, Эрйигитни биларсан-а?

— Анови шоирми? Мен билан ўқиган-ку у.

— Вой-бўй, уни қаранг-а! Сен у билан ўқигандирсан.

— Ҳа, шу-да, барибир эмасми?

— Барибир эмас, биргад бола.

— Шоирман деб кеккаяди-ю, ҳалигача бировди уйида яшармиш.

— Эҳ, сенга не десам бўлади бу гапинг учун-а, қокбош бола.

Ҳеч замонда уят, андиша кўчасидан ўтганмисан!

— Амаки, нега ҳадеб тирғаласиз? Арпангизни хом ўрдимми?!

— Ҳа, хом ўрдинг, қокбош! Бор, бор, кўзимдан нарироқ бор!

* * *

Урушдан кейин Иброҳимов деган киши уларга раис бўлиб келганди. У икки йилда колхозни кўтарган ва колхоз ўша-ўша гуркираб кетганди.

Марди Бобоев худди кечагидай эслайди: бир кун шом маҳали полуторкага пахта ортишаётган эди, Иброҳимов келиб қолди. Унда пахта қанорларга жойланарди. Урушдан қайтган бақувват пайти эмасми, битта тирбанд қанорни даст кўтарди-да, машинага узатди. Икки кишилашса бўларди, кучини кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекилли янги раисга. Бир ёғи йигитчилик.

Раис ҳов нарида қараб турибди. Яна бир қанорни шундай қилди. Учинчисига панжа урувдики, орқадан раис овоз берди.

— Полвон, буёққа қаранг.

Шундаям уни азот кўтариб, юқорига берди-да, кейин полвон юриш қилиб, раиснинг олдига борди. Салом берди.

— Ҳорманг, полвон,— деди раис. Марди ерга тикилди. Ҳозир мақтайди, деб турибди.

Йигит неча ёшдасиз? Йигирма бешда. Урушда бўлдингиз, шундайми? Шундай, икки фронтдаям. Берлингача, кейин Квантунга қарши. Яшанг, уйланганмисиз? Энди-да, раис бово. Ҳа, балли,

ҳали уйланмагансиз, ёшсиз, бўлмаса бир гапни яхшилаб эшитиб олинг, полвон, хўпми? Ҳа, хўп. Боболарди бир гапи бор: «Зўри беҳуда миён мешиканад», дейишади. Ана шуни эсдан чиқазманг, белди қуввати ҳали кўп керак бўлади...

Бу гаплар ўшанда Мардига ёқмаганди. Гаши келганидан айтди-да, деганди. Олтмиш бешга кириб мана энди тушунгандай бўляпти.

Ўшанда замон нотинч эди, кўп ўтмай Иброҳимов қамалиб кетди. Кейин унақа одам қайтиб келмади. Шу ёшга кириб бирорта каттани кўрмадики, ҳалигидақа насиҳат қилган бўлсин. Ҳисобчисидан тортиб раисигача, райкому обкомигача яша, азамат, дейди. Баракалла, полвон, ғайрат қил, дейди. Қўлтиққа пуфлайди. Тағин шунақа гаплар ёқадиям сабил, зўр эканман, полвон эканман, кўлим олтин экан, деб шишиб кетаверади киши... Марди Бобоев ўйлаб қараб, ўзи кўпчилигимизга теккан касал экан бу, дейди. Эмасам, олти миллион берамиз, деб ҳовлиқиб юрармидик. Сал бўлмаса белимиз чиқиб кетай деди-ку!..

Марди Бобоевга Тошкентда ўқиётган кенжаси яқинда темир одамлар ҳақида гапириб қолди. Темир одам бемалол гапириши, юриши, ҳар хил топшириқларни бажариши мумкин экан. Фақат унинг миясига зарур рақамлар жойлаштирилиб, буйруқ берилса бас экан.

Марди Бобоев индамай эшитиб турди-да, ўз-ўзидан, темир одаминг мен сингари бир нарса экан-да, деб юборди. Бу гапни ўйлаб айтдими ё туйқусдан оғзидан чиқиб кетдими, ҳарҳолда қайтиб изоҳ бериб ўтирмади...

* * *

«Шотутли» сукунат оғушида, на бир куш ё жонзот овози эшитилади. Атрофни қуршаган яланғоч тутчаларнинг сипта новдаси қилт этмайди. Фақат тутчалар билан бўйлашиб ўсган қовжироқ қамишларгина дам-бадам ожиз шитирлаб, соч попуклари беҳол ҳилпираб қўяди. Осмон ғуборли, қуёш тафтсиз, жўяқлар пуштасида ҳали кўтарилиб улгурмаган қиров ялтирайди.

Япроқлари тўкилиб битган улкан дарахт ғўзаси хипчинга айланган қип-қизил дала ўртасида тек қотиб туради. Кўзлари чуқур-чуқур, баланд бўйли, қотма қария эса унинг остида тимирскиланади. Гўё бу ерда у ниманидир йўқотгану ўшани топмоқчидай...

ДАРХОНЛИКЛАР

Сарғайиб кетган бу суратчалар жуда азиз бўлиб қолди. Дам-бадам кўргим келади. Эҳтиётлаб қўйган еримдан оламан-да, столга ёйиб қўйиб, кўздан кечираман. Ҳар бирига узоқ-узоқ тикиламан,

ўйга толаман. Шу чокқача эса... негадир эсимга келмабди. Қачонлардир эски альбом қатига қандай ташлаб қўйган бўлсам, шу бўйи сарғайиб ётган экан...

Мана, суратлар биттасида дунё харитаси... Мен ундан қай бир нуқтани кўрсатиб турибман. Орқа бетида шундай ёзув бор: «Аканг қарағай пойтахтда, МГУ да ўқийди!» Иккинчи бир суратда алгебрадан масала ечаяпман. Доскани тўлдириганман, энди деворга ёзиб кетяпман. Сочларим тўзғиган, қошларимни чимириб олганман. Бу суратни: «Аканг қарағай дунёнинг тубига етмай қўймайди!» деб изоҳлаганман. Бошқа бирида оёқ чалиштириб, стулда ўтирибман. Оркамда ўн бештача бола тик оёқда. Улар параллел синфдан: «Аканг қарағайдан 10 «А»ларга фахрли эсдалик!.. Пахта тўла этак кўтариб, ўқ арик ёқалаб келяпман. Оёқларимда кўнжи буклоғлик оғир этик: «Аканг қарағай қора меҳнатдан ҳам қочмаган!» Яна бир суратда уч йигит уч эгатда оёқ кериб, ёнма-ён турибмиз. Белларимиздаги этаклар тирбанд пахта. Сочларимиз шамолда ҳурпайган. Орқамизда эса садақайрағочга ўхшаб кетадиган улкан дарахт. Бундаги изоҳ одмирок: «Эрийгит, Сайим, Мен ва Шотут-Шоҳ тут!..» Шу суратни қўлга олишим билан ўйланиб қоламан. Ким туширган буни? Эслолмайман. Кимдан чиққанди бу фикр? Эслолмайман. Суратга тушаётиб нималар дегандик? Хаёлимиздан не гаплар кечганди? Эслолмайман. Эслолмайману, лекин шундай суратим борлигидан суюнаман. Эрийгит, Сайим билан ойда, йилда кўришиб турамиз, гоҳ улар йўқлаб келишади, гоҳ мен бораман. Бироқ Шотутни кўрмаганимга кўп бўлди. Унинг олдига боришга менда фурсат йўқ, у бўлса Эрийгит, Сайим каби шаҳри азимга йўқлаб келолмайди. Шотут олисда, неча юз чақирим наридаги «Шотутли» ўртасида қолган...

* * *

Зерикиб, уйга сиғмай ўтиргандим, Бозорни кўриб яйраб кетдим.

— Ўзингмисан, Бозоржон?!

Қўл бериб кўришганга қаноат қилмай чапанича бағримга босдим ва қўлтиқлаб ичкари судрадим.

Бозор мен дарс берадиган институтда кечкида ўқиб, кундузи заводда ишлайди. Тошкентда мендан бўлак таниши бўлмаса-да, уйимга кам келади. Келганда ҳам эшикдан кирмаси, кетаманга тушади. То ўқишга, ишга жойлашиб олгунча ўзини кўрсатмаганичи... Хуллас: ғалати йигит. У эмас, бу эмас, отанинг боласи.

Бозорни стол ёнига ўтқазиб, энг аввал қилган ишим: шিশаларнинг бирини очдим ва икки қадахни тўлғаздим.

— Укажон, сени худо етказди. Илҳақ бўлиб тургандим бир шерикка.

— Янгамлар кўринмайди?

— Чинозга кетишувди. Тинчгинада озроқ ёзув-чизув қиларман десам, қаёқда, кўлим ишга бормайди. Болаларнинг оёқ тагида ғимирлаб юргани тузук экан.

Қадахлардан бирини Бозорнинг олдига қўйдим-да, иккинчисини кўлимга олдим.

— Хўп, аввал биттадан отамиз-да, кейин ака-ука бир самаркандча ош ясаймиз, бўптимми!

— Мен ичмайман, Малик ака.

— Бўпти, кани ол, ол,— қадахни кўлига тутқаздим. У столга қайтиб қўйди.

— Йўқ, мен ичмайман, ичмаганман.

Ишонмадим.

— Кап-катта йигит нима деяпсан?! Қўй-е! Бўпти, ол, ичмаган бўлсанг, энди ичасан. Ё қизилидан очайми?

Бозор ерга қараганча бош ирғади.

— Зўрламанг, Малик ака,— деди хиёл қовоқ уюб.— Барибир ичмайман.

Шу чоғ хаёлимга келган гапдан кўнглим ёришиб, баралла қулиб юбордим.

— Бўлди, бўлди,— дедим ўрнимдан туриб кетиб.— Уни кара-я, кимни кистаб ўтирибман ичасан деб. Хайрият эслаб қолганим. Бўлмаса Болибекона яхши бир гап сотиб олармидим ўзимга, а?! Мен ҳозир...

Ошхонага чиқиб, газга чой қўйиб қайтдим. Лекин столда маҳтал туриб қолган ароғимни ичиб юборишга энди истиҳола қила бошлагандим.

— Малик ака, менинг келганим, агар вақтингиз бўлса...

— Хўш, хўш, бемалол.

— Муса амакиникига бориб келсак.

— Бўпти, жуда яхши,— дедим бирдан енгил тортиб:— Яхшиям манови сабилни ичиб юбормаганим, бўлмаса... Борар жойимиз азалик, бир ой бурун жанозадан чиқиб келганимча, қайтиб бормагандим.

— Хўп, эмасам қорин қалай, овқатланиб оламизми?

— Нонушта қилганман, эртароқ кетаверайлик.

* * *

— Буёғи Қозоғистонми энди, Малик ака?

— А-ҳа, Қозоғистон, Тоғанинг қишлоғи ана шу.

— Яқин экан. Ярим соатда етибмиз. Ҳа, юрмаймизми?

— Кел, бирпас ўтирайлик... Юрагим бетламаяпти. Ҳозир анави кўчага қайрилишимиз билан янга йиғлаб чиқаверади.

Бекат ўтирғичларига чўкдик.

Эрта кўклам. Ҳаво майингина. Сал нарироқда оқиб ётган анҳор бўйини барра майса қоплай бошлаган. Йўл ёқалаб кўтарилган ойнаванд иссиқхоналар ичи-ташида одамлар ғимирлайди. Эшиклар олдида помидор тўлатилган яшиклар тахлоғлик туради. Бу иссиқхоналарнинг қай бири тоғага тегишли бўлса, балки эгасиз қолганидан бировга топшириб ҳам юборишгандир. Ҳаёт қизиқ-да, эртангда

сени нима кутади, билмайсан. Тоға бечора меҳнаткаш одам эди, киш бўйи тиним билмагандир...

— Янга бир ўзи қолганми энди ҳовлида?— деди Бозор атрофни ўйчан кузатиб.

— Битта невараси бирга. Лекин барибир осонмас энди. Ёши ўтиб қолганда, ёлғиз қолиш, тагин мусофир жойда. Қизи, куёви бор, тоғанинг қариндошлари бор, ташлаб қўйишмайди-ю, тоға барибир катта суянч эди-да. Бунинг устига дардмандрок.

— Муса амаки буёқларга қандай кеп қолган ўзи?

— Ҳар хил гап юради. Бировлар Ҳайдаров раис билан ораси бузилган эди, дейди, тоғанинг ўзи эса бу ҳақда ҳеч гапирмасди. Лекин битта нарса эсимда: раис бобо ўлганини эшитиб, индамай юзига фотиҳа тортганди-да: «Дархон энди унақа раисни қайтиб кўрмайди», деганди. Шунинг учун ҳалиги гапларга ишонмайман. Менимча, бошқа сабаб бор.

— Аслида ўша ёқда туғилган-а?

— Шундай, Мусо тоға ота жамоадан қозоққа тобин. Онаси Самарқанд ўзбекларидан бўлган. Ота-онадан сағир қолиб, аямлардикида ўсган. Менга тоғалиги шундан...

Бундан олтмиш йилча муқаддам Ширинхўжа бобомнинг уйига Исахон отлик қозоқ ошнаси кириб келади. Етовида юз, бошини чалма яра босган, чўпдай озиб кетган бола. Бобом ошнаси олдига дастурхон ёздиреди, кўнгил сўрайди. Билсаки, аҳволи танг: хотини ўлган, ўзи тирикчилик илинжида қишлоқма-қишлоқ юрибди экан. Иложини қилса юртига кетмоқчи. Шунда бобом ошнасига маслаҳат беради: болангиз шу ерда қолсин. Бир ерда қўним топиб, тинчиган кунингиз олиб кетарсиз, дейди. Сабаби қаҳатчилик, олди киш экан. Бундан ташқари бобомнинг бир тул синглиси ёлғиз фарзандидан ажралиб, бағри ёниб юрган пайти экан. Зора овунар, деб умид қилибди. Ота ноилож рози бўлиб, ўғлини қолдириб чиқибди. (Унинг кейинги тақдири маълум эмас.)

Тул аёл йиғлаб-сиқтаб болани бағрига босибди. Ювиб-тарабди. Дам ўз ўғлининг номи билан атаб чақириб, дам Мусажоним болам, деб атрофида парвона бўлибди.

Муса қотма, чаққон, хушсурат йигит бўлиб етишган кунлар уруш бошланади-да, шартта комига тортиб кетади. Шу кетиши роса етти йилдан сўнг тўрт мучали бут, безарофат қайтади. Она бўлмиши эса аллақачонлар оҳ-воҳ қилиб оламдан ўтган бўлади. Бобом уни бағрига олиб, юртга тўй бериб, уйлантиради.

Буларни онамдан эшитганман.

Тоғанинг кейинги ҳаётига эса ўзим ҳам гувоҳман: улар биздан икки ҳовли нарида туришар, жуда хушрўй, лекин дардмангина хотини, ўзи каби кийик кўз, ўғил боладай шатратма¹ қизчаси — учалови қишлоқдаги бошқа кўпчилик қатори одмигина кун кечирешарди. Бу оила билан борди-келдимиз қуюқ, бобомиз туфайли юзага² келган яқинлик кейинчалик яна кучайган — тоғанинг ёлғиз кизи биз билан сўт эмишиб, синглимизга айланганди.

¹ Шўх.

Тоға беш синф ўқиганман, дерди-ю, билмайдиган нарсаси бўлмасди. Математиками, физика ё чизмакашликми, фарқи йўқ, дарс қилиб ўтирган бўлсам осонгина аралашиб кетар, мен баъзан соатлаб бош қотирган нарсаларни у тезгина ҳал қилиб қўяқоларди. Колхоздаги вазифаси эса бор-йўғи ер ўлчовчилиги олгани саксон сўм маош эди, холос. Лекин бундан шикоят қилмас, аксинча, касбидан фахрланиб юрарди. Чунки, урушдан кейин тушган йўл, кўча бўлсин, қазилган ариқ ё экилган дарахтзор бўлсин, кишлоқларнинг янги тартибда жойлашиши-ю, далаларнинг яхлитлашиши бўлсин — ҳаммасида унинг хизмати бор эди-да. Майли, биров билиб, биров билмас, биров эслар ё эсламас, муҳими, неки қилган бўлса беиз кетмаган, ҳаммиша кўз ўнгида турарди...

Хаёлларимни Бозорнинг овози тўзитди. У бир нарсага тушунолмаётганди: хўп, бу ерда туғилмаган бўлса, умри уёқда ўтган бўлса, нега тўсатдан ва осонгина ташлаб келаверган. Фақат қариндошлари туфайлими? Ёки Дархон ватанлик қилолмаганми, мусофирлатиб қўйганми?..

Мен Бозорни шўх ва жангари бола сифатида билардим. Яна хабарим бор, мактабда зехнли, қобилиятли ўқувчилардан саналган. Кейинги йилларда жуда ўзгариб кетибди. Босиқ, хаёлчан, серфирк йигитга айланибди. Кам гапиради, лекин кутилмаган гаплар қилади. Мана ҳозир ҳам... Дархон юртлик қилолмаганми, нега осонгина ташлаб келаверган, деяпти.

Мен негадир бу ҳақда ўйлаб кўрмабман. Ҳозир ҳам жавоб беришдан ожизман. Ҳолбуки тоғанинг энг яқин одами, суюкли жияни... Шундоқ кўз олдимда турибди: отам ўлган кунлар у менинг тенгқуримга айланди қолди. Дарсларимга кўмаклашади, қўярда-қўймай шахмат ўйнатади, ўзи билан бирга иш жойларига олиб кетади. Турли саргузаштларидан, ўқиган китобларидан гапириб беради. Лекин сира-сира отамни эслатмайди, қайғуга берилишимга йўл қўймайди.

Тошкентга келиб ўқишга жойлашганимда суюнганлари-чи, вақти бевақт хабардор бўлиб тургани, сўнгра институтда ишда қолганимдан боши кўкка етгани, «жиян, зўр иш қилдинг, ёнимда қолдинг», деганлари-чи. Гоҳ бу ерда, гоҳ меникида тонготар суҳбатларимиз... Наҳотки, шунчалик билан тоғани билмаганман? Уни дард-ташвишларидан йироқ бўлганман?.. Йўқ, унақа эмас эди. Мен сезардим, ҳис этардим, тоға Дархонни соғинарди. Мендан қаттиқроқ ва кўпроқ соғинарди. Эшигидан кириб бориб, то қайтиб мана шу бекатга етгунимча унинг гапиргани, сўраб-суриштиргани Дархону дархонликлар бўларди. Шундай экан...

— Йўқ, иним, унақа дема, тоғага осон бўлмаган ташлаб келиш, — дедим оғриниб. — Ҳали айтганимдай, бировлар раис сабаб бўлди, деганди. Бошқа бир оғзига кучи етмаганлари Мусахон колхозди меҳнатидан қочди, чидамади, деганди.

— Бу ерлар ҳам колхоз-ку!

— Майли-да, ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди. Лекин бу ҳаммаси беҳуда гаплар, сен ёшсан, унча билмайсан, тоға жуда имон-

ли, кейин вазмин одам эди. Менимча боя қариндошлар дединг-ку, ана шунда жон бор. У эсини таний бошлаши билан яқинларини излашга тушган. Онаси томондан ҳеч кимни топмаган. Ота уруғлари дараги буёқлардан чиққан. Анча йиллар борди-келди қилиб юришди. Ўшанда тоға бу ерлар ҳақида жуда кўп гапирарди. Кейин яхши кўрган бир ривояти бўларди. Қозоқ оқин ҳақида эди. Билмадим, бировдан эшитганми, ўқиганми, шуни ҳамма вақт фахр билан сўйлаб юргувчи куни эди. Шундан кеп чиқиб айтаман-да, тоға доим қариндошлари орасида бўлгиси келган. Қариндошлар десам, жуда жўн бўлиб қолади-ку, умуман уни қон тортган-да буёқларга...

Унинг суюмли бир ривояти бўлгучи эди. У сўйлашдан, мен тинглашдан эринмасдим.

— Бир оқин юртма-юрт кезиб, ўз овулига қайтиб келаётган экан,— деб бошларди у.— Оқин зотини бизди элат яхши кўради. Ундан мол-жонини аямайди. Шу учун ҳалиги оқин ҳам туя-туя совға салом билан, катта бир пода молу, оту қўй-эчкилари билан қайтаётган экан. Бир овулдан ўтиб бораётса олдини кўркам бир аёл тўсиб чиқиб, таъзим қилибди.

— Ҳов, юртимнинг зўр оқини,— дебди,— кулбамга қўниб ўтсанг.

— Не юмушинг бор,— дебди оқин,— йўлдан қолдирма бизни.

— Ўтинчим бор.

— Айт.

Маълум бўлишича, аёлнинг алпдай эри бор экан, манглайига сиғмабди. Эсласа бағри ёнаркан, аммо эслаб, кўриб юрарга ундан ҳеч бир хотира қолмаган, фарзанд кўришга улгуришмаган экан. Агар юрт оқини мурувват қилса, марсиянамо мисралар тўқиб кетса, уларни ёд олиб, эрини ёдлаб юрмоқчи экан.

Оқин билсаки, аёлнинг эри подачи ўтган. Дўмбирасини қўлига олибди-да, куйлаб юборибди.

Балпан балпан басқаним
Жанина тўрсиқ асқаним
Алпис уйли аргиннан
Токсан уйли тўбирден
Ашҳалол жиған ҳалалим.
Шимин кунге куйдирген
Тўрт жасарли дуненди
Мурнин кеспей уйреткен
Арстандай айбатти
Жолбарстай қайратти
Тенгсиз кетген жан-жарим...

Оқин шу йўсинда айтиб ташлайверибди, аёл ютоқиб ёд олаверибди. Оқин куйлашдан тингач, аёл кўзда ёш билан таъзим қилибди-да, ортига қайтибди. Бостирмаси остида боғлоғлиқ турган тўрт яшарлик новвосни қозикдан бўшатиб, оқиннинг подасига қўшиб юборибди...

Ҳар сафар бу ривоятни тингларканман, кигиз ўтовли овуллар,

бийдай сахро бўйлаб шамолдай учаётган чавандозлар, кўз юмиб дўмбира чертаётган оқинлар, эркаклардай мағрур шаддод аёллар кўз ўнгимда жонланаверади. Шундай элати бор тоғамга ҳавасланиб текиламан ва у мен ўйлаганчалик ёлғиз эмаслигидан қувонаман. Нега ўша томонларга кетиб қолмайди экан деб таажжубланаман.

* * *

Янга бизни кўча бошигача кузатиб чиқди. Яна эргашаётган эди, қайтардик. Муюлишга етиб ортимга қарасам ҳали хайрлашган еримизда... бир пайтлардаги Дархоннинг энг сулув, қирққокил келинчаги қимир этмай, маҳзунгина термулиб турибди. Томоғим гиппа бўғилиб, кўзим дувва ёшга тўлди.

Бекатда турган автобусга кўзим тушиши билан Бозорни тўхтатдим.

— Укажон, шошмайлик, аввал қабристонга ўтиб келайлик.

* * *

— Муса амакининг яхши шотути бор экан, кўрдингизми?

— Йўқ, каерда экан.

— Томорқасининг ўртасида. Менимча пайванди бўлса керак, каттагина. Тагин чеккароқдаяммас, ўртага ўтказганлар. Ҳалиги ўзимиздагидай бўлсин деганларми.

— Ўзимиздагидай?.. Мумкин.

— Малик ака, шотут дегани илоҳий дарахт-да. Айниқса, ўша «Шотутли»даги. Эслайсизми? Қишлоқ деганда аввал ўша кўзимга кўринади. Ҳатто тушларимга киради.

— Шошма, шошма, Бозоржон, битта нарса миямга урди ҳозир. Ҳалиги шотут бор дединг-ку, тоғанинг уйида, ўша беҳуда у ерда ўсиб тургани йўқ. У тоға учун Дархоннинг рамзи бўлган.

— Тушунмадим.

— Тушунмайсан, иним. Сену мен ҳали кўп нарсани тушунмаймиз. Ўқиганмиз, ўқияпмиз, лекин оддийгина инсоний дардларни англамаймиз. Ҳали нималар деятувдинг-а! Менинг кўнглим оғриди... Тўғри, сен ҳам ичинг ачиганидан айтдинг у гапларни. Агар билсанг, тоға ҳеч вақт Дархонни унутмаган. Тўғри, кўчиб келган, лекин ташлаб келмаган. Ана сенга битта исботи ўша тут. Мен аминманки, айнан пайванд новданиям ўша ёқдан олиб келган...

Тоға шотут ҳақида суриштириб туришни ҳам унутмасди. Борми ҳали? Ҳеч ким оп ташлатмоқчи эмасми? Борганда кўзинг тушадими? Еб турасанми?

Унинг кизиқиши сабабини билардим, ўзидан эшитгандим.

Тоға бир мавсумда самолётда химикат сепиш ишларига аралашиб қолади-да, каттик захарланади. Уч ой қиш касалхонада ётиб, аранг ўзига келади. Лекин қон тупуриши тўхтамайди. Шунда бир

ошнаси, аникроғи Болибек амаки унга маслаҳат беради. Шотут ейишинг керак, дейди. Аини саратонда «Шотутли» сувини икки ошна олишади. Болибек амаки кунига уч-тўрт марталаб тоғани ишдан «озод қилиб» шотут тарафга жўнатиб туради.

Алкисса, тоға дард кўрмагандай бўлиб кетади. Болибек амаки эса бир пайт топиб одамлар орасида уни роса «терлатади».

Хўп, қалайсан, энди? Яхшиман. Қон туфламаяпсанми? Йўқ. Жигар оғримайдими? Ҳеч. Юрак-чи? Йўқ, ҳозирча, юракди нима алоқаси бор? Алоқаси бор-да, жўра, бир замонлар ер ўлчовчи эдинг-землямер, эслаяпсанми?..

Тоға албатта дарров эслади...

Урушдан қайтган пайтлари. Ғайрати танига сиғмайди. Тинмайди. У ўз касбини сув қилиб ичган. Қўлидаги қоғозда қанақа чизик бор, нуқта бор, назаридан қочмайди. Аввал янги йўллар, кўчалар солинади. Қишлоқлар янги режа билан қайта қурилади. Кўплаб янги ариқлар қазилади. Айтмоқчи, уларнинг биттаси — «Шотутли»нинг шимолидан ўтгани Мусоарик деб аталади. (Жанубидан Кўксой ўтади.) Кейин далаларни яхлитлаш бошланади. Бундан жуда кўплаб қадимий ўрик, балхи тутлар завол топади. Гал шотутга келади. Ҳар бир ишни ҳарбийчасига кескин ҳал қилишга ўрганган тоға уни ҳам олиб ташлашни буюради. Ҳамиша ҳозир у нозир ўжар ошнаси эса халақит беради. Унинг ўзини ҳам, шерикларини ҳам тутга қўл теккизгани қўймайди.

Тоға буларни кула-кула эсларди. Мен ўзимни ўжар деб юрсам, Болибек ўн ҳисса ошиб тушганди. Яхшиям ўшанинг борлиги. Эмасам қанақанги катта гуноҳга қолиб кетарканман...

* * *

Шаҳарга келиб тушгач, Бозорни кўярда-қўймай уйга олиб кетдим. Сенга ажойиб бир сурат кўрсатаман, дедим.

* * *

Сарғайиб кетган бу суратчаларни топишимиз осон бўлмади. Сандик тубида керакли-кераксиз қоғозларга аралашиб ётган альбом ичида экан. Назаримда уларда ўз болалигини кўрди шекилли, суратлар Бозорга жуда ёқди. Аиниқса, уч ўртоқ шотут олдида туриб тушган суратимизга ҳаваси келди. Жуда яхши эсдалик бўлган экан, деди.

Қандайдир мудроқ туйғуларимни кўзғаб юборди шекилли, суратга тикилиб мен ҳам ўз-ўзимдан ҳаяжонланиб кетдим. Лекин сиртга чиқармаслик учун салмоқлаб гап бошладим.

— Ҳа, Эрайигит, Сайим, Маликбой, Шоҳтут... Бир пайтлар кадрон эдик биз тўрт оғайнилар. Бир-биримиздан хабардор эдик. Энди қаёқда, ҳамма ўзи билан ўзи овора...— Бозорга қараб кулдим-да, суратга ишора қилдим. Мана бу иккаласи онда-сонда айланиб

кеп қолади. Лекин Шоҳтутимиз беоқибат чиқди. Бир марта йўқлаб келмабди-я шу чокқача.

— Йўқ, Малик ака, шотут беоқибат эмас,— деб кулди Бозор,— ўзига дўст деб билган одамни унутмайди.

— Унутмагани шуми?

— Унутмайди. Кейин дўст танлашдаям янглишмайди, асл дўст билан бошқачароғини ҳам яхши ажратади. Кеча уйда ётган эдим. Бир маҳал ташқарида шовқин туриб қолди. Милиция ҳуштаклари, машиналар вағ-вуғи. Деразадан қарасам катта кўча ўртасидан лапанглаб шотут келяпти. Олди-орқасида ГАИ машиналари, мотоцикллари. Сирена чироқлари ялтют килади. Йўл чеккаларида, чорраҳаларда машиналар тикилиб кетган. Москвадан бирорта каттакон кеп колса қанақа бўларди, худди ўшанинг ўзи.

Шотутти бўлса парвосига келмайди. Фақат атрофдаги ҳар хил катранги дарахтларга олайиб, ёмон-ёмон қараб боряпти. Тушундим: шаҳарга келиб олиб, саррайиб туришларингни қара, сен миркуруқларни, деяпти. Ҳалиги дарахтлар эса шоша-пиша, қўрка-писа таъзим қияпти. Шотут бўлса ҳамон юриб келяпти, юриб келяпти. Ер гурс-гурс қилади. Ҳайрон бўламан, қаёқда, кимда иши бор экан, дейман. Олдига чиқиб сўрамоқчи бўламан-да, йўқ, озроқ кутай дейман.

Олдинда келаётган машина билан мотоцикллар ҳовли рўпарасига келиб тўхтади. Шотут бўлса дарвоза ва деразаларимизга кўз ташлаб, аланглай бошлади. Барибир яна пича кутмоқчи бўлдим. Шу пайт хўжайиннинг Феруза деган қизчаси хонамга отилиб кирди. Сизди чақиришяпти, деди. Чиқдим. Бир инспектор қўлини чеккасига теккизиб, саломлашди. Сўнгра ўз вақтида Шоҳтут жанобларидан хабар олмаганим, уни овора қилганим учун танбеҳ беришга ўтди. Лекин гапини тугатолмади. Шотут уни мундай четга суриб қўйди-да, менга қулочини очди. Бир пасда унинг бағрида йўқолиб кетдим.

Ана кўрдингизми, Малик ака, сиз бўлсангиз беоқибат дейсиз.

— Ҳа, гапинг рост. Бозоржон, айб ўзимда. Энди буёғига муносабатларни тиклаб олиш керакка ўхшайди.

Шундай дедиму юрагимнинг туб-тубида соғинч тўйдим...

КУНЛАРНИНГ БИРИДА

Икки чети тутқатор тош кўча билан боряпман. Чап томон бедапоя, йўнғичқаси яқинда ўриб олинган, янгидан кўкаряпти. Ўнг тараф пахтазор, кўчат энди ерни ёпа бошлабди. Кун чошгоҳдан ўтган. Осмон ғуборли, ҳаво дим, ёқимсиз.

Атроф кимсасиз эди.

Шу кетишда бир чақирим юрсам Кўксой кўпригига етаман. Билмадим, сой бўйи ҳозир қандай кўринишда? Сўнги бор беш

йил муқаддам машинада ўтгандим. Қарасам, ҳаммаёқ шох-шабба-ю, тупроқғижимлаб думалаб ётган улкан томирлар... Юрагим оркамга тортиб кетди, рангим ўчди. Лекин бепарво кўринишга уриниб, шерикларимга гап котдим:

— Ҳаммаёқни шип-шийдам қилиб юборибсизлар.

Толларни кишлокнинг янги бригадери ўз оғайним Бурҳон кестириб ташлабди. Ўтган йили у пахта планини бажаролмаган экан. Мажлисларда ёш бригадирсиз, нега бундай бўлди, деб сўрашса, ғўзани ҳашаротга олдириб қўйдик, келгуси йил хатони тузатамиз, дебди. Кўкламга чиқиб, бир чеккадан толларни қурита бошлабди. Толлар ҳашарот уяси деганмиш.

Ҳар доим чиройли чайқалиб, шовуллаб турадиган жувонмарг толларга ичим туздек ачишиб борарди-ю, сиртимга чиқазмасдим. Шаҳри азимдан келган кимсан фалончи қандайдир чўкиртка толларга ачишиб ўтирса чиройли эмас-да!..

Кўприкдан ўтиб, чапга бурилдим, сой ёқалаб йўлда давом этдим. Одатда кенгликларга чиқсанг, чигилинг ёзилади, энгил тор-тасан.

Эгатлар бошида турли тугунчак, дастурхонлар, тунука чойнак, оёқ кийимлар... сой бўйига даладан олиб чиқилган, сарғая бошлаган ўтлар уюми, оқ қарс рўмол ўраган, чипта шляпа, газета дўппи кийган болалар, кизлар, аёллар... ниҳоятда таниш манзара, лекин айни чоқда у менда алланечук нохуш, бир-бирига зид туйғулар уйғотаётган эди. Қизик, нега бундай бўляпти, деярли ҳеч нарса ўзгармаган. Дала чеккаларидаги тутлар ўшанда ҳам каллакларди. Ғўзалар ўшанда ҳам саратон ярмигача ер бағирлаб ётарди. Бўлмаса сабаб нимада? Фақат толларнинг йўқлиги ми ёки мен ўз ҳис-туйғуларимга ортикча берилиб кетганим, хотирамда жонланаётган манзарани тўлалигича кўролмаётганимдан шундай туюляптими?

Даланинг нариги бошида ишлаётган чопиқчиларнинг ҳаракатлари сушт, истар-истамас кетмон ташлашаётганга ўхшарди. Ўхшаса ўхшар. Аслида улар сира толиқишмай, зериқишмай, ҳавас билан, ғайрат билан ишлашаётгандир. Расми уватдаги кишига дала думуши ё ўта оғир туюлган, ёки аксинча... Талабалик чоғларим юла дала айланиб қолсам, энг аввало колхозчилар олдига борардим. Бировнинг кетмонини олиб чопиққа тушардим. Бировга ўт юлишардим. Қизми, аёлми, ёшми, кексами гурунглашиб кетаверардим. Лекин энди одамлардан қочяпман...

Рўпарамдан қоп кўтарган киши кела бошлади. Узоқданок танидим — Парда гунг. Одатдагидек соч-соқоли ўсиқ, усти боши бир аҳволда, оёғида катта калиш.

Унинг одати — иложи борича бировнинг юзига қарамай ўтади. Шунинг учун тўппа-тўғри қаршисидан боравердим. У мени таниёлмай, норози бир алпозда сал нарида тўхтади. Кулимсираб, кўришгани қўл ўзатдим. У қопини ерга қўйди-да, ёш боладек илжайиб кўришди. «Яхшимисиз?» дегандек бош ирғадим. У кулди, йўталганга ўхшаш овоз чиқарди. Ёнидаги қопга, колхозчиларга, улар чиқариб

ташлаган ўт уюмларига ишора қилди. Мен ҳам бир амаллаб, соғлиғи, болаларини сўраган бўлдим. Шу билан гап-сўзимиз тугади. У ўнғайсизланиб чор тарафга қарай бошлади. Қопини кўтаришиб юбордим-да, йўлга тушдим. Парда гунг сира ўзгармабди. Соч-соқолида битта ҳам оқ йўқ. Болалигимизда уни мазах қилиб, сўнгра тиркираб қочиб юрган пайтларимиз ҳам шу туриш эди. Ёши олтишидан ошибдики, ўша-ўша. Парда гунгнинг хотини бригадамиз чойхоначиси эди. Унинг қулоғи оғирроқ, лекин дудуқланиб бўлса-да, бир оз гапира оларди. У қачон мени кўриб қолса, албатта, Тошкентда тоғам бор, кўрасизларми, деб сўрар, мени ҳам ўшакка бир олиб боринглар, дерди. Бўпти, юринг, дердим мен. Охир-окибатда мана бировимизнинг умримиз битиб кетди-ю, лекин ҳалиги ниятнинг вақт-соати битмади.

Йўлда кетяпман. Яшил аргамчидек гўза каторлари биринкетин ортда қолмоқда. Ниҳоят, сой нарёғида бедапоя тугаб, уёқдан ҳам пахтазор — «Шотутли» бошланди. Шу ерда сой устига энли қувур ташланган, қувурдан сал нарида эса шийпон кўтаришибди. Илгари йўқ эди. Шийпон ёнидаги курсида бир қария сойга орқа ўтирганча ўроқ чархлаб ўтирарди. Қувур устидан ўта бошладим. Чол шарпамни сезиб, ўгирилди, қўлини пешонасига қўйиб тикилди.

— Саломалайкум, Сафар амаки!

— Э, келинг, меҳмон, Маликбойми? Ваалайкум. У ўрнидан ярим кўзғалиб қўл узатди. Ёнидаги бошқа ўтирғичга чўқдим. Биринчи кўзим тушгани пайкал ўртасидаги шотут бўлди. Далада ҳеч ким кўринмас, ўша ёқдан иссиқ шамол эсарди.

— Кепсиз-да, айланиб. Қалай, Тошканларда тинчликми? Иссиқдир-а?

Бу одам бир пайтлар мироблик қилиб юрарди. Кейинчалик гўза ҳам суғорди. Анча чўкиб қолибди, соч-соқоли оқариб бўлибди. Уни беихтиёр Парда гунг билан солиштирдим. Наридан борса икки ёш каттадир ундан. Тамом қарибди, у бўлса... Парда гунгнинг қулоғи қар, демак қулоғи тинч, яхши-ёмон гапларни эшитмайди. Шу гапда ростдан ҳам ҳикмат бор шекилли-да.

— Ҳа, амаки, бу ерда юрибсиз? Қоровулмисиз, дейман?

— Бедага, кейин шийпонга кўз бўлиб тураман. Анови ерда биргадди ул-бул экилган нарсаси бор, шуларга қарайман. Ўзингизга йўл бўлсин, ҳордиқми?

— Шундай, амаки. Айланиб чиқувдим.

— Яхши, ўғлим. Далани кўриб туриш керак. Баҳри дил очилади. Лекин баҳри дил очадиган жой ҳам қолмади ҳисоб. Қаранг, тиккайган бута йўқ, ҳаммаёқ фаторат.

Қария чой дамлагани кетди. Атрофга разм солдим. Кафтдек жой гулзор қилинибди. Ундан нарисси экин. Томорка адоғида шамшодлар, ҳали мурғаккина.

Чол анча гурунг берди. Мен суҳбат орасида дам-бадам шотут томонга тикилиб қоламман. Юрагим ошиқиб туради, лекин дабдурустан уёққа қараб кетиш эпини қиллолмайман. Охири амаллаб гап очдим.

— Амаки, шотут қалай, ҳалиям мева қиладим?

— Бола-бақра ўтиб туради, — деди қария шотут тарафга ўйчан тикилиб, — уям буткул қариб қопти энди. Ҳа, айтмоқчи, ановинда раҳматли Болибекди ўғли келди, — деди тетикланиб. — Уям Тошканд-ку, кўриб турсангиз керак. Мени кўриб суюниб кетди, бояқиш. Бобо, дейди, яхши бўпти шийпонга келганингиз. Шотутга кўз бўлиб турасиз. Шотутга кўз нега керак, десам: керак дейди, Сиз, хўп денг, мен хотиржам бўлай, дейди. Қаровсиз қолдирманг, яхши бор, ёмон бор, дейди. Кейин қўярда-қўймай мени олиб борди ўша ерга. Кетмонимдиям олиб борди. Шотут тагини бирпасда тозалаб, текислаб қўйди барака топкур. Ўн беш йилча бўлгандиёв бормай қўйганимга. Шўрлик қариб қопти. Бақувват тут, балоям урмас, дердим. Йўқ, дунёда қариб-чуримайдиган нарса бўлмас экан-да, ишқилиб...

Мавзу ўзгарди. Мен тагин зерика бошладим. Чол ниманидир сездим ё эсига тушиб қолдим:

— Сиз, бир айланиб келмайсизми, шотутдан еб, — деди, — Тошкентда юриб соғингандирсиз. Ҳалиги бояқишди гапидан кеп чиқиб айтяпман-да. Тушларимда кўраман шотутни, дейди. Тошкентга боради орқамдан, дейди. Ишқилиб шу болада бир хосият бор-да, кўз тегмасин. Сиз бир айланиб келинг бўлмаса, гурунг қиламиз кейин. Унгача мен бирон боғ ўт ўриб қўйсам, неварам кеп қолади ҳадемай...

Нихоят, йўлга тушдим. Йўқ, мен нафақат шотутга қараб, балки олис хотираларим, болалигим сари бораётган эдим... Ҳаммаси ўша-ўша. Шотут ўз ўрнида, тутчалар тегра олиб, саф тортиб турибди, янгитдан новда бера бошлаган, фақат толлар...

* * *

Бутун «Шотут»ли бўйлаб сочилиб чопиқ қилиб боряпмиз. Эрайигит, Сайим, мен ёнма-ён тушиб олганмиз. Сайимнинг жағи тинмайди. Қизалоқларни оғзига қаратиб олган. Кўп ўтмайди, биттаси билан кирчи киён уришиб қолади. Қиз хун-хун йиғлашга тушади. Сайимнинг парвосига келмай, баттар мазах қилаверади. Эрайигит кизчанинг ёнини олиб, Сайимга хезланади. Нозик вазият. Орага тушаман. Қизча йиғини таққа тўхтатиб, чопиб келади. Вазият юмшайди. Яна озгина фурсат ўтиб, апоқ-чапоқ чопиққа тушамиз, Илгарилаб борганимиз сари дала ўртасидаги Шотут улканлашаверади.

Бир маҳал Сайим кетмонини ташлайди-да, далани кўндалангига кесиб, шотутга қараб жўнайди.

— Ҳа, йўл бўлсин, — дейман.

Сайим тўхтаб, менга эмас, боягина ўзи қон йиғлатган қизга — Назирага дейди:

— Сен дамингни олиб тур, шотут тери кеп бераман.

— Анойисан, — дейди Назира ишонқирамай.

— Йўқ, ишонавер.

Сайим илдам йўлга тушади-да, шотутга уч-тўрт кадам қолганда таққа тўхтайди. Дарахтга яқинлашмай атрофини айланиб чиқади. Кейин қўл силтаганча ортига қайтиб келади. Кетмони ёнига ўтиради. Биз бўлсак уни пайқамагандек ишлайверамиз. Охири сабрим чидамай унга юзланаман.

— Ҳа, Сайимбой, нима бўлди?

— Кеча Марди бово шотутда илон кўрган экан. Эсимдан чикиб тўғри бораверибман.

— Э, бекор айтибсан,— деб қолади қулоғи овда бўлиб турган Назира.— Ҳаммани ахмок қилиб юрасан фақат.

Сайим унинг гапини эшитмагандай менга қараб жиддий давом этади.

— Малик, бу илгаритдан ҳам гапиришар эди, рост экан-да,— кўзини қисиб қўяди,— кеча Марди бово культивацияни тугатгач, шотутхўрлик қилмоқчи бўпти. Тракторини тутга тақаб қўйибди-да, капотига чикиб олиб, роса ебди. Кейин кабинага қайтиб ўтираман деса, ўтирғичида катта қўлвор илон кулча бўлиб ётган эмиш. Дод деб ўзини ташлаб қочибди. Сувчиларни бошлаб кеп, тошкесак отиб базўр ҳайдашибди...

Сайим қизларга ўгирилади. Улар кетмонларига суянганча ишониб-ишонмай қулоқ солишаётган бўлади.

— Ана бориб кўришларинг мумкин, тракторнинг изи бор, ғўзалари пайҳон бўлган,— дейди, кейин яна менга қарайди,— Марди бово уйда касал ётибди, лаб-даҳанига учук тошиб кетган. Ўзиям жуда катта илон экан-да. Яна қурғурди чикиб ётган жойини қаргин.

Қизларнинг ранги ўчинқирайди. Шотутга ваҳима билан тикилишади.

— Э, ишонманглар,— дейди Назира дугоналарига қараб,— тунов куни ажинаси бор деб алжироганди. Энди илон дейди. Эрталаб Марди бовони уйининг олдида кўрдим, бинойидай юрибди.

— Бинойидай эмиш! Яқинига бориб, тикилиброқ қарамабсан-да лаб-даҳанига.

— Зарим кептими. Ўзинг қарайвер.

— Бўлмаса нега одамни ёлғончига чиқарасан, Назирвой? Мен сизларга, айниқса, сенгинага бирор кори ҳол бўлмасин, дейман.

Сайимнинг ростидан ёлғони кўплигини ҳамма билади. Билиб туриб ҳам баъзан лаққа ишониб тураверишади. Илон ҳақидаги гапдан кўпчиликни ваҳима босади. Шотут одатдагидан салобатли, қўрқинчли кўринади. Лекин кун тиккага келиб, катталар чойхўрликка чиқаверишгач, болалар беихтиёр шотут томонга йўл олишади. На илон, на бўлак нарсга эсга келади...

* * *

Мактабни битирар йилимиз шотут барг чиқармабди, деб эшитдик. Ўша йили киш жуда қаттиқ келган, мактабнинг сув иситиш қозонлари ёрилиб, январда ўн кунча дарс бўлмаганди. Шотутга

ачиндик. Менинг хаёлимга келгани ўтган кузда уч оғайни шотут ёнида тушган суратимиз бўлди. Билиб олдирган эканмиз, эсдалик бўлиб қолди, дедим.

Ўшанда чигит экишдан олдин Фармон бригадир шотутни олдириб ташлатмоқчи бўлган экан, Болибек амаки йўл бермабди. Саратонда кўради, кўрасизлар, дебди.

Имтиҳонлар баҳона биз далага чиқмаётгандик. Даладан борганлардан эшитардик. Болибек амаки «Шотутли» сувини ҳеч кимга бермай, ўзи суғораётган эмиш. Шотут тагидан узлуксиз сув оқизиб қўйганмиш. Дарахт устига чиқиб куртак излаб юрармиш.

Тошкентга жўнашимдан бир кун олдин «Шотутли»га бордим. Олисдан кўзим тушиб алланечук бўшашиб кетдим: шотут улкан саксовулга ўхшаб қолганди.

Шотут тагида Болибек амакининг йиғма каравоти, кумғони турарди, ўзи кўринмасди. Қуриган шохларнинг туб қисмидан митти япроқлар чиқиб, бирмунча яшилланиб қолибди. Дарахт таги айлан-тириб ҳовузча қилинган. Бир эгатнинг суви ҳовузчага қўйил-япти-да, этак томонга оқиб кетяпти.

Ўшанда мен шотутни оғир хасталик оқибатида атрофидагиларнинг марҳаматига муте бўлиб қолган мағрур паҳлавонга ўхшатдим.

Кейинги йил биринчи курсни тугаллаб, таътилга келганимда таниёлмадим. У кичрайиб қолган, биттаям қуриган шохи йўқ. Кўм-кўк ёш новдалар чиқазибди. Болибек амаки унинг қуриган шохларини қирқиб ташлаган экан. Баъзилар, Болибек шотутга тиғ уряпти, бир балога йўлиқмасайди, деб кўрқибди ҳам. Қизик, бутун бошли тутни олиб ташлатмоқчи бўлган Фармон бригадирга бало урмайди-ю, савоб иш қилган Болибек шикаст ейдими.

Шотут ўша йилиёқ ғуж-ғуж меваям қилганди, гўё одамларнинг марҳамати эвазига ўз қарзини узишга шошилгандек...

Шотут олдига етиб келдим бемажол туриб қолдим. Узоқдан пайқамаган эканман, дарахтнинг кун чиқар тарафдаги катта бир шохи синиб тушибди. Худди иморатнинг бир девори қулаб тушган-у, ичкараси кўриниб қолгандай. Тутнинг улкан танасида узунасига бир бола сиккудай ёрик пайдо бўлибди. Сабаби аниқ: тутнинг тагигача чигит экилган, демак трактор юлиб кетган.

Атрофда зоғ кўринмайди. Даладан живир-живир ҳовур кўтарилади. Қуюнчалар ҳар томонга югуради. Худди шунақа пайтда унинг бағри болаларга тўлиб кетарди. Балки бугун ҳам келиб қолишар... уларнинг орасида менинг ўғилчаларим ҳам бўлар. Бу улкан заранг дарахтни кўриб хайратга тушишар, уни севиб қолар. Биз ҳам севардик...

Уни экишганига юз йил бўлганми, минг йилми, билмайман. Ким экан уни, ким парваришлаган? Унинг ўзи ҳам миқ этмайди. Шуниси аёнки, уни экишгани, парвариш этишгани учун, унга ҳиммат қилиб, яшамоғи учун озгина ер ва имконият беришгани учун ҳам ўзининг хуштаъм, шифобахш мевасини одамлардан асло аямайди. Унинг жонига қасд қилганлардан ҳам... Бағри ўпирилиб ётган шу тобдаям марварид доналаридай қоп-қора меваларни узатиб тургандай.

Биз бўлсак, айрим инсон номини кўтариб юрганлар... Хўш, мен ўзим-чи, ўзим, не каромат кўрсатдим? Аканг қарағай пойтахтда ўқийди, дунёнинг тубига етади, кишлокчасини дунёга танитади, кишлокдошларининг фахрига айланади, дея ҳазилу чин қилиб, кўкракка урган куним эди. Тузук, ўқидим, техника фанлари номзоди бўлдим, ҳамон тер тўқяпман. Лекин булар барчаси худбинона истакларим, илинжларим ҳосиласи эмасми?..

Эрийгит, менинг камгап, камсуқум дўстим, Сайимжон, шўхушан, қувнок биродарим. Эсларингдами, биз бир пайтлар ана у ерда туриб, суратга тушган эдик. Ўшанда уччаламиз ҳам бир нарсани истаганмиз, шотутдан эсдалик бўлсин, болалигимиздан хотира бўлсин, деганмиз. Биз бу илоҳий дарахтни бир умр ёдимизда, юрагимизда асраймиз, деб ният қилганмиз. Лекин ниятнинг ўзи кифоя қилмас экан...

Ўша йили қиш ўтиб, баҳорда уни барг чиказмабди, қурибди деб эшитдик. Ачиндик. Ўша суратни яхши олдирган эканмиз, дедик. Болибек амаки уни бульдозердан асраб қолгани, парваришлаётганини эшитиб, унга хайрихоҳ бўлиб юрдик, холос. Унинг устидан кулганларнинг озига урмадик, ҳатто баъзан уларга қўшилиб, ноиложликдан мийиғимизда кулган бўлсак ҳам эҳтимол...

Нега бундай қилардик. Биз ўз юрагимиздаги меҳр-муҳаббатни, эътиқодни эътироф этишдан наҳот шунча уялардик. Биз ўн етти ёшли ўспиринлик чоғимиздаёқ дилимиздагини очик айтолмаганимиз, демакки, суратимиз бошқа, сийратимиз бошқалигини қандай изоҳласа бўлади. Биздаги барча қусурлар ўша пайтларда бошланмаганмикан. Биз Кўксойни, Кўксой толларини севмасмидик. Беш йил бурун уни фаторот жойга айлантиришди. Бурҳонбой, ўша биз кулгу қилиб юрадиган Бурҳонбой ўз амалидан чўчиди. Планни тўлдириш учун чора изламади, ваз излади. Мана шунақа чоралар кўрдим. Қараб ўтирмадик, дейиш учун бу керак эди. Толларга ичим туздек ачиб, вужудимда титроқ кўзгалса ҳам Бурҳон тугул бошқаларга ҳам бир нима демадим.

Ўз ҳис-туйғуларимни очик айтишга, гўзалликни севишим, гўзаллик туйғуси болалигимдан қон-қонимга сингиб кетганини очик айтишга истиҳола қилдим... Қўрқдим.

Эрийгит, Сайим, бир пайтлари биз билан бирга қора терга ботиб, яғана, чопиқ қилган, пахта терган қизалоқларни эслайсизларми? Сайим, сен уларнинг айримларини эрмакка йиғлатиб юардинг. Эрийгит, сен бўлсанг буни катта ноҳақлик билиб, Сайим билан солишгудай бўлиб кетардинг. Биз ўша жажжи қизалоқларни читтак дердик, жиблажибон дердик, бийронча, маҳмадона, йиғлоки дердик. Лекин барибир уларсиз кунимиз ўтмасди, зеркиб қолардик. Ўшаларнинг кўпчилиги даладан узилиб, тўғрироғи қутулиб кетишолмади. Уларнинг бутун умри худди мана бу шотут каби қору ёмғир, олов оташ остида кечяпти. Яна худди ана шу шотут сингари кадрга, меҳр-эътиборга ташна кечяпти бу умрлар...

Ҳалигина мен сой ёқалаб келяпману ўшалар бирортаси учраб қолмас эди, дейман. Даланинг нарёғида, олисда чопиқ қилаёт-

ганларини кўриб кўнглим ўрнига тушди. Нега азалдагидек уларнинг олдига шошмадим? Аксинча кўринмасликка уриндим, худди бегоналар сингари четлаб ўтдим. Нега бундай? Нахотки, мен улардан, мана бу «Шотутли»-ю, муқаддас Бобо Шотутдан шунчалар олислаб кетганман, бегонаман?! Агар шундай бўлса ортга қайтмоғим мумкинмикан, йўл бормикан?!

ОҒАЙНИЛАР

Тўртовлон Кўксой бўйидаги шийпонда давра қурганмиз. Тагимизда чўғдай кўрпачаю биқинимизда пар ёстиқлар. Шийпон атрофи сув сепилган, ялагундай топ-тоза, саришта. Гул-райҳонлар ҳиди ҳов этакдаги шамшодлар остидан кўтарилиб ҳавога сингийган кадобнинг хуш бўйига аралашиб димоққа урилади. Ўша шамшодлар тагида бир қария ва ёш йигит унналиб юришади. Олис-олисларда оппоқ чўққилар, ундан берирокда Чўпон ота қирлари, янаям берирокда эса бир чеккаси манови сойгача келиб етадиган пахта пайкали ва унда ёйилиб чопиқ қилиб юрган қиз-жувонлар кўзга чалинади. Буёқда — «Шотутли» ўртасида ёлғизликка маҳкум этилган шотут маъюс ўй суриб туради.

Бунақа тўрт кўз тугал йиғилмаганимизга кўп замонлар бўлиб кетган. Тўғри, Эрайигит, Сайим, мен учовимиз хартугул кўришиб турамиз. Бурҳон эса қўшилмайди ва биз ҳам унчалик иштиёк сезмаймиз бунга.

Мен таътилда эдим. Эрайигит командировка баҳонасида йўл-йўлакай қишлоққа кирган экан. (У вилоят газетасида хизмат қилади.)

— Бурҳон ҳақ бермоқчи, қаттиқ илтимос қиялпти, — деб қолди Сайим. У қишлоғимиздаги мактабда ҳарбий таълимдан дарс беради.

— Бурҳонни қўй, — деди Эрайигит, — ўзимиз ўтираверамиз.

У азал бошдан Бурҳонни хушламасди. Кўксой толлари воқеасидан кейин эса кўрарга кўзи йўқ.

Сайим бир нарса миясига урдими, амалга оширмай қўймайди. Эрайигитни жон жойидан ушлади.

— Менга қара, сассиқ деб бурнингни кесиб ташламайсан-ку. Бурҳон ҳам бегонамас, бирга ўсганмиз, — деди қулиб, — сен ёқтирмасанг ўзингга, менга жуда маъқул йигит. Бунақа қўли очигини ҳеч ерда кўрмаганман...

Хуллас, у деди, бу деди, кўндирди.

Кейин сезсак, Бурҳонга ҳам шунақа ишлов берган экан:

— Бир кеп қолишибди. Ўзимизди жўралар, бири олим, бири катта шоир, — депти. — Улар билан ўтираман деганлар қанча. Ундан тацқари сенинг доврўғингни эшитиб, суҳбатингни олмоқчи бўлиб юришибди ўзлариям...

Эрайигит олдинга ковоқ очмай ўтирди. Бурҳон буни ўзича тушуниб, айникса унга хушомадни оширди. Ҳали сихда жизил-

лаб турган кабобни узатар, ҳали газак тутар; ҳали пиёлани икки-уч қайта чўқиштириб, ичишга ундарди.

Илтифотлар таъсир қилдими, ичимликми ҳайтовур Эрийгит юмшади, даврага жипслаша бошлади. Сайим Эрийгитга айниқса бир нарсани қаттиқ тайинлаганди: Бурҳонга таъна-дашном бўлмасин, Кўксойди хароб қилибсан, бошқа-қашқа деган гаплар қилмагин. Ароғини ичиб ўтириб бунақа қилиш нотўғри. Бошқа пайт ихтиёр ўзингда, деди.

— Ичкилик деганда иблис билан ҳам оғиз-бурун ўпишишга тайёрсан-а,— деб ҳазиллашдим.

— Албатта-да,— деди у парво қилмай. Ичкилик зўридан Сайим қаримсиқ бўлиб қолган. Сўлгин юзлари қон уриб қолганидан жигарранг тусда.

Эрийгитнинг ўша-ўша камгаплиги. Бунинг устига ўта раҳмдил. Болалигида бирортанинг қўлида қушми, бошқа жониворми кўриб қолса қўйворгин, азоб бермагин, деб ёлвориб юрган куни эди.

Биринчи синфда эдик чамаси. Танаффус пайти Эрийгитни укаси негадир чақириб кетди. Танаффус тугаб, дарсга кирдик ҳамки келмади. Кейинги танаффусда ховлига чиқсам бир чеккада ерга тикилиб ўтирибди. Ҳа, нима гап, десам, индамайди. Елкасидан туртиб, ўзимга қаратсам, кўзлари жикка ёш. Нима бўлди? Айтмайди. Кейин билсам, Эрийгитнинг яхши кўрган бир мушуги бўларди, сандалда кўмир хиди элителиб ўлиб қолибди. Ўшанда бир неча кунлар қарахт бўлиб юргани эсимда. Эрийгитнинг бу феъли сира қолмаган. Шундай экан, гуркираб ўсиб ётган толларни қийратган Бурҳонни осонгина кечирармиди.

Ҳозир ҳам бу ерда бизнинг юзимиздан ўтолмай аранг чидаб ўтирарди. Барибир бўлмади, ёрилди.

Аввал мен қадаҳ сўзи гапирдим. Жўраларнинг ҳаммасига, жумладан дастурхон эгасига ҳам соғлик, омад тиладим. Бурҳоннинг бригада аъзоларини, план масалаларини ҳам унутмадим. Сайим бўлса қитмирлигини қўймай нукул Бурҳонни мақтаб гапирди.

— Фармон биргад йигирма йилда қилмаган, қилолмаган ишни бу бир йилдаёқ қилиб ташлади,— деди бизни қитик патимизга тегиб.— Мана бунақа ажойиб шийпон кўтарди. Ҳақиқий ғамхўр раҳбар, деб шуни айтади-да. Ана энди колхозчилар ўзининг иккинчи уйидай кўриб, бу ерда ҳордиқ олишади. Бурҳонбойнинг дуосини қилади. Мен ҳам омон бўлгин, дастурхонинг очиқ ва баракали бўлаверсин дейман. Ва ушбу қадаҳни Бурҳонбойнинг саломатлиги учун ичишларингни таклиф қиламан...

Ёшлигимизда адабиёт ўқитувчимиз Сайимга, сен шоир бўласан, гапга бойсан, дерди. Буткул янглишган экан. Сўзга бой Сайим бўёқда қолиб энг дамдузимиз шоир бўлиб кетди.

Эрийгит бир неча марта ўзига берилган қадаҳ сўзини индамай ўтказди. Сайим қистайвергач, охири икки оғиз гапирди.

— Бурҳонга раҳмат, омон бўлсин,— деди.— Лекин мен бошқа нарса демоқчиман ҳозир. Мана шу қадаҳни ҳов анови якка-ёлғиз, ҳимоясиз Бобо Шотутимиз учун, унинг умри боқий бўлиши учун

ичаман. Ҳар хил даққоқназарларнинг кўзидан алҳазар деб ичаман буни.

— Жуда зўр, калланга қойил,— дея Сайим ўрнидан туриб кетди. Кейин пиёласидаги ароқни шишасига қайтиб қўйди. Энди жўралар ана шу қадахни ҳов ўша шотут тагига бориб кўтарамиз. Туринглар.

Эрийгит оёқ тиради. У ерда мумкинмас, увол бўлади, деди. Лекин охири кўпчиликка бўйсунди. Гандираклар йўлга тушдик. Фикрим тиниклашиб, ажиб бир сархуш хаёллар миямда чарх ура бошлаганди. Тошкентда юрган Бозоржон, у айтиб берган ажабтовур туш: шотут Тошкент кўчаларидан лапанглаб кетиб бораётгани, Муса тоға томорқасидаги бошқа шотут, Болибек амакининг қуриган шотут устида куртак излаб юрганлари... ҳамма-ҳаммаси аллақандай бир сокинлик билан, тартиб билан кўз ўнгимда жонлана бошлаганди.

Шотутга етишимиз билан Сайим супачада чордона қурди.

— Қани келинглар, шоир ўнг ёнимда, олим чап ёнимда ўтирсин. Сен, Бурҳон, тўғримда. Дастурхонингни ёз.

Ўтирдик. Фақат Эрийгит анчагача шотут атрофида айланиб, тутдан териб еди. Сайим пиёлаларни тўлғазди. Кейин:— Ҳалиги сўзингни такрорлайсан энди,— деди Эрийгитга.

Лекин Эрийгит гапирмади. Пиёлани кўлига ҳам олмади. Бош солиб индамай ўтираверди.

— Бўпти, ўша гап учун кўтарамиз,— деди Сайим уни кистамай, сўнгра Бурҳонга сўз берди. Бурҳон ўзидай бир фақирни йўқлаб, одам ўрнида кўриб келганимиз учун раҳмат айтди. Ҳамиша келиб кўнглини кўтариб турсак, планларини ошириб юборавериши ҳақида ваъда берди.

Эрийгит бир нуқтага тикилганча ўй-хаёлларига банди бўлиб ўтирарди. Ўзини анча эмин-эркин сезиб, бу ерларнинг хўжайинлигини ҳис қилиб бораркан Бурҳоннинг тил-жағи очила бошлади. Хатто Эрийгитга хиралик қилишга ўтди.

— Мана сен шоирсан,— деди сўзида давом этиб,— катта газетта ишлайсан. Ҳамма кўрқади сендан, маладес. Лекин мен кўркмайман, бир грамм ҳам...— у атрофга қараб олди-да, кейин кулди.— Чунки жўрамсан.

Эрийгит жаҳли чиқса гапини йўқотиб қўяди. Ранги оқариб, қизараверади. Дудукланиб қолишдан кўра ичга ютишни маъқул кўради. Жуда ўтиб кетса, қўли ишга тушади. Бунақа пайтда уни тўхтатиш маҳол. Ўзи озғин, нозиккина бўлса-да, чайир, девдай одамдан ҳам тап тортмай, ташланаверади. Бурҳон шу тобда ё унинг аҳволини тушунмаётганди, ёки бўлмаса ўзининг ҳам жанжаллашгиси келаётган эди чамаси.

Бурҳонга «бас қил» дегандай кўз қисдим, тушунмадими, энди менга юзланиб гапирди.

— Раисга жўрамиз хат ёзибдилар. Шундай-шундай, толларни йиқитибсизлар, толсиз сой сой бўладими, гўзаллик, табиат, яна алланарсалар дебдилар. Раис нима қилди дегин, анови шийпонга

колхозчиларди тўплаб ўқиб берди бунинг хатини. Майли, ўзимиздан чиққан кадр илтимос қилган экан эктирамиз қайтадан,— деди.— Шoirди гапи ерда қолмасин, илҳоми келиб юрса бизгаям фойда,— деди...

Сайим тўғри, тўғри деганча бош ирғаб ўтирарди. Мен бўлсам хушёр тортиб боряпман: Эрийгит хиёл бетоқатланиб сувли шишанинг қопқоғини очди, кўтариб ичди, бармоқлари титрай бошлаганини сездим.

Бурҳон бўлди қилай демасди.

— Кейин кетди, борди, қайтиб эсигаям келмади. Мен ҳам айтдимки, Эрийгит оғайни бўлиб, одам деб ўзимга ёзмади, менга... керак дедим ортиқча ташвиш. Ана раис ўзи бош қўшсин, одам берсин. Э, раисиям бир пул, агар шoirди ўзи бир оғиз илтимос қилса, эктириб ташлатмаган номард. Мен ҳам тушунаман оз-моз ул-бул нарсани. Майли, қурт босиб кетсин пахтасини, эктираман шу оғайним учун. Кейин ўн беш, йигирма йиллардан кейин бу жўра келиб бундоқ толлар тагида айланиб юрса илҳоми қўзийди. Шеър тўқийди «биринчи муҳаббатим» деб. Энди лўндасини айтишим: гапди, бу оғайнимнинг биринчи муҳаббатини танийман. Кўрганман икковини ўша толларди тагида. Бир-бировига термулиб шеър айтишиб ўтиришарди,— Бурҳон шундай деб қийкириб кулди,— ҳа, лекин бошқа иш қилишмасди.

«Тамом, энди муқаррар», дедим. Ва ўрнимдан туриб, уларнинг ўртасига бориб чўкмоқчи бўлдим.

— Ўша жонон ҳозир катта бир амалдорди тўшагида...

Бурҳон гапини тугатишга улгурмади, мен бориб унга қалқон бўлдим...

— Ит ўтирган ерида чап қўли кирраси билан Бурҳоннинг мангласига яшин тезлигида зарб берди. Бурҳон супачадан ғўладай учиб тушди. Унга ёрдамга шошилгандим, Эрийгит елкаси билан мени туртиб юборди-да, Бурҳоннинг ёқасидан чангаллаб кўтарди. Оёғига турар-турмас, юзига мушт тушириб кулатди. Яна кўтарди. Айирмоқчи бўлиб ҳарчанд уринмай қўлимдан келмасди.

Бир пайт Сайимнинг даҳшатли ҳайкириғи эшитилди.

— Тўхта дейман! Тўхта!

Унга қараб кўрқиб кетдим, кўзлари кинидан чиқиб кетган, қўлида ярми синдириб ташланган ароқ шиша. Этим музга айланди.

«Ана энди ҳақиқий фалокат юз беради!..»

— Сайим, жиннимисан, ташла қўлинггагини, ташла, ўзингни бос!

— Йўқ, ўлдираман, қонини ичаман ҳозир уни.

Эрийгит Сайимнинг бақирғидан хушёр тортиб, оёғи остидаги Бурҳоннинг ёқасини бўшатди. Қаддини ростлаб, совуқ бир хотир-жамлик билан Сайимга қараб юрди.

— Қани, кимни ўлдирмоқчисан?!

Сайим ич-ичидан Эрийгитни хурматлар, олди-орқасида оғзидан бол томиб, фахрланиб гапириб юрарди. Ҳозирги ҳолатида ҳам шу нарса иш берди. Дарҳол попуғи пасайиб, қўлидаги шишани ташлади.

Бошини эгди. Кейин кутилмаганда тиззасига чўкиб йиғи аралаш гапира кетди.

— Мана мени урмайсанми, уни ургунча! У бечора-ку, худо уриб қўйган-ку уни ўзи!

Эрйигит шартта орқасига бурилиб, тутнинг нарёғига ўтиб кетди. Сайим энди менга томон тиззалаб кела бошлади.

— Малик, унга айтиб қўй, аҳмоқлик қилди. У бечоранинг башарасини кара, ёриб ташлабди-ку. Бу хомсемиз калди нима кучи бор? У бегуноҳ банда-ку, билсанг...

Сайим ўрнидан туриб, супа устидаги очик шишаларнинг биридан ютоқиб сув ичди. Кейин яна гапида давом этди.

— Билсанг агар, унинг олдида мен нопокрокман. Чунки менинг қўлларим қон...

Анграйиб қолдим. Эрйигит ҳайратланиб бизга яқинлашди.

— Нима деяпсан, эсингни йиғ,— дедим.

— Йўқ, эсим жойида, сен икковинг аллақачон мени алкашга чиқариб қўйгансизлар. Лекин нега шунақа бўп қолганман билмай-сизлар. Ўз завқ-шавқларинг билан бандсизлар. Бурҳон биледи, дардимни тушунади.

Сайим гандираклар Эрйигитнинг олдига борди.

— Ҳов, бирда, эсингдами, афғонда бўлиб келдинг, газетага ёзай дединг. Мен қулоқ солмадим. Нега?! Негаки, мен айтган нарсаларди сен ҳеч қаерда чиқаролмасдинг. Шунинг учун, йўқ, бўлмайди. Керак эмас, дедим. Нима деб ўйлаган бўлсанг, ўйлагандирсан. Йўқ, мен сен ўйлаганчалик эмасман, керагича бор орден, медаллардан. Чунки, мен ўнг-терсимга қарамай ташланадиганлардан, жоним кўзимга кўринмайдиганлардан эдим. Балодан ҳам қайтмас эдим. Мен ўшанда сездим, сен шоир бўлсанг ҳам гўдак эдинг ҳали. Ҳеч нарса билмасдинг. Институтда нима ўқитишган бўлса, ўшани гап деб юрардинг. Шунинг учун сенга ортиқча изоҳ бериб ўтирмадим. Ўзинг тушуниб оларсан дедим бошингга тушса. Лекин ҳозир ҳам ҳеч нарса айтмайман... Лекин айтиб қўяй, манови бола мендан, сизлардан демаяпман, нозик меҳмонсизлар — хафа бўласизлар, лекин мендан покрок, тозарок. Нега дейсизларми?

Сайим қўлидаги сувли шиша билан Бурҳоннинг олдига борди. Юзингни ювиб ол, деб қўлига сув қуйди. Шиша тагида қолганини ўзи ичди. Яна бизларга ўгирилди.

— Сизларга Ватан хоини керакми? Дизертир, қочок, айникса сен шоирга бу керак. Мана марҳамат.— У Бурҳонни кўрсатди. Бурҳон бошини эгди.

— У афғондан қочди. Сарик бўлган бир ўрис боланинг пешобини ичди-да, ўзига касал юқтирди. Қалай, зўрми? Буям ҳеч гапмас, армияга кетмаслик учун қорнини ёрдириб, бошқатдан тиктирганлар бор. Ҳалиям тирик. Керак бўлса топиб бераман. Бу азамат бўлса сийдик ичди... Қалай, Бурҳон, охир сотдим-а. Шунча олиб берган ароқларингнинг ҳам хурматини қилмади-а. Э, алкашдан тузук одам чиққанми ҳеч замонда. Йўқ, барибир хоин эмассан, ҳеч кимни сотмагансан. Фақат кўрқоксан. Лекин бу ҳам худо-

нинг иши-да, сенинг қўлингда эмас-ку. Ўзи аслида кўпчилик қўрқокдиру ичида сақлар, сен содда яширолмассан. Барибир яхшисан, менга ҳақ бериб турасан. Бўлмаса не кунларга тушардим. Барматуха ичармидим, атирга ўтиб кетардим. Ўлиб кетармидим бу кунгача. Сен бўлсанг бунга йўл қўймайсан. Манови иккови нима десин ихтиёри. Сен қочоқ бўлсанг ҳам мендан баттар эмассан. Менинг қўлларим қон-ку. Мен ўнг, чапимга қарамасдим, отганим-отган эди. Суриштирмасдим. Душман шу, от деса, бўлди эди. Энди эса факат қон кўраман. Кўзимни юмдимми, бас. Уйимиз олдидаги ариқдан қон оқиб ётган бўлади. Чанқаб кетаман. Коса-коса олиб ичаман, тўймайман, юрагим ёниб кетаверади, ичавераман. Бир кун ароқ қуйиб бердинг. Қарасам, пиёла тўла қон. Нима бу десам, тиржаясан. Афтинга қарасам, кип-кизил қон, тишларинг, лабларинг қон, оғзингдан қон оқиб тушаверади. Ўғилчамнинг сут шишаси ичи тўла қон, кикир-кикир кулиб ётган бўлади. Билмадим, мен нима қилай, бу балодан қандоқ кутулай?! Қачон хотиржам ухлайман, қачонки, бўкиб ичган куним тарашадай қотаман, эмасам йўк. Телевизорда кўрасизлар-а, чўлоқ болалар қўлтиктаёқда футбол ўйнашади. Тўпга рўпара бўлишса мўлтоқ оёқлари сакраб кетади. Мўлтоқ қўллари сапчиб тушади. Шунда дод деб юбормайсизларми, ахир дод, деб. Одамзод учун бундан оғир кўргулик йўк. Ўша болалар ҳам менинг биттам. Кечалари қон ичиб чиқишади... Э, сенлар нимани биласизлар..

Сайим бирдан тинчиди. Бурҳоннинг олдига бориб, унинг қўлтиғидан олди.

— Юрибсизлар-да, олиммиз, шоирмиз, деб. Ўзимди биргад жўрам тузук. Кетдик, оғайни, менга яримта қуйиб бермасанг бўлмайди энди. Шоир жуда кайфни учуриб юборди. Бошқатдан кайф қиламиз.— Бизга кўз қисиб қўйди-да, Бурҳонга суяниброк йўлга тушди.

Эрйигит иккимиз ёлғиз қолдик. Силлам қуриб, супага ўтирдиму дархол ўрнимдан сапчиб турдим.

— Кетдик,— дедим Эрйигитни қистаб.

Назаримда шотут чайкала бошлаган, ҳадемай устимизга кулаб тушадигандай эди.

МУНДАРИЖА

ДУНЁНИНГ БИР
ЧЕККАСИ

5

ДАЛА ЁРТАСИДАГИ
ДАРАХТ

45

Для детей среднего школьного возраста

Орзикул Эргашев
ПОВЕСТИ ДАРХАНА

Повести

На узбекском языке

Рассом *Х. Лутфуллаев*
Расмлар муҳаррири *А. Шоалимов*
Техн. муҳаррир *У. Ким*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 0305

Босмахонага 06.12.89 берилди. Босишга 18.07.90 рухсат этилди. Р—10648. 60×90¹/₁₆ форматда. Босмахона қоғози. Тип Таймс гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 8,0. Шартли кр.-оттиск. 8,25. Нашр л. 8,05. 30000 нусхада. № 4109-букюртма. № 62—89 шартнома. Баҳоси 30 т.

«Чўлпон» нашриёти, 700000. Тошкент, ГСП. «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетига қарашли «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 30.